ہمیشہ بہار

(تذکرہ شعرائے فارسی)

مُصنّفہ

کِشن چند اخلاصؔ

مرتبہ

ڈاکٹر وحیدؔ قریشی

"بیشہ بہار" کے مخطوطے کا ۳۵ واں صفحہ جس پر،
کشن چند اخلاص نے اپنے حالات میں اضافہ کیا ہے۔

یہ تذکرہ ''ہمیشہ بہار'' کی پہلی قسط ہے ۔ جس نسخے سے اس
کا متن تیار کیا گیا ہے وہ مصنف کا خود نوشتہ ہے اور اس پر جا بجا ترمیمیں
اور اضافے ہیں ۔ یہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری کراچی کی ملکیت ہے اور
اس سے استفادے کے لئے ابن حسن قیصر صاحب نے جو سہولتیں
فراہم کی ہیں ، ان کے لئے ادارہ شکر گزار ہے ۔ مرتب کا مقدمہ آخری قسط کے
ساتھ [illegible] ہو گا ۔

مانند کمان گوشہ گرفتم ز دو عالم

در کنج غضب گر کشیدم چلہ ...

احسنی صاحب شاہ نور الوجہ

دل ترا در باب امان شکیبا حکمت

ہر نفس دلی بود خاکہ بالا ...

مخلص اشعار بلاسے دارد

چشم پوشیدہ توان کرد ... چقدر راہ

فنا ہموار است شیخ سعداللہ مسیح

پانی پتی ساکن ... قدرت ...

۱۷۴

"ہمیشہ بہار" کے مخطوطے کا ۱۷۴ واں صفحہ

بسم الله الرحمن الرحیم

[ص ۱] اے ذکر تو گل فروش بازار سخن
رنگیں ز تو برگ برگ گل زار سخن
او صاف تو دیباچهٔ مجموعهٔ حسن
توصیف تو مشاطهٔ رخسار سخن

سبحان الله (۱) زہے رتبهٔ سخن که اگر او را میوهٔ (۲) پیش رس بوستان مظاهر تجلیات گونا گوں خوانم بجا است و اگر باعث نشو و نمائے اشجار روضات انفسی و آفاق (۳) موافق امر کن فیکون گویم ، سزا (ست)۔ [ص ۲] اگر واسطهٔ العقد ثبوت عالم ربوبیت و مربوبیت ، بموجب آیهٔ الست بربکم قالو[ا] بلیٰ بر زباں آرم روا — و اگر شیرازه بند مجموعهٔ صحت معجزات نبوت بمصداق تکلم فی المهد صبیا (۴) بشمارم نهایت خوشنما — وخہے پایهٔ سخن که اعجاز اکثر اینها سخن بوده ، بے بردهٔ دریاے سخن داند که دریں سخن هیچ سخن نیست ، چناں چه معجزهٔ حضرت داؤد الحان بود که از لحن مبارکش آب بحار از رفتار باز می ماند و طیور از پرواز — و معجزهٔ حضرت مسیح نیز سخن بود که احیائے اموات از گفتن قم باذن الله(۵) می فرمود۔ غرض که اگر سخن را موافق قل الروح من امر ربی (۶) -

---

۱- تذکره نویسی در هند و پاکستان - ص ۲۲۹ : سبحن الله -
۲- میوه که پیش از موسم خود برسد (بهار عجم) -
۳- تذکره نویسی در هند و پاکستان - ص ۲۲۹ : انفس و آفاق -
۴- سورهٔ مریم -
۵- ایک حصه سورهٔ آل عمران میں -
۶- پاره ۱۵ ، سورهٔ بنی اسرائیل -

[ص ۳] روح خوانم جا دارد، و اگر جان گویم می سزد - بل جهان جهان می توان گفت :

سخن خوش حیات جان و تن است　　دم عیسیٰ گواه این سخن است

و معجزهٔ خاتم‌المرسلین نیز فصاحت و بلاغت بود - چنان چه خود فرمود که انا افصح العرب و العجم (۱) - الحق جواهر شناسان چار بازار امکان را گوهرے بایں آب و تاب بدست نیامده - و فکر نقش بندان صور معانی را پری پیکرے زیبا تر ازیں در تصور نگزشته -

مصداق ایں مقال چهره کشاے عروس معنوی امیر خسرو دهلوی فرماید -

زهے سکهٔ کیمیاۓ سخن
که یک جو درو نیست جاۓ [ص ۴] سخن

رقم سنج وحیٔ فرستادگاں　　شرف نامهٔ آدمی زادگاں
گرامی کن گوهر آدمی　　گرامی تریں جوهر آدمی
باو آشکارا نهان جهان　　بگوش آشکارا، بدیده نهان
بهر خانه در صلح و جنگے دگر　　بهر دل شتاب و درنگے دگر
بهارے به صد نیکوئی خاسته　　عروسے بصد زیور آراسته
سخن گر نه جان ست بنگر بهوش　　چرا آدم مرده ماند خموش

یقین باید دانست که رتبهٔ کلام موزوں از نثر بالاتر و افزوں ست - و شاهد صادق ایں مقال مصرع برجستهٔ ''بسم الله الرحمن الرحیم'' است که زیب عنوان [ص ۵] کلام الله است (۲) - مرزا صائب فرماید -

اگر نه رتبهٔ نظم است از چه رو صائب
مقام بر سر چشم است بیت ابرو را

شوکت بخارایٔ می گوید

کار آساں نشود معنی روشن بستن
نثر ما نظم شود ، آب گهر می گردد

۱- حدیث -

۲- کلمات شعرا: گواه صادق این دعویٰ مصرعهٔ برجستهٔ بسم‌الله الرحمن الرحیم که دیباچه طراز و عنوان آراے قرآن است -

لہذا در خاطر ناقص این ہیچ مدان کجمج زبان کشن چند اخلاص تخلص ، متوطن دارالخلافۂ شاهجہان آباد گذشت که موجزے از احوال شیریں مقال شعرائے حال و سخنان رنگیں خیال ایشان باید نگاشت تا از دستیاری این فرقۂ عالیه (۱) [ص ٦] نگارے ازیں خاکسار بر صفحۂ روزگار باقی ماند ۔ و در شان این طایفۂ عالیه حضرت نظامی گنجوی فرماید ۔

بلبل عرش اند سخن پروران باز چه مانند بایں (۲) دیگران

از پے ٔ فکرے(۳) چو پریشان شوند با ملک از جملۂ خویشان شوند

چون سر زانو قدم دل کنند (۴) با دو جہان دست حمائل کنند (۴)

پیش و پس قلب صف کبریا (۵) پس شعرا آمده (٦) پیش انبیا

پس ضرور دانسته دست ارادت بحبل المتین توکل زد ۔ و از احوال و اشعار معنی یابان عصر نور الدین جہانگیر بادشاه و [بعضی] سخنوران اکبر بادشاه نیز مثل ملا عرفی شیرازی و ملا ظہوری ترشیزی وغیره تا حال که [ص ۷] جلوس محمد شاه پادشاه غازی است در خور حوصلۂ خود از هر جا بہم رسانیده ، موافق ترتیب حروف تہجی بعبارت راست براست بر زبان قلم

۱- مندرجه ذیل عبارت پر 'لا' لکھ کر اسے حذف قرار دیا ہے-

'' نگاریں نامۂ که مانی از رشک آن ارتنگ را از ''

اس کے بعد ترک ' آب ' کا لفظ اور اگلے صفحے پر '' یا '' کا لفظ جو قلم زد ہونے سے ره گیا ہے ۔

۲- کلیات خمسه ' حکیم نظامی گنجه ای (طبع تہران) ۔ ص ۳۳ : آن

۳- " " : ز آتش فکرت

۴- " " : کند

۵- تصحیح از روئے کلمات الشعراء (دیباچه) ۔ کلیات میں : پیش و پسے پست صفت کبریا

٦- صاحب کلمات الشعرا نے دیباچے میں شعرا کی تعریف میں مخزن اسرار کے حوالے سے یہی ایک شعر دیا تھا اخلاص نے مثنوی سے تین شعر اور اضافه کیے ہیں ۔

آورد ، و مسمی به همیشه بهار نموده و هر کسے که مکرر نام ایں رساله بر زبان آرد سال اتمام ایں نسخه معلوم کند (۱) ۔

ایں نسخه کز آراستگی چوں چمن است
چوں صحن چمن پر ز گل و یاسمن است
تشبیهه تواں کرد به صحن چمنش
لیکن چو نظر کنی دریں جا سخن است

امید از یاران سخن سنج که رتبهٔ سخن سنجی وا بمعراج کمال رسانده اند ، آں ست که اگر سهوے و خطاے واقع شده باشد از اصلاح دریغ ندارند ۔ و ایں زله (۲) چیں خوان الوان سخن را بدعاے خیر یاد نمایند ۔

[آفر] یں باد کار(۴) یاران را زادهٔ طبع هوشیاران را (۳)
چوں نفس روح پرورش داری تا ابد فیض گسترش داری

[ص ۸] میر الهی

مظهر فیض نامتناهی میر الهی (۵) نامش مرزا صدر الدین محمد علی است ، خلف مرزا محمد حکیم شیرازی ۔ در آغاز شباب بدانش اندوزی و حکمت آموزی همت گماشت ، و نزد دانایان عراق و حکیمان خراسان و فارس فائدهٔ از علوم عقلی و نقلی برداشت ۔ مرد سیاحت پیشه و تجرد منش تجربه کار بود ۔ در سنه ۱۰۱۰ھ هزار و دهم از ولایت در سواد اعظم هند رسید و بفراوان عنایت بادشاهی به نسبت اقران خود ممتاز گشت و بخطاب مسیح الزمان سرفراز شد ۔

۱- ۵۶۸ × ۲ = ۱۱۳۶ھ

۲- اصل : ذله - کلمات الشعراء : ایں ریزه چیں زلهٔ کرم را بفاتحه خیر یاد آرد ۔

۳- یه شعر حاشیے پر اضافه کیا گیا ہے ۔

۴- یادگار ؟ باد کار ؟

۵- کلمات الشعرا میں ہے: در عهد جهانگیر بادشاه از ولایت همدان به هندوستان آمده ۔ شاعر نازک مزاج و خوش خیال بوده ۔ دیوانے مشهور دارد چوں نام مبارک الهی تخلص کرد تعظیماً ابتدا ازوے نموده شد ۔ (اخلاص نے استفاده نهیں کیا) ۔

مولدش همدان است و در فضائل علمی و حکمی همه دان ـ اگرچه کمالاتش افزون ازان ست که اسم [ص ۹] مبارکش در صف شعرا نگارش یا بد ، اما چون نبض شناس سخن و مزاج دان معنی نیز بوده ـ ازین مر برخے از احوال نیز درین نقش مختصر (۱) آمد (۲) ـ لطف کلامش از قیاس افزون ست و حسن الفاظش از خیال بیرون ـ در قصیده قصد هائے بلند می کرد و در غزل معنی هاے برجسته می بست ـ من اشعاره :

بر روے تابان یار کن زلف بہم تابیده را
بکشا که مضمونیست خوش این مصرع پیچیده را

عوض قطرهٔ آبے جگرت بشگافند
اے صدف تشنه بمیر و سوے نیسان منگر

مشکل عشق بتعلیم خرد حل نشود
کشف این مسئله از فیض الهی است مرا

[ص ۱۰] کم لذتم و قیمتم افزون ز شمار است
گویٔ ثمر پیش رس باغ وجودم

دهر انتقام آن کشد اکنون ز من ، که داشت
آسوده چند روز به پشت پدر مرا (۳)

در پیش آن گروه که از اهل ظاهر اند
غیر از نماز کار گدا دست بسته نیست

از الهی چه کنی پرسش الهی در حشر
آنچه من کرده و تو دیده چه گفتن دارد

چه همرهی طلبد کس الهی از جمعے
که همچو نقش قدم در شکست هم کوشند

۱- قلمزده عبارت : به نگارش می آید ـ

۲- وفات الهی سٹوری (Persian Litt.) ص ۸۱۶ بحواله لوح مزار ۱۰۶۳ هـ ـ بحواله قطعهٔ تاریخ از غنی کاشمیری ۱۰۵۲ هـ ـ

۳- تصحیح از کلمات الشعراء (مطبوعه) ـ

از زلف خوبان فارغم اما پریشانم هنوز
آرے به بیداریست غم خواب پریشان دیده را

هیچ ست ترا دهان چون قند
مائیم و دلے بهیچ خورسند

[ص ۱۱] گویند در کابل میر الهی را با حکیم حاذق صحبت برهم خورد ۔ میر رنجیده این رباعی در هجو حکیم گفت۔ رباعی:

دایم با دب سنگ و سبو نتوان شد   در دیدهٔ اختلاط مو نتوان شد
صحبت بحکیم حاذق از حکمت نیست   بالشکر خبط روبرو نتوان شد

مرزا جلال اسیر

مرزا جلال اسیر (۱) شاعر شیریں کلام بود ، در عالم جوانی فکر ہاے بلند داشت ۔ سخن سنجان معنی الکلام و الاقلام او را استاد می دانند ۔ مرزا فریدوں حسین سابق برادر رضاعی مرزا جلال اسیر هر گاه بهند آمد روزے وزارت خاں (۲) عالی از سابق پرسید که صاحب! اکثر اشعار اسیر بظاهر خوش لفظ و فصیح بنظر می آیند ، و هرگاه ذهن [ص ۱۲] سامع بسوے معانی می رود هیچ مقصود مفهوم نمی گردد باعث چیست؟ سابق گفت مرزاے مذکور از بسکه دل دادهٔ نشهٔ شراب بود ، روز و شب سرشار می ماند ، و دو گل رخان پری رخسار پیش او دست بسته استاده می ماندند ۔ هر مصرع و بیت که در حالت مستیٔ شراب اسیر بر زبان می آورد این خوش پسراں بر سفینه ها می نو شتند و مرزا گاهے شعر خود را دوباره بر زبان نیا ورد و نظر ثانی بچشم مخالفانه (منافقانه ؟) بر اشعار خود نکرد ازیں سبب اکثر مصر عهاے مهمل و بے ربط در دیوان ایشان مانده اند ۔ چناں چه شخصے چه خوب گفته ۔

۱۔ کلمات میں حال درج ہے، اخلاص نے اس سے کچھ نہیں لیا (کلمات: به هند نیامده) ۔

۲۔ مرزا ابو المعالی وزارت خان عالی ۔

خواهی که عیب هاے تو روشن شود ترا(۱)
یکدم منافقانه نشین در کمین خویش

[ص ۱۳] آفتاب عمر مرزاے مذکور در سنه هزار و چهل (۱۰۴۰ھ)
بمغرب فنا رفت ۔ اشعار جواهر نگار اسیر :

مشغول یاد اوست دل پاره پاره ام — رقصد ز شوق برسر مژگان نظاره ام
روزے که فال منصب دیوانگی ز دم — زنجیر سبحه گشت بشب استخاره ام
کو سیه کرد چشم یار مرا — که سیه کرد روزگار مرا
چه بخاطر رسید یار مرا — که به هجران سپرد کار مرا
می کنم گریه تا صبا نبرد — از سر کوے او غبار مرا
گفتم که نگاه کن خدا را — گفتا که خدا نگاه دارد
گشتم غبار و از سر کویش(۲) نمی‌روم — دیگر چه خاک برسر طاقت کند کسے

[ص ۱۴] ناله خیز ست متصل چون نے
بند بند من از جدای ها
تیغ در کفش دادم خون دل بجوش آمد
خنده زد گل زخمی ناله در خروش آمد
در چمن گل و غنچه داد میکشی دادند
آن پیاله نوش آمد آن سبو بدوش آمد
هر که دید خندانش در قباۓ گلگون گفت
سرو گل فروش آمد شمع شعله پوش آمد
شکستی کز دل افتادگان خیزد خطر دارد
مبادا شیشهٔ یا رب ازین طاق بلند افتد (۳)
کدام روز که سر مشق انتظارم نیست
کدام شب که سر گریه در کنارم نیست

۱- عرفی کا شعر ہے ۔ کلیات عرفی (طبع تہران) ص ۳۹۹
۲- کلمات الشعراء ۔ کویت ۔
۳- تصحیح از روے کلمات الشعراء ۔

خاطرم زیر فلک از جوش دل تنگی گرفت
دامن این خیمهٔ کوتاه را بالا زنید

مرزا اسمعیل ایما

مرزا اسمعیل ایما از مرزایان اصفهانست از اشعارش احوال او بر ارباب استعداد معلوم می شود :

یکره در آ بخلوت آغوشم و ببین
دارم دو دست خانهٔ خالی که تاب نیست

ملا آبی

ملا آبی از مردم ایران ست ، بهند نیامده - ازین کلام رتبهٔ نظمش معلوم می شود :

عرق نشسته ز پندم (۱) رخ نکوے ترا
زمن مرنج که می خواهم آبروے ترا

اوجی

اوجی در عهد شاهجهان بادشاه بود - از مردم ایران ست - رتبه اش ازین کلام بر ارباب دانش هویداست :

[ص ۱۶]

خط زلفش که نسخهٔ ازلی ست
منتخب قطعهٔ خفی و جلی ست
عاشقان را براے حفظ بدن
داغ بر سینه مصحف بغلیست

میر باقر اشراق

میر باقر اشراق بر تمام عالم مراتب کمال او معلوم است ، احتیاج تحریر احقر نیست [و تاریخ وفات آن صاحب کمالات " عروس علم و دین را مرد داماد " (۱۰۴۱ھ) یافته اند (۲)] -

---

۱- تصحیح از تذکرهٔ روز روشن -
۲- حاشیے پر اضافه -

رباعی

مارا نتوان ازو پند پیر برید　　کودک نتوان بشهد از شیر برید

ما را نتوان باو بزنجیر به بست　　او را نتوان ز ما بشمشیر برید

محمد سلیم افغان

محمد سلیم افغان از قوم افغان است - این بیت اوست -

نهان تخم (۱) مہر بتان زاده را　　بدل کشتم(۲) از سینه افغان بر آمد (۳)

امیر خان انجام

امیر خان انجام بن نواب امیر خان که تا حضرت ختمی پناه نام بنام احوال آباے عظام این خلاصۀ بوستان سیادت بر تمام عالم روشن ست (۴) - من اشعاره :

[ص ۱۷] من از جمعیت آسودگان خاک دانستم
که غیر از خشت بہر خواب راحت نیست بالینے (۵)
از دوئی تا بر دل روشن غبار رشک نماند (۶)
می توان کردن بہر خشت اشتباه آینه را
پادشاهانند یکدست از رعونت بهره یاب
از دماغ فیل این جامی خورد آب آستین
[گو] بر سر من دست کرم ناک ندارد
مینائے دلم شعلۀ ادراک ندارد

۱- اصل : بحشم (تصحیح از روی ''افغانستان'' ص ۲۸۵ - جہاں 'تخم' صاف لکھا ہے -

۲- ''افغانستان'' - کاشتم -

۳- ترجمۀ احوال متن میں لکھ کر کاٹ دیا گیا ہے -

۴- وفات ۱۱۵۹ ھ -

۵- سفینۀ هندی : که بہر خواب راحت نیست غیر از خشت بالینے -

۶- ماند ؟ -

فریاد که پیراهن دیوانگیٔ من
چون دامن صحرا خبر خاک ندارد

میر احسن ایجاد

میر احسن ایجاد(۱) سید صحیح النسب وشاعر شریف الحسب از سادات سامانه بود در عهد محمد فرخ سیر بخطاب معانی خان (۲) سر افرازی یافت - احوال هفت سالهٔ [ص ۱۸] محمد فرخ سیر را از ابتداے جلوس در نثر بسیار بفصاحت و متانت نوشته ، با میان ناصرعلی مرحوم و استادان دیگر صحبت ها داشته ۔ در اوایل جلوس محمد شاه بادشاه غازی [در] مستقر الخلافهٔ اکبر آباد بقضاے الہی در گذشت ۔ من اشعاره:

گرفتاری و زیبائی بیک انداز می نالند (۳)
تو گر از زلف می گوئی من از زنجیر می گویم
حرف سنگینیٔ هجران تو انشا کردیم
سطر در صفحه فرو رفته چو زنجیر در آب
خرو شان جستم و از خویش مانند شرر رفتم
بآتش سوخت اول عشق و آخر داد بربادم

درین چمن مشینید بلبلان زنهار نشسته اند کمین کرده دام دارے چند

[ص ۱۹] وقتے که نواب قطب الملک عبد الله خان سید بارهه مجلس مهتابی براے بادشاه فرخ سیر در خانهٔ خود ترتیب داد ایجاد این قطعه مشتمل بر تاریخ این مجلس گفته بنظر بادشاه گزرانید و مورد الطاف واعطاف گردید ۔

آفتاب جهان و دولت وجاه که ازو آسمان بود بحساب
داد ترتیب بزم مهتابی از براے خدیو قدس [جنا] ب
سیم نائے زبام و در جوشید گل مهتاب بس که شد سیراب

۱- کلمات الشعرا : از نجبائے سامانه است ، غزل هائے طرحی بقدرت و سامان دارد ۔

۲- معنی یاب خان ـ خزانهٔ عامره ص ۲۸ ۔ سفینهٔ هندی ص ۱۳ ۔

۳- سفینه هندی : نازد ۔

ششجهت هر طرف که می‌دیدی طلق حل کرده بود با سیماب
خواند ایجاد بهر تاریخش مجلس ماهتاب عالم تاب
۱۱۳۶ھ

میر امام الدین اکسیر

میر امام‌الدین اکسیر در علم طب افلاطون عهد ماست، ذوق شعر هم دارد :

[ص ۲۰] چو پرکارم که آغازم گل انجام می چیند
اگر صد دور می‌گردم همان در منزل خویشم

شفیعاے اثر

شفیعاے اثر از ولایت ایران است، بهند نیامده۔ از بصارت چشم در آخر عمر معذور شد لیکن حرفش مرأت معنی نماے سخن آفرینان عرصهٔ دانش وبینش است، فصاحت و بلاغت بصد آب وتاب از لالی شاهوار اشعارش بسان ابر نیسان می بارد، غواصی بحر سخن شیوهٔ اوست ۔ من غرر نظامه :

از عارضش دمید خطے همچو مشکناب
یعنی که شد به سنبله تحویل آفتاب
قبلهٔ من دین من تنها سوے مسجد مرو
بے اثر هرگز نمی گردد دعاے مستجاب
حب دنیا آدمی را می کند بے اعتبار
مرد را گر هست بدنامی [۲۱] زپهلوے زنست
یافت در پیری سر انجامی اثر احوال من
عزتے گر هست سهان را بوقت رخصت است
نباشد عالمے از عالمے دیوانگی خوشتر
بلے هر کس غمے عالم ندارد عالمے دارد
کسے زمعنیٔ رطل گران نبود آگاه
شد آشکار چو کردند نرخ مے سنگیں

خاتم (۱) دولت زمانے پیش در دست تو نیست

بے خبر افتادهٔ از بازئ انگشتری

رباعی :

حسنت نظرے معنی حسنت غوریست دل شیفتهٔ ناز تو از خوش طوریست

می سوزم وبرگرد سرت می گردم چون شعلهٔ جواله جنونم دوریست

میرزا ابراهیم ادهم

[ص ۲۲] میرزا ابراهیم ادهم(۲)خلف مرزا رضی‌ارتمانی سید صحیح النسب بود و از علوم معقول ومنقول آشنا۔ در زمان شاهجهان بادشاه بهند آمد وبظرافت طبع و بذله گوئی معروف بود وخود را عمداً سودائی وا می نمود ۔ ذهنش بایهام و ادا مایل و با بزرگان گستاخانه حرف می زد ۔ آخر بهمین تقصیر سید مرحوم را بضرب کرهٔ خار دار شهید کردند ۔

[روزے در مجلس اعتماد الدوله بنگ می خورد، نواب بے دماغ شد گفت اے دیوانه ! برابر من بنگ می خوری ۔ در جواب گفت که برابر نواب می خورم (۳)]۔ من اشعاره :

اے که آرام دل خود بجهان می خواهی

بعد درویشی اگر هیچ نباشی (۴) شاهی

برائے نثارش ز شرمندگی ها

اگر جان نمی داشتم مرده بودم

۱۔ اصل : خاتمے ۔

۲۔ کلمات الشعرا: در زمان شاهجهان بادشاه بهند آمده ۔ دیوانه مشرب و بے باک بود جنون ساخته داشت باهمه بزرگان بشوخی پیش می آمد ۔ طبعش بطرز ایهام میلے تمام داشت ۔

۳۔ اضافه بر حاشیه ۔

۴۔ تصحیح از روے کلمات الشعرا ۔

خدا که خواری اهل وفا نخواسته باشد
چرا تو خواسته باشی خدا نخواسته باشد
که گفته است که عاشق ز یار بوسه نخواهد
غلط رسیده بعرضت چرا نخواسته باشد

مثنوی :

[ص ۲۳] ز مستی غلط کرده بودم رهی — قضا را گذشتم به بیت اللهی
مرا زاهدے سوے محراب خواند — ز زهدش دماغ دلم خشک ماند
صلا داد شاهد بمیخانه ام — که اے ادهم مست و دیوانه ام
ترا کے سر صحبت زاهد است — تو شاهد پرستی خدا شاهد است

معز خان افسر

معز خان افسر محمد علی بیگ نام داشت۔ جوانے بود بغایت میرزا و خوش طبع و لطیفه گو و خوشحال ۔ از صفاهان بهند آمد و در بنگالا وفات یافت ۔ احوالش بر ارباب کمال ازیں کلام معلوم است :

نمی خواهم که گردد ناخن من بند در جاے
مگر خارے برآرم گاه گاهے از کف پاے

[ص ۲۴] کافرم افسر اگر چشمے چو چشمش دیده ام
چشم من مانند عینک چشم ها را دیده است
بآں اکراه در آئینه عکس خط خود بیند
تو پنداری بمصحف می کند نظاره ترساے
برنگ سرمه می دادند جا در دیده ات افسر
اگر می بود اندک مردماں را چشم بیناے

رباعی :

هرچند خراب و خسته و ناشادم — یک ساغر ناله می کند آبادم
القصه که چوں ترازوے باده فروش — کردند براے میکشی ایجادم

یولقلی بیگ انیسی

یو لقلی(۱) بیگ انیسی تخلص از گوهر شجاعت و تہور بہرہ داشت ۔ در هرات بداروغگی کتابخانه علی قلی خان مامور بود ، بحسب گردش فلک دوار بہند آمد و بقیهٔ عمر در ملازمت سپه سالار خان خانان عبدالرحیم بسر برد و در برهان پور [ص ۲۰] از قید این جهان وارست ۔ دیوان و مثنوی یادگار گذاشت :

که گفت در قدح عیش ما شراب انداز
تو باش ساقی و در شیشه زهر ناب انداز

رسائی بخش دلهاے مخموران بادهٔ محبت عارف شیرازی درین زمین حسن مطلعے چه خوب فرموده :

مرا به بحر مئے ناب افگن اے ساقی که گفته اند نکوئی کن و در آب انداز

طے می شود این ره بدرخشیدن برقے ما بے بصران منتظر شمع و چراغیم

وردی بیگ انتخابی

انتخابی ، وردی بیگ نام داشت در عین بهار جوانی نهال عمرش از صرصر اجل بخاک برابر شد :

شکایت نامهٔ ما را پر پروانه می باید
که نوک کلک ما چون شمع آتش بر زبان دارد

سراج الدین آرزو

[ص ۲۶] سراج‌الدین آرزو (۲) از جواهر زواهر اشعار لعل بدخشان را در خاک و خون نشانده و زمین گلشن سخن را از شادابیٔ اندیشهٔ رسا سرسبز نموده دیوان کلانے ترتیب داده که هر بیتش در دیدهٔ انصاف بابیوت انجم پهلو

۱- نتائج الافکار : یلقی بیگ ۔ کلمات الشعرا : شاملو یولقلی بیگ ۔ مخزن الغرائب : یلقی بیگ انیسی۔

۲- خان آرزو ۱۱۳۲ھ میں دلی میں مستقل طور پر قیام پذیر ہوئے تھے (سرو آزاد : ص ۲۲۸)

میزند - من درر کلامه :

ز بس بردند با خود در لحد هم رنج مخموری
سزد لوح مزار میکشان از یشم انگوری
ز حسن یار دلم یافت قوت دیگر

علاج ضعف خود از طب یوسفی کردم
کشته را شربت نبات بود
آب شمشیر مصری که تر است
فردا خط او چو ریش گردد
شرمنده ز روئے خویش گردد
[ص ۲۷] آرزو عیب نیست جان کسے
من ندانم که از چه ننگ تو ام
زلف مشکین ترا هرکس کشود
گشت ناخنهاے او ازفار (۱) طیب

ارشد

ارشد ، هندوستان زاست شوخ و مرزا بود - کلامش از این عالم است :

خوبرویاں تا بکے بر خلق بیداد از شما
اے مروت دشمناں داد از شما داد از شما
گر دلے ارشد بدست آرید بدعت می شود
کفر خواهد شد که گردد خاطرے شاد از شما

خان زمان امانی

گل سرسبد سخندانی خان زماں امانی (۲) خلف مهابت خان زماں بیگ - شاگرد رشید مکرمت خاں مرشد تخلص که در عهد شاه جهاں بادشاه بحراست صوبهٔ شاه جهاں آباد امتیاز داشت ، بوده - چنانچه امانی دریں شعر [ص ۲۸] اظهار شاگردیٔ خود کرده :

اے امانی سوختی تا پخته شد مغز سخن مرشد ما ایں غزل را خام می کرده هنوز

---

۱ اظفار؟

۲- کلمات الشعرا - خان زماں خلف مهابت خاں خانخاناں سپه سالار طبع رساداشت و دیوانے رنگیں گذاشته -

سخنهاے راست براست دارد ، و بعضے جا تلاش نیز کرده۔ دیوان رنگینے ازو بر صفحهٔ روزگار یادگار است [در صوبه داریٔ دکن در سنه هزار و چهل و چهار (۱۰۴۴ھ) زمانه را پدرود کرد (۱)] من اشعاره :

هر کرا شوق عدم بر پاے دل زنجیر شد
ایمن از باد خزان همچون گل (۲) تصویر شد
گر نیم مایل رخسار تو حیرانی چیست
ور ندارم سر زلف تو پریشانی چیست
بنوک سوزن عیسیٰ برون نمی آید
مرا که بے گل روے تو خار در جگر است
در باغ چسان توبه توان کرد امانی
هر شاخ گلے(۳) ساقیٔ پیمانه بچنگ است

اسمعیل بیگ انسی

اسمعیل بیگ انسی متوطن هرات بود۔ [ص ۲۹] وقتے که عبدالله خان والیٔ توران بر هرات مسلط شد ۔ این نیز در آغاز شباب در آن دار وگیر بچنگ اوزبکیه افتاد ۔ چندے از واژونیٔ طالع در توران زمین محبوس ماند۔ بعد ازان بیاوری بخت بیدار در سواد اعظم هند آمد ۔ انیسی بحالش ترحم نموده در تربیتش کوشید و در سلک ملازمان سپه‌سالار خان خانان عبدالرحیم منتظم گردانید ۔ از اشعار او همین یک بیت که مصراعش ضرب‌المثل خاص و عام است بنوک قلم می آید :

دیوانه باش تا غم تو دیگران خورند   هر چند عقل بیش غم روزگار بیش

محمد سعید اعجاز

بفضائل عقلی و نقلی ممتاز محمد سعید اعجاز (۴) جامع کمالات طبیعی و

۱- اضافه بر حاشیه ۔
۲- اصل : گلے ۔
۳- تصحیح از روئے کلمات الشعرا ۔
۴- کلمات الشعرا : در تحصیل علوم معقول و منقول و اکتساب فضائل می گذرد . . . گاه گاه بحسب صفائے ذهنی و جودت طبع بفکر شعر تیز می پردازد ۔

الہی [ص ۳۰] بوده ، شاعری دون مرتبهٔ آں معدن فضل و کمال است لیکن گاه گاہے بحسب تکلیف وقتے زبان معجز بیان را بگفتن یک دو مصرعے گلفشان می فرمود۔ من اشعاره :

اے حریفان بزم روحانی — اے ندیمان جام ریحانی
اے خراباتیان بے سر و پا — مژدهٔ می دهم بجان شما
عکس ساقی بساغر افتاده — دختر تاک فتنهٔ زاده
تاکه ته شیشه جرعهٔ باقی ست — بزم لبریز جلوهٔ ساقی ست
خود نما شاهدے تماشائی — جلوه پیرا بهار رعنائی
خود نہاں در حریم پردهٔ راز — ریخت بیروں هزار عشوه و ناز
طرح امکاں که اختراعے اوست — جمله اوصاف اشتراعے اوست

[ص ۳۱] اختلاط ناموافق سنگ راه سالک است
فلفل از پرواز مانع می شود کافور را
ضرر ز صحبت ناجنس نیست کامل را
ز آب بحر نمی گردد آب گوهر شور

مرزا محمد احسن

مرزا محمد احسن در سخن فهمی رتبهٔ دارد۔ گاه گاہے بحسب صفاے ذهن مصرعے و بیتے نیز موزوں می نماید ۔ من اشعاره :

می دهد برباد عمر خود باندک فرصتے
غنچه ساں هرکس بقید رنگ و بو پیچیده است
موے شده گر جسم من از ضعف عجب نیست
با موے میانے سروکار ست دلم را
تا نقل می کند بسوے دل زدیده یار
با چشم و دل ز اشک همیں ماجرا رود (۱)

۱- اس کے بعد میر اشکی قمی کا نام لکھ کر کاٹ دیا ہے - ص ۳۲ سے ص ۳۷ تک دوسرے شعرا کے حالات اضافه کر کے ص ۳۷ پر پھر یہی نام درج کر کے کاٹا ہے۔

مرزا محمد ربیع انجب اصفهانی

گل سرسبد سخندانی مرزا محمد ربیع اصفهانی شاگرد رشید مرتضی قلی بیگ زنکنه(۱) والا تخلص شاعرے پخته کار و معنی نگار سحر کار است - مدتے در اصفهان مانده و استفادهٔ معنویات از خدمت استادان این فن و نقادان سخن نموده و بدل و جان مهربان راقم این سطور است - من اشعاره :

حسن شوخ تو چنان کرد قضا تنگ بگل
که نماند از عرق خجلت گل رنگ بگل
در چمن تا به تبسم شده[ص ۳۳] لعلش دمساز
می کند (۲) غنچه ز رشک لب او جنگ بگل
بفسون رفته ز جا بلبل شوریده نوا
تا ز تو آسوخته شیوهٔ نیرنگ بگل
شوکت حسن فرنگ تو بآئین چمن
دارد از ناز دگر خلعت گلرنگ بگل
انجب امروز بتضمین کسے شعر مگو
که بود صحبت هر خار و خسے تنگ بگل

شاه ولی الله اشتیاق

شاه ولی الله اشتیاق از نبائر شیخ الشیوخ احمد سرهندی مشتهر بحضرت ایشان مظهراخلاق ستوده و اوصاف حمیده است و از جوهر حلم و وفا متحلی [ص ۳۴] و از شاگردان سر زمرهٔ سخنوران فحول مرزا عبدالغنی قبول است و د علم سخن طبع رسائے دارد - من اشعاره :

از شکوه عشق او در دار وحدت بے درنگ
هرکه می گوید اناالحق می شود منصور جنگ

دلم مضمون حسن عارضے یافت
چو خط آغاز شد بر عارض یار

کشن چند اخلاص

تراب الاقدام عام و خاص کشن چند اخلاص در حیات پدر چند سال

۱- عقد ثریا : انکینه (غالباً زنکنه ہے) -
۲- روز روشن : زند -

درپئے آموختن فنون کارد بازی وغیرہ بسر برد و در خدمت استادان ایں فن رسید ۔ درخور استعداد خود فائدہ ازیں علم برداشت ۔ و بعد فوت پدر بیاوری بخت بیدار [ص ۳۰] بجناب بزرگے کہ اسم مبارکش بزبان قلم آوردن کمال بے ادبی ست ، ارادت صادق (۱) بہم رسانید و بیمن خدمت ایشاں فی الجملہ [بربط عبارت آشنا شد (۲)]

ایں ہیچ مداں کہ اعتماد ہیچ کمال بر خود نہ دارد و گاہ گاہے بنا بر تکلیف اعزا غزلے و بیتے کہ می گوید بامید اصلاح از نظر فیض اثر سرزمرۂ معنی بندان فحول مرزا عبدالغنی بیگ قبول می گزرانید [و کسب علوم غریبہ' کہ از قبیل عجائب و غرائب باشد' از خدمت آں دانائے اسرار کونی والھی کہ تفصیل آں را بزبان قلم آوردن و اظہار آں را در سلک بیان کشیدن اجازت نیست حاصل نمودہ (۳)] ۔ من اشعارہ :

چو دل مغلوب عشق افتد خرد در سر نمی ماند
هزیمت خورد چوں شہ جرات لشکر نمی ماند
چوں مور خط از دور لبش دور نگر دی
[ص ۶۳] زاں لب اگر امید شکر داشتہ باشی

هنرور را هنر کافی بشان (۴) است کہ باقی نام فاضل از گمان است
چہ ساں سنجیم زلف و خط بابروش کہ ایں شمشیر بیروں از میان است
مشو اخلاص ششدر بہر رفعت بلند و پست دنیا نرد بان است

۱۔ اشارہ ہے محمد صادق انبالجی کی طرف (دیکھئے ترجمہ بھوپت رائے بے غم)

۲۔ متن میں 'ربطے بہم رسانید' لکھ کر کاٹ دیا ہے اور ۱۲ کی علامت لگا کر حاشیے پر مذکورہ بالا عبارت اضافہ کی ہے ۔

۳۔ یہ عبارت حاشیے پر الٹے رخ بڑھائی گئی ہے۔ ''اظہار'' کا لفظ درج کر کے کاٹا گیا ہے۔ اسی طرح ''در بیان کشیدن'' لکھ کر بیان سے قبل ''سلک'' کا لفظ اضافہ کیا ہے۔

۴۔ گل رعنا : نشان

نیست تنہا ز رگ جاں گہر پیوندش
خواجه را هست جگر گوشه عقیق جگری

دارد خبر ز عالم بالا همیں نه سرو
طفل به شیر غنچه ز شبنم بود بباغ (۱)]
قامتم تا از خیال خال جاناں حلقه شد
توجه دل راکشیدم در بغل مانند زن (۲)
[ص ۳۷] برنگ سرمه جا در دیدهٔ اهل نظر دارد
سیه بختے که دانست است قدر خاکساریها
همچو مور اخلاص بریک دانه قانع گشته ام
از دل من کے رود بیروں خیال خال او
هرگز مکدر از سخن کس نمی شوم
آئینه وار در دل صافم غبار نیست
اخلاص بسکه بلبل رنگیں ترانه ام
چوں من بباغ دهر یکے از هزار نیست (۳)

اچلداس

حقایق و معارف شناس اچلداس [ص ۳۸] قوم کھتری میہره متوطن دارالخلافه شاهجهاں آباد - والد جامع ایں اوراق از عنفوان شباب تا آخر عمر درپے تلاش مقصد اصلی که عبارت از تحقیق مبداء و معاد باشد بود - عمرش تا هفتاد سال وفا کرد - و در تمام عمر براے تلاش مراتب دنیا بر در هیچ دنیا دارے نرفت و بخشک و تر قانع گردیده ، اوقات در صحبت فضلا و فقرا و صلحا و عرفا بسر برد - اکثر صاحب کمالاں که بخانهٔ هیچ کس نمی رفتند بنا بر مناسبت [ص ۳۹] صوری و معنوی بخانهٔ او می آمدند ، با همه کس برفق و مدارا پیش می آمد ، و خدمت بزرگاں را سرمایهٔ سعادت می دانست - اگرچه آں قدر توجه بسوے شعر نداشت لیکن بنا بر تکلیف وقتے گاه گاهے مصرعے و بیتے می گفت :

ندیدم هیچ جا از جلوهٔ آں بے نشاں خالی
ز حسنش شش جهت لبریز و جایش همچناں خالی

۱- یه اشعار حاشیے پر اضافه کئے هیں -
۲- اس شعر کے بعد چند شعر لکھ کراس طرح کاٹے هیں که عبارت پڑھی نهیں جاتی -
۳- اس شعر کے بعد ایک شعر اور لکھ کر کاٹ دیا ھے - پھر صفحے کے آخر میں میرا شکی قمی کا نام درج کر کے کاٹا ھے-

نگشت روشن [من چیست] در پس گردون(۱)
حجاب چشم بود شیشهٔ که زنگاری ست (۲)

میر اشکی قمی

میر اشکی قمی [ص ۳۰] شاعر شیریں زبان و سخن گوے فصیح بیان، از سادات طبا طبا بود۔ اکثر در عالم سخن تتبع خواجه آصفی می کرد۔ در سنه ۹۷۲ھ نه صد و هفتاد و دو در مستقرالخلافهٔ آگره اشک وار از چشم روزگار افتاد۔

یک دیوان قصیده و دو دیوانِ غزل و یک دیوان هزل یادگار گذاشت۔ من اشعاره:

بسکه تن بگداخت بے او ز آتش سودا مرا
گر نهی زنجیر بر گردن فتد بر پا مرا
مشتاق کشتگاں تو هر سو فتاده اند
تیغ ترا مگر که بمے آب داده اند
اشک من اشکی ہمی دائم رقیب من شد است
تا بروے او نظر کردم بروے من دوید

استاد

.... (۳) استاد خلف و شاگرد سر زمرهٔ معنی بندان فحول میرزا عبدالغنی بیگ قبول است و احوالش از اشعار آبدارش بر ارباب کمال روشن۔

بر مشتریاں جلوه دهد دست نگاریں   آزاد بتے دست فرو [شی] که تو داری

بے نرگس تو اشک من آلوده شد به خون
ایں آب تیره صاف [به دید تو؟] می شود

۱- تصحیح از گل عنا۔

۲- آخر میں "تراب الاقدام عام و خاص" لکھ کر اس پر چیپی لگائی ہے اور اس کے اوپر "میر اشکی قمی" درج کیا ہے۔ نیچے صفحے کے نشان پر "کشن چند" لکھ کر کاٹ دیا ہے اور اگلے صفحے کا پہلا حرف "شاعر" لکھا ہے۔

۳- نام جلد بندی میں کٹ گیا ہے۔

بے نرگس اشک تو من آلوده شد به خون
این آب تیره صاف [به دید تو ؟] می شود

بہار آمد و خاک چمن صفا دارد
برنگ نامیه عالم نما نما (۱) دارد

مدتے در خدمت حقایق و معارف آگاه شیخ سعد الله گلشن و انسان کامل مرزا عبدالقادر بیدل مشق اشعار خود بامید اصلاح می گذرانید صاحب دیوان است و احوال اش از اشعارش پیداست :

دل از دراز دستی زلفش بناله بود — کاکل ز بہر پشتئی او از قفا رسید
محتاج نیست رهرو کامل دلیل را — آخر بره گذاشت بنی جبرئیل را (۲)

شاه آفرین لاهوری

شاه آفرین-لاهوری [ص ۳۱] مردیست آزاد وضع تجرد منش ، اکثر اوقات به بے تعینی در قهوه خانه و کوکنار خانه نشسته می نماید ۔ و دنیاداران این شهر دریافت صحبتش را غنیمت می دانند ۔ این درویش از بسکه غنائے معنوی دارد هر گز نظر توجه بحال ایشان نمی نماید ۔ اشعار آبدارش سامعه افروز شعرفهمان روزگار است ۔ اکثر در تلاش مضامین تازه جهد می نماید ۔ بسیار متین و با رتبه می گوید ۔ من غرر نظامه :

ابر پیش خوان احسانش صدائے بیش نیست
بحر راکشتی بکف دیدم گدائے بیش نیست

با درستان در نگیرد صحبت افتادگان — با زمین سخت کے صورت پذیرد نقش پا

[ص ۳۲]

آفرین تا دل ما گرد تعلق افشاند
مشت خاکے بسر مردم دنیا کردیم

گیسوے ترا چو عمر گفتم پیچید
مژگان ترا چو بخت گفتم بر گشت

۱۔ نما : بالیدن ؛ افزائش و بلند شدن (غیاث اللغات)

۲۔ یه عبارت حاشیے پر درج ہے اور آغاز کی ایک سطر اور حاشیے کے چند الفاظ جلد بندی میں کٹ گئے ہیں ۔ یه بھی معلوم نہیں که یه عبارت قبول کے حال میں کہاں اضافه کرنی مقصود تھی ۔

حصار عافیت چون گوشهٔ عزلت نمی باشد
نباشد ز آفت. مقراض هرگز بال عنقا را
موجود و عدم ز یک قماش اند
آن پنبه که جامه شد کفن شد
رنجش از هوا خواهان شیوهٔ مروت نیست
جان من مرنج از من حاصل کلام اینست
می کند عشاق از بعد فنا هم جذب یار
تشنگی بسیار دارد هرکه ماهی خورده است

ظفر خان احسن

ماهر این فن ظفرخان احسن(۱) بصوبه داریٔ کشمیر امتیاز داشت۔ درعلم سخن اعجاز ها کرده، دیوان رنگین ازو تابکار[ص۳۳] است [به سنه ۱۰۷۳ء هزار و هفتاد و سه در لاهور بدار الملک آخرت (رفت)(۲)] من درر کلامه :

به تیغ بے نیازی ناتوانی قطع هستی کن
فلک تاافگند از پا ترا خود[پیش دستی (۳)] کن
بهر کجا که روم (۴) وصف دوستان گویم
برائے یار فروشی دکان نمی باید

اسیری رازی

دانندهٔ زبان فارسی و تازی اسیری رازی نامش امیر قاضی بود به نجابت حسبی و نسبی امتیاز داشت و از علوم متعارفه نیز آگاه۔ در سنه ۹۸۲ نه صد و هشتاد و دو ازین زندان خاکدان نجات یافت ۔ من اشعاره :

۱۔ کلمات الشعرا : اکثر بصاحب صوبگی کشمیر و کابل عشرت اندوزی داشت ۔

۲۔ حاشیے پر اضافہ

۳۔ تصحیح از روے کلمات الشعرا

۴۔ کلمات : رسم

هر که بے ذوق خورد بادہ شرابش ندهند
گر شود خاک در میکده آبش ندهند

قاصد رقیب بوده و من غافل از فریب
بے درد مدعائے خود اندر بهانه ساخت

[ص ۴۴] بتنگ آمد دلم از بے نیازی توبه سوزے کو
که برق حسن او آتش در استغفارم اندازد

محمد صادق القا

محمدصادق القا(۱) بتعلیم هندو پسران اوقات عزیز خودکه عدیم البدل است بسر می برد و در فن معما دستگاهے دارد و در سخنوری و سخن فهمی گردنش بهیچ کس فرو نمی آید، و در هر جاسی خواهد که قلم وار حرف خود را پیش برد و بالا دست معلمان نشیند. کلیات اشعارش زیاده از هفتاد بیت نخواهد بود، و چند فقره نثر نیز دارد. من اشعاره:

هنست از فیض سحرگاهی لبالب خوان ما
شیرمال صبح چوں خورشید باشد نان ما

بسکه رفت ز آشنائی هاے موروثی اثر
[ص ۴۵] دانه گر باشد سلیمانی چه حاصل مور را

مه زیر گلوے تن زندانی ماست (کذا)
تکمهٔ نیلم و پیراهن عریانی ماست

بقرب خاکیاں افلاکیاں کے می رسند القا
بود بال پریدن سست تر مرغان آبی را

رباعی

در انجمن خیال حیرت انشا جوش نفسم صرف نگاه است القا
چشم است بجاے سر مرا بر گردن چوں آئنه و نرگس و جام و مینا

۱- سفینهٔ هندی میں غلطی سے: اتقا - کلمات الشعرا: هواے خیالات بلند در سر (دارد)

عنایت خان آشنا

معنی بند خوش ادا عنایت خان آشنا(۱) خلف ارشد ظفر خان احسن بود ـ دیوان رنگین ازو یادگار است و احوال سی ساله شاهجهان بادشاه نیز بقدرت و سامان نوشته [و در سنه ۱۰۷۷ هزار و هفتاد و هفت بنهان خانهٔ عدم رفت(۲)] من اشعاره :

[ص ۳۶]

منه اے طفل اشک از خانهٔ چشمم قدم بیرون
که می آیند مردم زاده ها از خانه کم بیرون

درد و درمان را دهد گر عرض عشق او بما
زخم برداریم و بگزاریم مرهم را بجا

چشم بکشودی و افتاد نگاهت بر من
اندکے بخت من از چشم تو بیدار تر است

تاب نظاره ات آن دل دارد
که چو آئینه بود روئیں تن

هر کرا نرم نباشد گفتار
بر دهن مشت خورد چو هاون

میر احسنی

میر احسنی(۳) ابن میر ابوالفتح موسوی در بٹاله که متصل لاهور است متولد شد ـ از علم تواریخ آگاه بوده، در سال هزار و یازدهم ۱۰۱۱ھ ازین کهنه رباط رخت اقامت بر بست ـ مثنوی شاه و ماه [ص ۳۷] و دلیر و شیدا از افکار اوست من اشعاره :

۱ـ کلمات الشعراؑ : خلف ظفر خان ـ

۲ـ اضافه بر حاشیه

۳ـ 'خلف ابو الفتح بٹالوی است مولد او نیز بٹاله بود طبع معنی رس داشت و تاریخ دان بود ...... در سنه یک هزار و یک صد و یازده (۱۱۱۱ھ) وفات یافت ـ او راست' ـ (نشتر عشق ص ۳۸ ـ نسخهٔ خطی)

در صد هزار باده و ساغر نیا فتیم کیفے که در نگه مئے فروش بود
هر جور را هزار دلیل آوری بعذر یا رب که دلستان کسے نکته داں مباد

رباعی

گر خاک شوم نظر بروےم نکند ور سبزه شوم گزر بسوےم نکند
گر فکر شوم نیارد اندر خاطر گر گل گردم ز ناز بوےم نکند

غلام مصطفے انسان

غلام مصطفے انسان تخلص قوم کنبوه از متوطنان (۱) مراد آباد نثار رنگیں نویس و سخن گوے خوش خوست و از معقول و منقول نیز آشنا ـ

نه بر راه (۲) تو تنها دارد از نرگس چمن چشمے
بود بادام چشمے لاله چشمے یاسمن چشمے

دریں زمین شعر خوبے از زبان اودے بهان بگوش رسیده [ص۲۸] معلوم نیست که از کیست :

بزیر خاک هم در جست و جوے دیدنت باشم
مرا چوں دام می روید زهر تار (۳) کفن چشمے

مولانا اظهری

مولانا اظهری حیدر علی نام داشت پدرش از ولایت بهند آمده و او در عهد جهانگیر بادشاه در دهلی تحصیل علم شعر و انشا نموده کلامش مرغوب طباع ظریفان سخنداں است ـ من اشعاره :

ز شهر می روم و کنج باغ می جویم
ستم کشیدهٔ هجرم فراغ می جویم

۱ـ اصل : متوطان
۲ـ اصل : راهے
۳ـ اصل : تارے

ز عشق روز امیدم بغایتے (۱) سیه است
که آفتاب درو با چراغ می جویم

خواه با ظهری و خواه به بیگانه نشین　　من همین شرم ترا بر تو نگهبان کردم

نقل مشهور است که این بیت پیش شیدا خواند ـ شیدا گفت که شاید در حق منکوحهٔ خود فرموده اند ـ چون اظهری ضعف باصره نیز داشت شیدا این مثل هندی هم بر زبان آورد ـ مثل :

اندھے کی جورو کا خدا رکھوالا (۲)

عافیت بر درم آمد برخش در بستم　　کس بدشمن نکند آنچه بمهمان کردم

خواهی که شهر پر گل و شبنم شود چو باغ
اے شوخ خنده از تو و از ما گریستن

محمد ابراهیم انصاف

محمد ابراهیم انصاف (۳) از شاگردان مرزا معز موسوی خان بود ـ اکثر تلاشهاے معنیٔ تازه می نمود

نسازد غم ز بیتاب محبت شادمانی هم
گران باشد برین بیمار مردن زندگانی هم

عبدالعزیز ایجاد

عبد العزیز ایجاد از شاگردان انسان کامل مرزا عبد القادر بیدل

۱- اصل : بغایت

۲- کلمات الشعرا (ترجمهٔ ملا شیدا ، حاشیه ص ۵۸) روزے (شیدا) در مجمع شعرا نشسته بود ـ اظهری شاعر نابینا در آن جا حاضر گشت یک بیت تازه گفته بود در مجلس بے محابا بر خواند ـ خواه با اظهری الخ ـ ملا شیدا گفت مثل هندی مشهور است که زن نابینا را خدا نگهبان است ـ (کلمات میں اظهری کا حال درج متن نهیں هے ، شیدا کے سلسلے میں اس واقعه کو صاحب کلمات نے بیان کیا هے) ـ

۳- کلمات الشعرا : بخدمت میر معز موسوی خان شعر می گزرانید ـ معنیٔ تازه فکر می کرد ـ

[ص ۵۰] صاحب است ۔

بصحرائے جنوں دیوانہ ساماں(۱)جنون(۲)دارد
چو نرگس چشم حیرانے چوگل چاک گریبانے

اسدبیگ اسد

اسد بیگ اسد درعہد جہان گیر بادشاہ به سخن سنجی مشغول بود و به تجرد و تفرد موصوف و به دلیری ودلاوری و راستی ودرستی معروف من اشعاره:

امروز اسد با دم شمشیر تو دارد آں مایه محبت که کسے را بکسے نیست
دیروز اسد جامه زهجران تو زد چاک امروز زغم مردو هماں جامه کفن شد

عبدالرسول استغنا

عبدالرسول استغنا(۳) صاف و شسته بطرز قد ما سخن می گفت :

[فلک چرا کمر احتساب می بندد
سزاے باده پرستاں خمار خواهد بود (۴)]
می تواں آورد استغنا سفارش نامه
[ص ۵۱] چرخ کج رو را اگر دانیم از یاراں کیست

عوض بیگ اکسیر

نثار بے نظیر عوض (۵) بیگ اکسیر ۔ گویند بسیار خوش خلق و شائسته و آرمیده وضع بود ۔ در فن انشا طبع رسا داشت ، و خط شکسته و تعلیق نیز می نوشت ۔ در عهد جهان گیر بادشاه بهند آمد و بخدمت منشی گری سلطان خرم (۶) عرف شاه جهاں بادشاه اختیار یافت :

۱- اصل : ساماۓ
۲- اصل : چمن - تصحیح از روۓ سفینهٔ هندی
۳- کلمات الشعرا میں حال درج ہے اخلاص نے صرف ایک شعر یہاں سے لیا ہے۔
۴- اضافه بر حاشیه
۵- مخزن الغرائب : عیوض بیگ
۶- اصل : خورم

تمام عمر نگاهم ببام و در فرسود　　چو یار جلوه گر آمد نظر ز کار (۱) افتاد

مولانای انور

[شاعر سخنور (۲)] مولانای انور نور محمد نام داشت ـ معنی بند هندی نژاد بود ـ اکثر همتش در بستن الفاظ شوخ و فصاحت عبارت مصروف می ماند ـ اشعار دلچسپ بسیار دارد :

[ص ۵۲]

دریں حدیقه بهار و خزاں هم آغوش است
زمانه جام بدست [و] جنازه بردوش است
بیا که میکده را قبلهٔ زمانه کنیم
ز سنگ کعبه بنای شراب خانه کنیم
شب حدیث زلف او در مجلس احباب بود
دیدهٔ خورشید ازیں افسانه گرم خواب بود
انورم آئینهٔ مهر و محبت در کفم
دم مزن نور وفا در جوهر احباب نیست (۳)

اعلیٰ تورانی

اعلیٰ تورانی (۴) همیں مطلع از و بگوش رسیده :

هر که شد خاک نشیں برگ و برے پیدا کرد
سبز شد دانه چو با خاک سرے پیدا کرد
[تا تو عریاں نشوی راه بمقصد نه بری
بیضه چوں خانه فرو ریخت پرے پیدا کرد(۵)]

۱- روز روشن : ہا
۲- اضافه بر حاشیه
۳- ' بود ' لکھ کر کاٹ دیا ہے اور پھر ' نیست ' لکھا ہے۔
۴- کلمات الشعراء (حاشیه) صاحب همیں بیت بود و بس (متن) فقر مشرب صاحب همیں یک دو بیت بود (ایک شعر درج کیا ہے) اخلاص کو ' دیده ' کی بجائے شنیده کا دعوی ہے۔
۵- اضافه بر حاشیه

ملا محمد سعید اشرف

ملامحمدسعید اشرف در عهد شاه عالمگیر از ولایت[ص۵۳] بهند آمد - نواب زیب النساء بیگم از روے قدردانی پرداخت احوالش نمود - شاعر خوش خیال و معنی بند بے نظیر بوده - در گفتن غزلهاے طرحی قدرت کمال داشته -

گویند مثنوی ' قضا و قدر ' که قریب هفت صد بیت خواهد بود، بحضور یاران نشسته گفته و اکثر جا تلاشهاے تازه نموده - و تخلص از خدمت مرزا صائب گرفته - و قطعهٔ هم در استدعاے تخلص گفته در دیوانش ثبت است و دریں مصرع مرزا صائب که ع

عیبے بعیب خود نرسیدن نمی رسد

حرفے داشت و می گفت یک باے دگر می باید یعنی ع

عیبے به بعیب خود برسیدن نمی رسد

من اشعاره :

[ص ۵۴] چوں نگیں مطلب ندارم غیر کام دیگران
می نشانم نقش خود اما بنام دیگران

نرگس شوخ نگاه تو بهر چشم زدن
می کند چشم نمائی بغزالان ختن

برگ عشرت را نظام از خندهٔ دندان نماست
از همیں شیرازه ایں اجزا بهم پیوسته است

رتبهٔ شاه و گدا در چشم موزوناں یکیست
اعتبار سنگ و زر در پلهٔ میزاں یکیست

گر رود بهر شنا آں شوخ سیمیں بر در آب
آب گردد بار دیگر از حیا گوهر در آب

سوے ما چشمش نظر دزدیده از یاراں کند
همچو بیمارے که نا پرهیزیٔ پنهاں کند

[ص ۵۵] نیست ز اسباب کمال آنچه بفرمان من ست
غیر مجموعهٔ شعرے و در آں هم سخن است

صحبت اهل نظر دل را مصفا می کند
نور گردد توتیا در دیده چوں جا می کند

خانهٔ آں نازنیں نادیده ماند
معنیٔ ایں بیت نا فهمیده ماند

در نامهٔ زمانه بجز حرف جنگ نیست
گویا که از سیاهیٔ لشکر نوشته اند

از تغافل هائے پے در پے مگر یارش کنم
پا ز نم چنداں به بخت خود که بیدارش کنم

مرزا عبدالقادر بیدل

انسان کامل مرزا عبد القادر بیدل (۱) بر بام اخضر ایں نه رواق سپهر کوس ملک الکلامی بنام نامی او صدا می دهد و قدوسیان بالائے عرش نوبت مسلمیٔ سخن باسم گرامی آں [ص ٥٦] سخن آفریں می زنند ـ سالک شاه راه حقیقت ، دانائے کنه طریقت ، پرده بر انداز حجله نشینان معانی ، چهره کشائے شاهدان مضامین نهانی ، پیشوائے اهل تجرید ، سر زمرهٔ اهل دید بود ـ

در وصف ذات مجمع الکمالاتش هر چه نویسم کم است ـ دهلی به یمن قدوم میمنت لزوم آں پے بردهٔ بحر طریقت حکم بسطام داشت ـ دیوان غزلش زیاد از لک بیت خداهد بود ـ یک دیوان قصیده و یک دیوان رباعی و مثنوی نیز دارد ـ و کتابے در نثر نوشته مسمی بچار عنصر متضمن بر نکات غریبه و رقعات خود نیز جمع نمود ـ من عزر نظامه :

تواضع بیش سازد خصم ازو ایمن مشو بیدل
[ص ٥٧] بخوں ریزی بود چالاک شمشیرے که خم دارد

هم چو گل دل در ازل صید نگاهش بوده است
بلبل ما بیضه را نشکست تا بسمل نشد

۱ـ کلمات الشعرا : ترجمے سے استفاده نهیں کیا لیکن متن کی ایک حکایت بسلسلهٔ زلالی درج کی هےـ (وفات بیدل ۱۱۳۳ھ)

از بیاض گردنش پیداست خون عاشقان
می شود بے پردہ مے چندانکه مینا نازک ست
ز رونق باز می ماند چو مینا شد ز مے خالی
شکست رنگ ظاهر می شود در خون کشید نہا
فرش مخمل هم بساط بوریاۓ فقر نیست
تاصف مژگان کشاید محو گردد خواب ها
از مردم دنیا طمع هوش مدارید
بیداری این طایفه خمیازه خواب است
[ص ۵۸] عمر یست گرد گردش رنگ خودیم ما
چون آسیا فلاخن و سنگ خودیم ما
در تماشایت برنگ شمع هر جامی رویم
دیده ما یک قدم پیش است از مژگان ما
با بخیلان نه همین طبع گدا نا صاف است
کیسه خود هم ازین قوم دل (۱) پر دارد
پریشانی نمیدیدم اگر دل جمع می کردم
برنگ غنچه این مشتم بخاطر بعد جنگ آمد

رباعی

[ص ۵۹] مو گشت سفید شستم از دل غش را
در خاک نشاندم هوس سرکش را
چون صبح دمید رونق شمع نماند
این جا است که پنبه می کشد آتش را

رباعی

از شیشه برون رنگ ندارد مے ما پیچیده نواۓ ما همان در نے ما
هر جا برویم خود سراغ خویشیم مانند کمان گم است درما پے ما(۲)

۱- اصل : دلے
۲ - تصحیح از روے کلیات بیدل (طبع افغانستان) جلد دوم ص ۳ -

رباعی

هر چند مزاج حرص دوں گر سنه خوست همت نشود زله(۱) کش دشمن و دوست
مگذر ز سر خوان قناعت کاین جا در دست بهم نهاده نانے است دو پوست

یکره خبر از کاغذ آتش زده گیر تا سوختگان چه سحر می گردانند

یک قدم را هست بیدل از تو تا داماں خاک(۲)
بر سر مژگان چو اشک استادهٔ هشیار باش
حرص قانع نیست بیدل ورنه اسباب معاش
آنچه من درکار دارم اکثرے در کار نیست

تاریخ تولد شدن مراد شاه پسر محمد فرخ سیر در رباعی گفته که هر مصراعش تاریخ است :

سالار کرم جهاں پناه است آن نور جبین مهر و ماه است
دنیا همه روشن از قدو مش حامی جهان مراد شاه است
(۱۱۳۰ھ)

این رباعی خود را بسیار عزیز می داشتند : (۳)

رباعی

[ص ۶۱]

هر چند طاب بصد فسون ست این جا
در یوزهٔ دیدار جنون ست این جا
از هیت چشم و مژه غافل نشوی
دستے دگر از کاسه برو نست این جا

شاه بهجت

شاه بهجت مرد درویش مزاج بود ـ اکثر اشعار خوب دارد :

نرفته ام بسرائے کسے که چندیں بار نگفته ام که هماں خانهٔ خراب خودم

---

۱ - اصل : ذله ـ
۲ - چاک ؟
۳- کلمات الشعرا : بریں رباعی خود بسیار محظوظ اند الخ ـ

چندے با نوازش خاں بن اسلام خاں رومی که طالع تخلص می کرد رفیق بود ۔ بعد ازانے که جدا شد قصیده گفته که یک بیتش این است :

بہجت به بین ز بونیٔ طالع که بارها   رفتم طلا بکوره و آهن بر آمدم

شیخ عبدالسلام پیامی

[سخن شناس گرامی (۱)] شیخ عبد السلام پیامی مرد تازی نژاد بود و سیاحت بحر و بر [ص ٦٢] نموده و بزیارت حرمین شریفین شرف اندوز گردید ۔ سخن هائے با رتبه می گفت ۔ و در عہد جہاں گیر بادشاه درهائے معنی را بسلک نظم می سفت ۔ آخرالعمر در دکن توطن گرفت ۔ من اشعاره :

شد ز خونناب جگر ما را دو چشم تر سفید
باده گل گوں ویں عجب کزوے شود ساغر سفید

بزمے که درو روے سخن جانب ما نیست
اے دل کمی از ماست که بسیار نشستم

هرگز لب من چاشنیٔ خنده ندانست
چوں غنچهٔ نشگفته بر آشفتم و رفتم

عبد الباقی باقی

عبد الباقی باقی تخلص می کرد ، و سوداے صورت پرستی در سر داشت و اکثر نوجوانان استفادهٔ فن شعر و انشا ازو می کردند و متکفل معاش او می بودند ۔ یک شعر او از زبان میر فخر الدین یقین که مہربان راقم این سطور است ، بگوش رسیده :

پیش ازیں سینهٔ ما هم دل پر آ ھے داشت
رنگ بر چہرهٔ ما حکم پر کا ھے داشت

یقین صاحب نیز درایں زمیں غزلے طرح نموده اند و حسن مطلعش این است :

۱- اضافه بر حاشیه

این همه جور و تغافل نبود شرط وفا
دل بے رحم تو فکر (۱) دل ما گاھےداشت

رفیع خان باذل

رفیع خان باذل (۲) برادر زاده وزیر خان عالم گیری ، شاعر صاحب قدرت و معنی یاب عالی فطرت بود ۔ کتاب [ص ٦۴] معارج النبوت را در زمین شاه نامه فردوسیٔ طوسی بنظم آورد و اکثر تلاشهاے تازه نموده و حملهٔ حیدری نام نهاد ۔ قریب چهل هزار بیت خواهد بود ۔ درآن کتاب درمنقبت حضرت امیر المومنین علی کرم الله وجهه در هنگام ضربت زدن عمر او می گوید :

فضاے هوا از فلک تازمیں   زمانے شد آں دم پر از آفریں

من اشعاره :

هشیار که آں چشم سیه بر سر مستی است
هر یک مژه برهم زدنش تیغ دو دستی است
عشق را با هر دلے نسبت بقدر جوهر است
قطره برگل شنبم و در تعر دریا گوهر است
[ص ٦۵] چه نشاط باده بخشد بمن (۲) خراب بے تو
بدل گرفته ماند قدح شراب بے تو
[شخصے چه خوب دریں زمیں گفته :
نخورد به بزم مستان دل شیشه آب بے تو
بخران (؟) تاک ماند قدح شراب بےتو (۳)]

بروی ساوجی

بروی ساوجی امیر بیگ نام (۴) در عهد جهانگیر بادشاه در نقاشی ید علیا داشت و بر قلیل وکثیر قناعت ور زیده بمسکنت زیست می کرد :

۱- اصل : فکرے ۔
۲- تصحیح از کلمات الشعرا ۔
۳- اضافه برحاشیه ۔
۴- 'داشت' لکھ کر قلم زد کیا ہے۔

بیدرد را شراب محبت کجا دهند
کیفیتے است عشق بتاں تا کرا دهند
خوش آں فنا شدهٔ عشق کو نمی داند
که غیر شغل محبت بدهر کارے هست
[طفل اشکم بره یار سر خویش نهاد
خوش نمی ماند دریں ره قدمے پیش‌نهاد] (۱)

حاجی بینا

حاجی بینا مردیست تجارت پیشه در احمد آبادگجرات اوقات بسربی برد ۔

از آفتاب قلقل مینا نهفته (۲) است
ایں راز سر بمهر بمهتاب گفته(۳) است

بینش

[ص۶۶] بینش(۴) در کشمیر بسیر کشتی عمر بسر برد ، از مردم ایران است قماش سخن اش بر نکته سنجاں از اشعارش معلوم است :

دریں محیط تلاش من از ره تدبیر
بهیچ جا نرسد چوں شنائے کشتی گیر
هر پارهٔ دلم چمنے از نگاه اوست
آئینه چوں شکسته شد آئینه خانه ایست

مولانا بقائؒ

مشهور به عبارت آرائی مولانا بقائی ذهن مستقیم و طبع سلیم داشت ۔ در سنه ۱۰۰۹ھ هزار و نهم شربت شهادت چشید و بقرب اله غفار جا گزید :

۱- اضافه بر حاشیه ۔
۲- اصل : نهفتے ۔
۳- اصل : گفتے ۔
۴- کلمات الشعرا سے کوئی استفاده نهیں کیا سوائے اشعار کے ۔ نتائج‌الافکار : وفات ۱۱۰۰ھ

من اشعاره :

دوش آن شوخ بتکلیف مرا مهمان بود
برمن این خانه گلستان و برو زندان بود

[ص ٦٧] کاشانهٔ ما روشنی شمع چه داند
درخـانـه اگـر بود چـراغ دل ما بود

سوامی بھوپت راے بیغم

سوامی بھوپت (۱) راے بیغم تخلص (۲) متوطن قصبهٔ پٹہان سرکار جمو مصاف صوبهٔ پنجاب (۳) قوم کھتری از قانون گویان آن ضلع است ۔ در ابتدائے عمر براے تحصیل وجه معاش نوکریٔ انشا نویسی حکام آن ضلع کردے ۔ آخر سوداے تجرید و تفرید بر مزاجبش غلبه کرد و طریق درویشی اختیار نمود و دست ارادت بدامان نرائن نام بیراگی زد و بحسب اتفاق قسمت بدهلی آمده در دام صورت نارائن چند نام هندو پسرے اسیر شد و ترجمه بربوده چندا ودی نائک (۴) که کتابیست در زبان هندی متضمن بر نکات غریبهٔ توحید [ص ٦٨] بنام او در سلک نظم کرده و اکثر رسائل تصوف بنام او نوشته ۔ بوالد جامع این اوراق بسیار آشنا بود ، و بوساطت والد بنده بخدمت شیخ الشیوخ شیخ محمد صادق انبالچی (۵) که دهلی به یمن قدوم ایشان حکم بسطام داشت مشرف شد ۔ و اکثر مطالب غامضهٔ حقائق و معارف که مطلب اقضیٔ انسان است از خدمت آن سر حلقهٔ دانش و بنیش بکوشش

۱- کلمات : بهونت ۔ نتایج الافکار : بهوپت ۔ گل رعنا ۔ بهوپت راے ۔

۲- کلمات‌الشعرا کے حال سے استفاده نہیں کیا ۔

۳- گل رعنا : آبا و اجدادش بقانون گویٔ پنهان از اعمال سرکار جون (جموں؟) تابع صوبه پنجاب قیام داشتند (صحیح نام پٹن ہے۔دیکھئے'فارسی ادب میں هندووں کا حصه' از ڈاکٹر سید عبد الله ۔ ص ۲۹۰) ۔

۴- گل رعنا : پربوده چندر نائک ۔

۵- فارسی ادب میں هندووں کا حصه ۔ ص ۲۹ ۔ اینالحی ؟ ۔ لیکن سٹوری نے محمد صادق کے بیٹے محمد زمان فیاض المخاطب به ثالث کو انبالحی دهلوی شافعی حنفی لکھا ہے ۔(جلد دوم ص ۷ ، ۱۲ ، ۵۰ ، ۹۲)

رسید ـ و بے بحقیقت الحقائق برد ـ غرضکه مردیست (۱) آرمیده وضع ، حالے از بوئے فقرا فهمیدنی ست ـ چندے از رباعیات ایشان نیز بر زبان قلم می آرد :

[ص ٦٩]

دریا در موج و موج اندر دریاست
در ذات و صفات حق تفاوت ز کجاست
اے محو حقیقت نظر افکن بمجاز
بے رنگ بصد رنگ چسان جلوه نماست

با دهری (۲) گفتم اگرت فهم و ذکاست (۳)
حرف من و تو هیچ نمے آید راست
تو منکر خالقی و من منکر خلق
بنگر که تفاوت ز کجا تا بکجاست

رفتم سحرے به پیش زاهد ناگاه
پرسیدم ازو که چیست کیفیت راه
گفتا که همیں صوم و صلوٰة است این جا
برگشتم و گفتمش که الله الله

اےآنکه تراهواے معنی‌است بسر ــــ ز نهار ز آئینهٔ صورت مگذر
(ص ۷۰) صورت آئینه است و معنی تمثال ــــ بے آئینه کے فتد بتمثال نظر

اودے بهان بهار

اودے بهان بهار مانند تخلص خود رنگین طبع است ، و مضامین تازه را بجودت

۱- 'فارسی ادب میں هندووں کا حصه' از ڈاکٹر سید عبدالله ص ۲۹۵ و نتایج الافکار ـ وفات بیراگی ۱۱۳۳ھ
۲- گل رعنا : دهریه ـ
۳- اصل : زکا ـ

طبع‌در الفاظ بلند ادا می‌سازد و زبان شعر درست دارد۔ در عالم‌اخلاص و آشنائی ها عدیم البدل است(۱) خدا سلامت دارد ۔ و کسب علم شعر از راقم این کلمات نموده :

تا رفتهٔ بسیر گل اے آبروے(۲) گل پیداست آب شرم ز شبنم بروے گل
باد صبا بباغ جنوں سیر کرده ایم در آرزوے روے تو اے آرزوے گل
باوجودے‌آنکه برکف غیر نقد جان نبود برسر بازار رسوای دکانے داشتم

[ص ۱ ے] از چاک چاک سینهٔ آشفتگان مترس (۳)
دل از خیال زلف کسے شانه می شود

شرف الدین علی الدین پیام

[شرف الدین علی الدین پیام تخلص زبان شعر درست دارد۔ این اشعار از افکار اوست :

قطع راه کویش از دوری مرا مقدور نیست
چوں کبوتر پاے من گر پر بر آرد دور نیست
چوں سفال از خاکساری رونق بازار ماست
در دیار ما رواج چینئی فغفور نیست

می کرد دلم نهاں زچشم تو آب در یاد کسے گریهٔ بیروں ز حساب
از شوق تمام دیده ام گفت بدل من هم اشکے بر برم اے خانه خراب(۴)]

ملا جامی بیخود

[ص ے ۲] ملا جامی بیخود(۱) نشاط پرداز میخانه سخن دانی‌بوده وبزم طراز

۱- گل رعنا میں اخلاص کے حوالے سے جو عبارت درج ہے اس میں یه جمله یوں ہے : در عالم اخلاص و آشنائی بے نظیر است ۔

۲- گل رعنا : آرزوی

۳- گل رعنا : مپرس

۴- اضافه برحاشیه صفحه ۷۰

مسند معانی در عهد شاه جهان بادشاه زمزمهٔ شاعری را بلندی داشت (۱)

رباعی

هر کس که دل از مدار دنیا برداشت عبرت ز شمار کار دنیا برداشت
گویند زمین برسر گاؤ است بلے گاؤ یست کسے که بار دنیا برداشت

مصرع

جامی از جام حمد بیخود شد

سجع رنگین او بود - وتاریخ وفاتش مرزا محمد افضل سر خوش از سجع او بر آورده :

رفت جامیٔ بیخود از عالم در ریاض جنان مخلد شد
[ص ۲ ے] سجع او بعد فوت شد تاریخ (۲) جامی از جام حمد بے خود شد

وقتے که نوکر نواب جعفر خان بود پایه نشستن در محفل نداشت - قطعه گفته گذرانید واجازت مصاحبت وهمنشین حاصل کرد - این‌دو بیت ازان قطع است :

بهبن طاعت حق نماز است و در وے گہے بنده ایستد که از پا نشیند
بود طاعتت فرض همچون نمازم بفرما گہے بنده را تا نشیند

بیانا

بیانا مرزا مهدی‌نام داشت وبانواب وحیدالدهر صحبت‌ها داشته - بهندوستان نیز آمده بود - باز بولایت مراجعت کرد و همت بعالم بقا بربست - اشعار آن معنی نگار مشعر کمالات [ص ۳ ے] او هستند :

بگوش دار خوش خط لا اوبالی من
چو خامه سود ندارد ضعیف نالی من
کسے که شعر مرا خوانده دیده است مرا
بیان بود سخنم قالب مثالی من

بلبل بیچاره زان رو شب نمی خوابیده است
درمیان غنچهٔ گل شبنمے خوابیده است

۱- قلمزده عبارت : همین یک رباعی از و بگوش رسیده -
۲- کلمات : هاتفم گفت مصرعهٔ تاریخ -

رائے چندر بھان برھمن

رائے چندر بھان برھمن(۱) متوطن لاھور(۲) در دارلامن صاح کل آرمیده وبسیار پسندیده وضع ودرد مندو فقر دوست(۳) بود بزبان اکثرے از رازدانان این دیر کہن و مورخان صاحب فن شنیده شد که از ابتدائے عهد تیمور تا حال هندوے دنیادار باین خوبی بعرصهٔ ظهورنیامده - اگرچه[ص ۴ے] نسبت(۴) اعزه دیگر آن قدر نصیبه از اسباب دنیا نداشت و از فضل و کمال (۵) [نیز آن قدر بهره اندوز نبود] (۶) لیکن از بس که اعتقاد بفرقهٔ عالیه فقر او است بوے از حقیقت بمشام او رسیده بود (۷) وخط شکسته نیز درست می نوشت - ودر زمین انشا پردازی پیروی ٔ ارباب فضل شیخ ابوالفضل می نمود - وهنگام خواندن اشعار آب از چشمها روان می ساخت - و دم از داد طلب می زد - در آغاز حال باەر عبدالکریم میر عمارت لاهور بسرمی برد - بعد ازان با دستور [ص ۵ے] پاک روان افضل خان پیوست و داخل بندگان شاه جهان بادشاه شد -

سبحان‌الله ز هے سعادت آن کس که بعد مردن کسے به نیکوی ٔ یاد نماید - و اگر خیال روبه و سگ روز و شب در سرگین کشی و گرگ وشی بسر برد چه فائده - چنان چه ذواسنج گلزار معانی مرزا معز موسوی خان فرماید :

آن چنان زی که چو از حادثه برباد روی
حسن معنی نگذارد که از تو یاد روی

من اشعار آبدار برهمن :

متاع حسن ترا طرفه روز بازار است ‖ که کس نیافته وعالمے خریدار است
صفیر عندلیب از جا برد اهل‌محبت را ‖ که حرفے گفت نادانے و بردانا زند ناخن

۱- کلمات الشعرا سے کچھ نہیں لیا -
۲- قلم زده : بوده
۳- واقع شده لکھ کر کاٹ دیا ھے -
۴- 'به راجه ٹوڈر مل' لکھ کر کاٹ دیا ھے -
۵- ایک جمله قلمزد ھے جو پڑھا نہیں جاتا -
۶- اضافه بر حاشیه -
۷- آدھی سطر کاٹ دی ھے جو پڑھی نہیں جاتی -

[ص ۷٦] چشم تا برهم زدی انجام شد آغاز عمر
طے شد ایں ره آں چناں کاو از پائے بر نخاست

کجا است باده که عالم بباد دادهٔ اوست
اساس آب بر آتش بنا نهادهٔ اوست

نظر بشاهد معنی ز پرده دوخته ام حجاب عینک چشم است مرد بینا را
به بیں کرامت بت خانهٔ مرا اے شیخ که چوں خراب شود خانهٔ خدا گردد

ایں بیت که کتابهٔ پیش طاق شهرت ایوان خاص و عام است و نسبت بسوے ایشاں می نمایند غلط محض است ، از زبان بیغم شنیده شد که از دیال داس پر سروری است۔

گویند که روزے رائے مذکور با شیو رام شاگردخود که در عهد بادشاه عالم گیر بخدمت [ص ۷۷] منشی گریٔ نواب فاضل خاں میر ساماں مامور بود، و در آغاز شباب هر ادائے سر و بالایش دل فریبے بصد عشوه و ناز می نمود بر رتھ سوار شده در بازار اکبرآباد گذشت ۔ نا گاه نظر رائے براز نے جمیله که لباس دلر بائی را به بر کرده بر دوکاں نشسته یک چلم تنباکو بمشتریاں عوض یک روپیه می داد ، سو دائیاں این شاهد بے مثال در داروگیر سر گرم بودند ، افتاد ۔ رائے رتھ را ایں جا استاده کرد ۔ یک روپیه بشیو رام داد و گفت که یک چلم شما هم ازیں بگیرید ۔ هر گاه ایں پسر پیش آن معشوقه آمد ، آں شوخ نظر بسوے رائے و آں پسر کرده گفت که ایں پیر عجب ابله است که ترا گذاشته روپیه بر من [ص ۷۸] بدست تو فرستاد ۔ بمجرد شنیدن این حرف هر دو در جواب متحیر ماندند و راه پیش گرفتند ۔

مرزا ابو تراب بیضا

مرزا ابو تراب بیضا ۔ همراه ذو الفقار خاں امیر الامراٗ بود ۔ آخر عمر اعمیٰ شد ۔ روزے نواب ایں مصرع گفت :

عرق داغ لاله قهوهٔ ماست

مرزا مصرع رسانید :

نور چشم پیاله قهوهٔ ماست

پنج هزار روپیه انعام یافت ۔

بزمی

بزمی در عہد جہان گیر بادشاه بزم سخن را آراسته ، بزمزمهٔ شاعری دل درد مند خود را تسکین می داد ۔ این مطلع و حسن مطلع اش صندل قبول بر جبیں دارد ۔ من اشعاره :

[ص ۹ے] شب خیالت چو دهم راه بچشم تر خویش
گل خورشید برویم سحر از بستر خویش
اخگرم من مطلب شوخی هر شعله زمن
می کنم جلوه ولے در ته خاکستر خویش

مرزا محسن تاثیر

معنی یاب بے نظیر مرزا محسن تاثیر ۔ وزیر یزد (۱) است و شعر هائے رنگین را با آب و تاب بر صفحهٔ بیاض گلفشاں می سازد ۔ و پردگیاں عرائس مضامین را در لباس الفاظ تازه هر هفت کرده (۲) در چشم سخن سنجاں جلوه می دهد ۔ دیوان خود را در هندوستان جنت نشاں برد حکیم‌الممالک شیخ حسین شهرت فرستاده است ۔ من درر نظامه :

با ما است یار متفق و با رقیب نیست
این حسن اتفاق کسے را نصیب نیست
(ص ۸۰) حنائے پشت نا خن بیشتر از دست می پاید
تمتع بیشتر باشد ز دنیا سخت رویاں را

۱- ' وزیر بادشاه یزد ' لکھ کر ' شاه ' کا لفظ کاٹ دیا ہے۔

۲- هر هفت - کنایه از زینت زنان و آن هفت آرائش است مر زنان را و آن وسمه و حنا گلگونه و سفید آب وزرک و غالیه و سرمه (غیاث‌اللغات)

اب تصویر خاموش قلمدان فاش می گوید
که از همراهیٔ صاحب سخن نتوان سخنور شد
کسے است صاحب آوازه در جهان امروز
که هم چو صورت چینی ز نوع آدم نیست

به سکندر نسبان آئینه داری نرسد | گر به بر جلوه دهی جامهٔ دارایٔ را
مهر بانانه بما آں مه محجوب گذشت | لله‌الحمد که ایں ماه بما خوب گذشت

بر خاستن برائے دنی پست فطرتی ست
دنیا چو رو بما کند از جا نمی شویم

همچو شعر از نور معنی گشت روشن خانه ام
[ص ۸۱] باشد از مضمون اثاث البیت درکاشانه ام

ز چرخ اطلس این مضمرن بالا دست شد روشن
که جابر تر بود از جمله عالم ساده لوحان را

علی رضائی تجلی

مخزن فضائل خفی وجلی علی رضائی تجلی(۱) درعهد شاه جهان بادشاه از شیراز بهند آمد ـ شاعر خوش فکر و معنی یاب بے نظیر بود و در قصائد و غزل و مثنوی تلاشهائے بلند نموده - من اشعاره :

ز ہے از قصهٔ شوقت گریبان چاک دفتر ها
بیادت ماهیٔ مصرع طپان در جوے مسطر ها

فلک را افعی رمحت اگر در پیچ وتاب آرد
خورد همچوں کبوتر خانه برهم بزم اختر ها

گر باد برد بوے تو در عالم تصویر
[ص ۸۲] از رنگ چو گل بال بر آرند جسد ها

۱- کلمات الشعرا : در زمان سعادت عنوان شاهجهان از شیراز بهندوستان آمده درقصائد و غزلیات و مثنوی ها معنی هائے تازه تلاش کرده ـ

پس از مردن بیاد لعل جاں بخش نگار من
شرر یاقوت گردد در دل سنگ مزار من
کشته' چشم تو هم چوں مغز در بادام تو
خفته در تابوت و از شوقت بخود مالیده است
چکد بدامنم از دیده لخت دل با اشک
برنگ شعله که با روغن از چراغ چکد

میر تشبیهی

میر تشبیهی(۱) علی اکبر نام(۲) خلف میر شاه محمد کاشی از ابتدائے عمر شورش در مزاج داشت ـ مرد وسیع‌المشرب سیاحت پیشه تجرد نهاد بود ـ در شکست نفس و حسن خلق بسیار می کوشید ادرارے (۳) بجهت او از جهاں گیر [ص ۸۳] بادشاه مقرر بود ـ در لاهور زیست می کرد و در بروے آشنا و بیگانه بسته بسلوک خود مشغول می ماند ـ قریب هشت رساله مملو از قصائد و غزل و قطعه و رباعی و در فن معما و نثر ازو یادگار ماند ـ چوں دماغ تدوین نداشت اکثر تصانیف او ضائع و آواره شدند ـ عمرش تا هفتاد سال وفا کرد و بخاک پیوست ـ من اشعاره :

بمومن مومن و با گبر گبرم همچو تشبیهی
بسودائی توام گرم است باهر قوم بازارے
بهر رنگے که خواهی جامه می پوش
که من آں جلوه' قدمی شناسم

بسا کاشانیاں را جاں برآمد
که یک تشبیهی از کاشاں برآمد

۱- کلمات الشعرا سے استفاده نهیں کیا ـ

۲- قلمزده : داشت ـ

۳- ادرار : انعام و بخشش و روزینه ' در عرف وظیفه و راتب و روزینه مستعمل است (غیاث اللغات)

عبد اللطیف خان تنہا

[ص ۸۴] عبداللطیف خان تنہا(۱) سخن از عالم خیال می گفت و معانی هائے بعید الفہم را در الفاظ شوخ و رنگیں می بست - چنان چه می گویند المعنی فی بطن الشاعر ایں جا راست می آید - من اشعاره :

یا رم بکنج غمکده تنہا نشاند و رفت
گفتم که من غبار تو دامن فشاند و رفت
خوش نگاهان که دلم ترکش مژگان کردند
آنچه افزود ازان پارچه قربان کردند

میر حسین تجلی

میر حسین تجلی کاشانی الاصل بود در سال هزار و نوزده هجری ۱۰۱۹ھ بسن بیست و هفت سال در احمد آباد گجرات شعله وار بعالم بالا شتافت - من اشعاره :

[ص ۸۵] گر بغربت اوفتادم زاول عشقت چه شد
می کند گم مرغ نو پرواز راه خانه را
دمے در بزم مے خوران زخون خالی نخواهد شد
اگر ساغر کند دوران پس از مردن گل مارا
صبا کز فیض او هرگز نبودم بے نصیب اکنوں
ز پیشم سرگراں بگذشت گویا بوے او دارد

مرزا عجم قلی ترکمان

مرزا عجم قلی ترکمان تخلص می کرد - اصلش از شیراز است و مولدش در هندوستان - از حسن صورت ومعنی نیز بهره داشت - من اشعاره :

دل تا نیافت نشاءٔ عشق توا نشد
نشگفت غنچه تابه نسیم آشنا نشد

---

(۱) کلمات الشعرا سے استفاده نہیں کیا۔

پیش ازان کزهستیت گرد فنا گردد بلند
با زمین چون نقش پا هموار می باید شدن
هرچه هست از خویش می باید بجام باده داد [ص ٨٦]
چند در بند سر و دستار می باید شدن

ملا رحمت الله تمکین

ملا رحمت‌الله تمکین نبیرهٔ ملا محمد امین ، از علوم ظاهری مثل طبیعی و الٰهی و رمل بهره دارد و از دیر باز در خطهٔ کشمیر توطن اختیار نمود ـ در عالم سخن از شاگردان رشید میرزا عبدالغنی قبول است ـ سخنش خالی از ادا و تشبیه و تلاش معنی نیست ـ من اشعاره :

هست بے مهر ماه پارهٔ من
شاید این بود در ستارهٔ من
به پیش قامتت گر سرو می لافد عجب نبود
که طول قامتش دارد دلالت بر حماقتها
هیچ کس ز ابناے جنس خویشتن آسوده نیست [ص ٨٧]
خانهٔ قفل است ویران از کلید آهنی
برهنه سر شدن اے شیخ خفت است ترا
که نیست در تو بزرگی سواے دستارت
تپ شوقی مرا در استخوان است
چو شمع از جنبش نبضم عیان است
ز بس از فرقتم قالب تهی شد
گر آئی در کنارم خالی آن است
حلاوت بیشتر با مردم مرطوب می سازد
لب شیرین بود منظور چشم اشکبارم را
ز فیض خاکساری کرده ام جا بر سر کویت
رقیبان زین سبب دارند در خاطر غبارم را

مرزا محمد علی تمنا

مرزا محمد علی تمنا در عهد فرخ سیر بشاه نامه نویسی مامور بود - مرد پست خوشگوار [ص ۸۸] بسیار کم گو :

چون تمنا را به بزم خویش گریان دید گفت
کین مرا رسوای عالم کرد بیرونش کنید

حافظ جمال تلاش

حافظ جمال تلاش (۱) پست و بلند شعر را نیک می دانست در عالم سخن تلاشها دارد - من اشعاره :

همه گرم تلاش اصل خودند
آه من خانه پرس افلاک است

برو ز عبد هر شاه و گدا گم می کند خود را
تو رفتی بر سمند ناز و من از خویشتن رفتم

آغا عبدالعلی تحسین

آغا عبدالعلی تحسین نواسه (۲) مرزا داراب جو یا ست - اکثر دیدنش همراه محمد احسن سامع میسر می شود - جوان خوش خلق و آرمیده وضع است و فکر رسای دارد - خوب و سنجیده می گوید :

[ص ۸۹] باشد مکان گرم روی لا مکان مرا
در زیر پا چو آبله است آسمان مرا

بخود هر کس که پیچد در سخن خواهد سخنور شد
که شمشیر زبان را پیچ و تاب فکر جو هر شد

۱- کلمات الشعرا سے استفادہ نہیں کیا -
۲- سفینۂ هندی : نوادۂ -

تسکین

تسکین مرزا فتح علی نام داشت ، برادر خورد مرزا داراب جو یا است۔ این چند اشعار آبدار زادهٔ طبع آن پاک گوهر اند - من اشعاره :

خود فروشی درمیان مردمان بسیار شد
خانهٔ آئینه دوکان عکس دوکاندار شد
به کیش حق پرستان کفر با پنداری باشد
رگ گردن میان اهل دل زناری باشد
[ص ۹۰] دلم را هست با آئینه تسکین نسبت تابے
که آب از سرگزشت و تشنهٔ دیدار می باشد
شبے که عارض او را بخواب می بینم
ستاره می شمرم آفتاب می بینم
زهیچ کس نتوانم کشید منت خشک
برغم آئنه من رو در آب می بینم

تنها

تنها نامش حکیم محمد سعید قمی ست - حکیم و مصاحب شاه عباس بود۔ صاحب دیوان ست - مرزا صائب دیوان شعرش بخط مبارک خود رباعی نوشته که یک بیتش این ست :

هر نسخه مناسبت بدردے دارد   این نسخه هزار درد را درمان ست

حرفے که غیر گوید در حق من نگارا
هر چند راست باشد باور مکن خدارا

این بیت مشهور عالم است :

[ص ۹۱] در نتظارت اے ثمر دل شکوه (۱) دار
چشمم سفید گشت و تو در دیده بودهٔ

---

(۱) شگوفه ؟

بو سیدم آن دهان را زان رو که گربه پرسند
بوسیدهٔ کجا را گویم که هیچ جارا

توسنی

رائے منو هر نام [خلف لون کرن راجهٔ نمکسار مشهور به سانبهر است (۱)] بود اکبر باد شاه نظر به صفاے ذهنش نموده بخطاب مرزائی ـ سر بلند ساختند ـ این بیت در ستایش آفتاب گفته :

غرض ز خلقت سایه همیں بود که کسے
بنور حضرت خورشید پاے خود ننهد

خدا بمسند فرمان دهیش جا ندهد
که آشنا بود و داد آشنا ندهد

خواجه محمد حسین ثنائ

خواجه محمد حسین ثنایٔ مشهدی خلف خواجه عنایت‌الدین (۲) در عهد اکبر بادشاه بهند آمد و بوساطت حکیم ابوالفتح گیلانی قصائد و مثنویٔ خود بنظر بادشاه گزرانید و بارها بصلهٔ مناسب امتیاز یافت ـ سخنور عالی فطرت و معنی یاب صاحب قدرت بود ـ دیوان کلانے پر از قصائد و غزل و رباعی دارد و مثنوی نیز گفته مسمیٰ به سد سکندر ، لیکن توفیق انجام نیافت ـ مولانا کلامی تاریخ وفاتش چنیں گفته :

چون ثنایٔ مشهدی بجهان
بود در شعر نکته پرور نیک

جوهر نیک و طبع نیکو داشت
حبذا طبع نیک و جوهر نیک

۱ـ ایک جمله کاٹ کر حاشیے پر یه عبارت اضافه کی گئی هے ـ کٹی هوئی عبارت یه هے " داشت ...... عمدهٔ جهان ...... "

۲ـ آتش کده آذر : عنایت بزاز (جلد دوم ـ ص ۳۶۳)

[ص ٩٣] زد کلامی رقم بکلک خیال
سال تاریخ او سخنور نیک

این چند بیت مطلع قصیدهٔ دیوان او ست ـ من اشعاره :

در روش حسن و ناز هست بسے خوش نما
غمزه بطرز ستم عشوه برنگ جفا

گر بمثل جا کند در پس آئینه شخص
بیند؟ (۱) تمثال خویش یافته رو بر قفا

مهر کف جود تو نور فگن گر شود
نیست عجب گر ز شخص سایه بیفتد دوتا

آن بت بیگانه را گر شوم آئینه دار
نایدش اندر نظر صورت خویش آشنا

---

(۲) فلک بے مهر و گیتی دشمن و دلدار مستغنی
مرا بر آرزو هاے ثنای خنده می آید

آهسته روکه از عرق روے ناز کت
تر سم گیاه فتنه دمد هر کجا چکد

میر سید محمد ثاقب

میر سید محمد ثاقب شاگرد میر طاهر علوی ، سوداے سر شارے داشت و شعر بسیار خوب می گفت :

خندان بخاکم آن بت نا مهربان رسید
در موسم خزان چو گل زعفران رسید

ثانی

[ثانی از سخن سنجان عصر بادشاه عالم گیر است ـ این شعر از افکار اوست :

۱ـ تا بیند ؟ (بیند بروزن بنَد ؟)
۲ـ آتش کده : زمان

ز بس که طاعت آلوده با گناه کنیم
بسجده همچو نگین نامه را سیاه کنیم (۱)]

میر محمد افضل ثابت

میر محمد افضل ثابت از علوم متداوله آشنا ست ، و در فن شعر نیز ماهر باهر - زبانش بسیار سنجیده است اکثر اشعار با رتبه دارد :

پیوسته لعل نو خط او بر لب من ست
این شربت بنفشه علاج تب من ست

عکس رخ تو آئینه را رو نمی دهد
تسکین خاطرش بچه صورت کند کسے

[ص ۹۵] قالب قند (۲) پر از روح نباتی شده است
همچو سرو از لب جان بخش پسر قنادی

ز دم بم (۳) بر سر ناهید چون ناسازیش دیدم
اگر او ناتلنگی (۴) کرد من هم واسرنگیدم (۵)

---

۱ - حاشیے پر اضافه

۲ - قند بنانے کا سانچا - افضل ثابت :

می دمد روح نباتی کرمت در تن سرد
همچو آن شیر که در قالب قند است روان

(بہار عجم)

۳ - بم : آواز بلند (بہار عجم)

۴ - ناتلنگی : بے دردی و ستم ظریفی و مفسدی -

توکه از اهل تلنگی بهر ارباب نیاز
نا تلنگی مکن و بهر حریفان بنواز

(میر نجاب - بہار عجم)

۵ - واسرنگیدن : رو بر تافتن و ابا ورزیدن و نیز چون طفل بهانه می گیرد و یا گریه می کند گویند واسرنگیده است - حکیم‌الملک محمد حسین شهرت :

زدم بم بر سر ناهید چون ناسازیش دیدم
چون از من تا بتنگی (کذا) کرد من هم واسرنگیدم

(بہار عجم)

یکسر مو دهن تنگ ترا نقش نه بست
همه در پردهٔ تصویر کشد مانی خط
از حسن خورد آب دل صاف ضمیراں
دادند بآئینه بر این وجه مثالے

نورالدین جهانگیر بادشاه

نورالدین جهانگیر بادشاه ولادت با سعادت ایشاں در فتح پور سیکری بسنه ۹۷۷ نه صد و هفتاد و هفت است ، بمناسبت صوری و معنوی شیخ سلیم چشتی به سلطان سلیم موسوم ساختند '' در شهوار لجهٔ اکبر '' [ص ۹۶] تاریخ یافتند (۱) و عزیزے '' گوهر درج اکبر شاهی '' تاریخ یافت ۔

خواجه حسین مروی قصیده از نظر اکبر بادشاه گذرانید که مصرع اول تاریخ جلوس بادشاه و مصرع آخر تاریخ ولادت شاهزاده سلطان سلیم بود، مطلعش این است :

لله‌الحمد از پئے جاه و جلال شهریار گوهر مجد از محیط عدل آمد بر کنار

و بتاریخ یاز دهم روز پنجشنبه شهر جمادی‌الاخری سال هزار و چهار دهم بساعت مسعود در دارالخلافهٔ آگره خطبه سلطنت بنام نامی و القاب گرامی سامعه افروز گشت ، و ابوالمظفر نورالدین محمد جهانگیر بادشاه [ص ۹۷] غازی لقب سامی مقرر شد ۔ (۲)

باوجود مستی و بے پروائی در امور سلطنت و جهانبانی که باعث انتظام نظام عالم است جهد وافر می فرمود ۔ و هر چه بر زبان قضا ترجمان آں بادشاه عادل در آں قدر مدت بادشاهت گذشته از ارکان دولت کسے آں قدر توان نداشت که یکسر مو تجاوز نماید (۳) و احوال بیست سالهٔ خود را بفصاحت و

---

۱ ۔ نصف سطر لکھ کر کاٹ دی ہے جو خوانا نہیں ۔
۲ ۔ 'گشت' لکھ کر قلمزده کیا ہے اور حاشیه میں 'شد' لکھا ہے ۔
۳ ۔ کلمات الشعرا : باوجود مستی و بے پروائی و شغل جهانبانی و فرمان روائی گاه گاه بحسب اتفاق و تکلیف وقت زبان الهام بیان را بگفتن رباعی و بیتے و مصرعے گل فشان می کرد ۔ طبع عالی دشوار پسند خورده گیر و دقت آفریں داشت ۔

متانت خود نوشته ـ گاه گاہے بحسب تکلیف وقت زبان فیض بیان را بگفتن مصرعے و رباعی گل فشان می فرمود ـ دقت طبع و حدت فهم زیاده از حد دا شت ـ

گویند شاعرے در مدح آن [ص ۹۸] بادشاه قصیده گفته آورد و سر دیوان قصیده خواندن آغاز کرد ـ همین که پیش مصرع برخواند :

اے تاج دولت بر سرت از ابتدا تا انتها

فر مود که از علم عروض (۱) هم خبرداری ـ عرض کرد نه ـ گفت که اگر عروضی می بودی بجان می کشتم ، چراکه هر گاه این را تقطیع نمایند چنان (۲) بوزن می آید ـ اے تاج دو مفعلتما ـ لت بر سرت مفعلتما ـ از ابتدا مفعلتما ـ تا انتها مفعلتما (۳)

صاحب سخن را باید که از قبائح شعر بجمیع وجوه باخبر باشد(۴) این رباعی از فکر مبارک آن باد شاه است (۵) :

[ص ۹۹] رباعی

اے آنکه غم زمانه پاکت خورده	اندوه دل وسوسه ناکت خورده
مانندهٔ قطره هائے باران بزمین	جا گرم نکرده که خاکت خورده

در سال بیست و دوم (٦) از جلوس بیست وهشتم صفر روز یک شنبه مطابق هزار و سی و هفت هجری (۱۰۳۷ ھ) در راه کشمیر همائے روح مطهر آن بادشاه از آشیانهٔ خاکی بال و پر افشانده سایه بر فرق ساکنان خطهٔ افلاک افکند ـ

۱ـ کلمات الشعرآ : علم عروض و تقطیع شعر۔

۲ـ کلمات الشعرآ : شاعر بخود در ماند که آیا چه خطا واقع شده ـ پیشتر خواند ـ فرمود که این مصرع را وقتی که تقطیع کنند چنین بوزن در می آید۔

۳ـ کلمات‌الشعرآ سے ماخوذ ـ

۴ـ کلمات‌الشعرآ : شاعر را باید که از همه قبائح شعر باخبربا شد۔

۵ـ کلمات الشعرآ : این دو رباعی از داد های٘ طبع مبارک است۔ (اخلاص نے دوسری رباعی درج نہیں کی اور جملہ بدل دیا ہے)

٦ـ اصل : دویم

میر محمد جعفر جرأت

میر محمد جعفر جرأت رتبهٔ اشعارش را ایں شعر او مشعر قویست:

رطوبتیست هوا را چناں دریں موسم   که سنبل خط جاناں دمد زدانهٔ خال

محمد علی بیگ جم

محمد علی بیگ جم [ص ۱۰۰] صاحب دیوان ست و اکثر اشعار ادعای دارد:

بگلزارے (۱) کہ نخل قامتش گردد رواں آنجا
زند کف بهر رقص سرو ہاں قمریاں آنجا
چو ریزد سوده لعل از لب سبزاں (۲) بہم سودن
چکد خوں از کف افسوس برگ پاں بہم سودن

مرزا جعفر بیگ جعفر

مرزا جعفر بیگ جعفر(۳) خلف بدیع الزماں قزوینی ۔ بعد فوت عم خود که غیاث‌الدین علی نام داشت و مخاطب بآصف خاں بود ، از الطاف اکبر بادشاه بخطاب آصف خانی امتیاز یافت ـ و در عهد جهاں‌گیر باد شاه نیز رتبهٔ عالی داشت ـ سخنور شرین گفتار بود ـ مثنوی شیریں خسرو ازو یاد گار است ـ و در برهانپور طائر روحش از قفس عنصری پرواز کرد ـ شخصے "صد حیف از آصف خاں" تاریخ وفاتش یافته ـ من اشعاره :

در باد صبا بوے کسے هست که یعقوب   چشمے که ندارد بره قافله دارد
هزار بلبل شوریده خاک شد جعفر   هنوز رسم خود آرایٔ چمن باقیست

۱ـ اصل : گلذار
۲ـ اعنی محبوباں ـ

۳ـ کلمات‌الشعراٴ : آصف خاں جیو ،لیکن حواشی میں مصحح نے لکھا ہے "تخلص ایں شاعر در بعض نسخه ها مختلف است چنانچه در 'ج' جانی است و در 'و' 'ه' جفعر است ـ اما جعفر صحیح است مرجوع شود به مجمع النفائس خان آرزو" ـ

درستی همه کس در شکست پنداری
شکست زلف کجا و دل شکسته کجا

از صبا در رشکم اما دل بایں خوش می کنم
کیں گلستانست نتواں در بروے باد بست

[ص ۱۰۲] شهر گنجایش غمهاے دل ما چو نداشت
آفریدند براے دل ما صحرا را

من شیریں خسرو:

ز شوق (۱) انچه آں جا دید فرهاد
مرا ایں جا قلم از دست افتاد

مرزا داراب جویا

مرزا داراب جویا از دیر باز در خطهٔ خوش بهار کشمیر توطن داشت۔ در عالم غزل و قصاید معنی هایٔ غریبه بزبان می آورد۔ بسیار خوش فکر و ادا بند بود [در سنه یک هزار صد و هیجده ازیں دار ملال انتقال نمود۔ تاریخ اش سر زمرهٔ سخنوران فحول میرزا عبدالغنی بیگ قبول مدظله چنیں فرمود :

میرزا داراب جویا آں که ار حب علی
در صف احرار او را رتبه قنبر بود

از نظر تا رفت شد عالم بچشم ما سیاه
مهر چوں گردد نهاں کے روشنی دیگر بود

سرمه نبود ایں که می بینی بچشم مردماں
دیده را خاک سیه از ماتمش بر سر بود

چوں صدف کز فرقت گوهر کند قالب تهی
آں چناں از مردن او حالت مادر بود

در تمام عمر مدح ساقیٔ کوثر نوشت
با سخنهایش ازاں رو نشهٔ دیگر بود

کلمات‌الشعرا : شوقش

چون سخن را در کنار خویشتن پرورده بود
سال (۱) تاریخ وفات او سخن پرور بود (۲)] (۱۱۰۸ھ)

درمنقبت امیرالمومنین علی اسد الله الغالب قصیده گفته که این قطعه ازان قصیده ایست ـ قطعه:

کمند را چو تو کار سنان بفرمای
بفرض باشد اگر دشمن تو روئیں تن
بزور معجز سر پنجهٔ عدو بندت
گذر کند ز تن او چو رشته از سوزن

من اشعار جواهر عیار:

[ص ۱۰۳] کبود از بوسه امشب لعل آن رشک پری دیدم
گل شفتالوے این باغ را نیلوفری دیدم
محراب بندگیست شهیدان عشق را
این تیغ کج که در کمر قاتل من است
سر گشتگان چاه زنخدان یار را
در گریه عضو عضو چو دولاب می شود
از پلک(۳) دو چشم تر برویم گویا که رباعی سحابی است
مباش غافل از آن دل که یافت از تو شکست
بشیشهٔ که ز دستت فتاد پا مگذار

۱ـ قیاسی تصحیح
۲ـ اضافه بر حاشیه ـ
۳ـ پلک ، بالکسر ، بام چشم که لحاف چشم هم گویند ـ در اشعار امیر خسرو به حرکت دوم نیز آمده و در هندوستان همیں شهرت دارد :

تیرت سواد چشم عدو حک کند چنان
نے آگهی بدیده و نے در پلک بود

دریں گفتن پلک مرهم غنودش درآمد خواب مرگ و خوش ربودش

داراب بیگ جویا :

از پلک دو چشم تر برویم گویا که رباعی سحابی ست

خواجه جمال الدین سلمان :

پلک کبود نرگس چشم بر آب من نیلوفرے ست کونکند میل آفتاب

(بهار عجم)

کمر بر خواریٔ ارباب همت بسته چرخ دون
بآب روے مردان روز و شب این آسیا گردد

[ص ۱۰۴] جمعے که چون عقیق یمن پاک گوهر اند
خون می خورند و آرزوے نام می کنند

امروز نگین آن لب لعل در کشور حسن نام دارد
غنچه مانند آن دهن باشد چون دهان (۱) تو بے سخن باشد

ماه نو امروز گر با ابروش در همسریست
هفتهٔ دیگر تماشا کن سپر می افگند

اگر طاوس رنگین جلوهٔ من در خرام آید
تو هم زاهد سراپا چشم از دنبال خواهی شد

بے سخن نیست ترا یک سر مو بیش دهن
می شگافست دهانت چو درآیٔ به سخن

[ص ۱۰۵] نه همین لالهٔ داغی ره صحرا بگرفت
تا تو از باغ شدی خاک نشین گشت چمن

خواجه محمد مقصود جامع

خواجه محمد مقصود جامع شاگرد رشید مرزا عبدالغنی بیگ قبول - متوطن خطه بهشت نظیر کشمیر - در ادا بندی و سخن پردازی داد سخنوری می دهد - سلاست عبارت و متانت الفاظ بدرجهٔ دارد که ناطقه از بیان آن بعجز و قصور معترف است و از فضائل علمی و حکمی نیز آشنا - من اشعاره :

سخن سازی نه آسان ست عمرے باید و جهدے
چو مویم شد سفید اشعار رنگینم بیاضی شد

[ص ۱۰۶] در کرم کوش ایکه جویٔ دولت دلخواه را
بهر سائل میل می گردد بناے جاه را (؟)

از فیض عشق جامع پیرانه سر جوانم
وصل پری رخان کرد امروز من پریروز

۱- اصل : دهانے

سید علی جدای تبریزی

سید علی جدای تبریزی در عهد اکبر بادشاه در دارالکتب بادشاهی بتصویر کشی اشغال داشت [از نوادر روزگار بود و قصه امیر حمزه را در یازده جلد تمام کرد ـ هر جلد برابر صندوقچه و هر ورقے بطول یک گز ، و در هر صفحه صورت امیر حمزه و دیوان نقش بسته و(۱)] باز رخصت گرفته بحرمین شریفین شتافت ـ من اشعاره :

صبح دم‌وے خاردم از همدمی‌گل مزن ناخنے را بر دل صد پارهٔ بلبل مزن

نیم بسمل صیدم و افتاده دور از کوے دوست
می روم افتان و خیزان تا به بینم روے دوست

بادشاه علی جذبی

بادشاه علی جذبی در عهد جهانگیر بادشاه برکار بادشاهی شربت شهادت چشید :

[ص ۱۰۷] این چاشنی که حسن ازل با بتان دهد
جاے رسیده عشق که بیدرد جان دهد

مرزا محمد ایوب جودت

مرزا محمد ایوب جودت (۲) معنی بند صاحب تلاش می نماید ـ هر چه گفته همه متین و دلنشین ، معنی اش خوب و الفاظش رنگین ـ من اشعاره :

بزرگان را بود اسباب شهرت مایهٔ نقصان
بچشمم (۳) ماه نو در شیشهٔ افلاک مو باشد
نه تنها زلف او دارد گره در خاطر عاشق
که برگردیده است از من چو مژگان هر سر مویش

۱ـ اضافه بر حاشیه ـ

۲ـ کلمات الشعرا : مضامینش همه بلند و معنیهاش عالی ـ در قصاید و غزل و رباعی داد تلاش می دهد ـ

۳ـ تصحیح از کلمات الشعرا ـ

جشنی لاهوری

جشنی لاهوری(۱) غلام علی نام داشت، و در عهد جهانگیر پادشاه بزمزمهٔ شاعری دل درد مند خود را تسکین می داد ـ من اشعاره:

تو در سخن شدی و لذت از سخن کم شد
تو لب کشودی و سیرابی از گهر کم شد

بخون اهل محبت کرشمهٔ سر کن گلوے تشنه لبان تر بآب خنجر کن
مرا بباده شکست خمار ممکن نیست ز خون دل قدرے ساقیا بساغر کن

حکیم حاذق

چراغ دودمان حذاقت حکیم حاذق (۲) خلف الصدق حکیم همام بود ـ در فتح پور تولد یافت ـ در عصر شاه جهان بادشاه بمنصب سه هزاری و خدمت عرض مکرر سرفرازی داشت ـ آخر عمر در اکبر آباد عزلت نشین زاویهٔ خمول شد ـ بیست هزار روپیه سالیانه از سرکار بادشاهی می یافت ـ من اشعاره :

[ص ۱۰۹] از گریهٔ ما بحر نه تنها گله دارد
گوش صدف از نالهٔ ما آبله دارد
در سخن پنهان شدم مانند بو در برگ گل
میل دیدن هر که دارد در سخن بیند مرا

در پردهٔ خاک نغمهٔ ما هست ولے وقتے شنوی که گوش بر خاک نهی
دلم بهیچ تسلی نمی شود حاذق بهار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

حجت

حجت مرزا مهدی نام داشت ـ و برادر زاده مرزا داراب جویا بود، و در شهر دهلی بقرب ایزد غفار پیوست ـ من اشعاره :

۱ـ 'چشتی' بھی پڑھا جاسکتا تھا لیکن ہم نے صبح گلشن کی قراْت کو اختیار کیا ہے ـ
۲ـ کلمات الشعراء سے استفادہ نہیں کیا ـ

نیاید را ست بر بالائے یک کس خلعت دولت
ز هندو تا مسلمان اهل عالم را وجب کردم

[ص ۱۱۰] نبودم مرهمے زخمے نگشتم پنبهٔ داغے
عبث اوقات خود را صرف در لهو و لعب کردم

بے محرک نتوان بر سر حرفم آورد پاے تا فرق زبانست اگر چون قلمم

محمد بیگ حقیقی

محمد بیگ حقیقی (۱) در گجرات دعویٔ معنی یابی و خوش فکری می کرد ۔ همیں مطلع ازو بگوش رسیده :

در حقیقت دگرے نیست خدائیم همه
لیکن از گردش یک نقط جدائیم همه

سخن سنجان در جواب ایں ، مطلعها گفتند لیکن محمد فاروق مطابق النعل بالنعل مطلع رسانده :

قطره بگریست که از بحر جدائیم همه
بحر بر قطره بخندید که مائیم همه

حیاتی گیلانی

حیاتی گیلانی [ص ۱۱۱] سر زمرهٔ رهروان طریقت و حقیقت بوده ۔ بر اندک و بیش قانع بمسرت و سرور زندگانی کردے ، و مکارهٔ دنیا را در دل جا ندادے ۔ بحکم جهانگیر بادشاه تغلقنامهٔ امیر خسرو را که ناقص مانده بود با حسن عنوان بانجام رساند (۲) ۔ بادشاه قدردان از روئے عنایت فرمود که ایں را بزر بکشند ۔ تاریخ بزر سنجیدنش محمد سعید گیلانی بدیں منوال گفته :

۱- کلمات الشعراء : در گجرات بسر می برد ۔ طبع درست داشت ازوست :
در حقیقت دگرے نیست خدائیم همه
لیک از گردش یک نقطه جدائیم همه
یاران در جواب ایں مطلع فکر ها کردند ۔ محمد فاروق بارے مطلع رسانید :
قطره بگریست که از بحر جدائیم همه
بحر در قطره بخندید که مائیم همه

۲- رسانید

چون حیاتی را بزر سنجید شاهنشاه عصر
بادشاه عدل گستر ، شاه گردون اقتدار
شاه نور الدین جهانگیر ابن اکبر بادشاه
آفتاب هفت کشور ، سایهٔ پروردگار
بهر تاریخش بروئے کفهٔ میزان چرخ
شاعر سنجیدهٔ شاهی ، رقم زد روزگار (۱)

من اشعاره :

بهر سخن که کنی خویش را ، نگهبان باش
ز گفتنی که دلے(۲) نشگفد پشیمان باش
قدم براه اگر می نهی بدانش نه
وگرنه در پس زانو نشین و حیران باش

از هوس اهل هوس خصم هم اند دوستی را هیچ کس اغیار نیست
لب شکایت عاشق بشکوه باز مباد زبان کوته او بر کسے دراز مباد

چکند عاشق بیچاره که حیران نشود
هر کرا هست دلے دیده بفرمائش نیست

رباعی :

جان را که بود صدر نشیں تن قفس است
دل را که مکان نیست نشیمن قفس است
[ص ۱۱۳] با خاطر آزرده جهان زندان است
بر مرغ شکسته بال گلشن قفس است

محمد علی حشمت

[محمد علی حشمت متوطن تبت ـ از شاگردان مرزا عبدالغنی بیگ قبول است ـ چندے تکلف تخلص می کرد ، باز مسیحا تخلص اختیار کرد ـ جوانیست رعنا ـ ترکیب و تقطیع دلچسپے دارد ـ باوجودیکه سنش از سی تجاوز کرده لیکن تا حال هم از نوجوانان شانزده ساله دلچسپ است ـ چنانچه نواسنج گلزار (۳) معانی می فرماید :

۱- تصحیح از روئے دیباچه (هاشمی) بر تغلق نامه ، ص ۱۰ -
۲- اصل : دل
۳- اصل : گلزار

گزشت عهد شباب و هنوز رعنائی
در آن دیار که زادی هنوز آن جائی

خط نستعلیق هم می نویسد و در علوم غریبه و عجیبه که تفصیل آن نوشتن مناسب نیست ـ با فقیر منا سبتے دارد :

گر از دست نگارینش درو حرفے رقم سازم
حنایٔ گردد اوراق بیاض از شعر رنگینم
من از زبان ملایم چو خامهٔ نقاش
بهر کجا که روم نقش خویش بنشانم
خط تو دید مسیحا و گفت با دل ریش
که این سیاه قلم کار[خوب (۱) استاد است (۲)]

شیو رام حیا

شیو رام (۳) حیا خلف رائے بهو کتیمل (۴) اسد خانی از شاگردان میرزا بیدل صاحب است ، و مشق شعر درست دارد ، و دیوانے نیز ترتیب داد :

چو زنبور عسل دربان خویشم   مرا در خانهٔ خود نیز جا نیست

حشمتی

حشمتی(۵) با اکثر سخنوران مثل ملا شیدا وغیره صحبت داشته ، دیوانے ازو بر صفحهٔ دهر یادگار است :

۱- تکمیل از روز روشن ـ
۲- اضافه بر حاشیه ـ
۳- گل رعنا : سیو رام ـ سفینهٔ هندی : شیو رام ـ
۴- گل رعنا : بهوگتی مل - سفینهٔ هندی : بهوگنی مل (ترجمهٔ حیا نیز ترجمهٔ بهوگنی مل نشاء - فارسی‌ادب میں هندووں‌کا حصه (ڈاکٹر سید عبدالله) : رائے پهکنی مل یا بهگنی مل (نشاط) تاریخ وفات ۱۱۷۴ھ (ص ۱۷۹)
۵- کلمات الشعراء : میر حشمتی در اکبر آباد یک شب با وے اتفاق صحبت افتاده بود ـ با شیدا صحبت داشته دیوانے فخیم بطرز قدیم دارد ـ یک بیت او اندک مزه دارد ـ الخ

موے سر کردم سفید و هیچ کارم سر نشد
دست و پاے می زنم اکنوں که آب از سر گذشت

یادگار بیگ حالتی

[ص ۱۱۴] یادگار بیک حالتی تخلص ، متوطن توران زبان شعر درست داشت :

بجاۓ رشتهٔ پیراهنت اے کاش من باشم
بایں تقریب شاید با تو در یک پیرهن باشم
جاں بر لب و دیده در نظاره
اے عمر دمے بساز با من

محمد تقی‌الدین حزنی صفهانی

محمد تقی‌الدین حزنی صفهانی در ۹۸۹ھ نه صد و هشتاد و نه هجری بر لب چناب رحلت کرد :

تو رسم عاشقی و شیوهٔ یاری نمی دانی
همیں دل می توانی برد و دلداری نمی دانی
دل که پیش تست حال او ندانم چوں گذشت
بارے ایں جا حزنیٔ بیدل بسے بے تاب بود
[ص ۱۱۵] چه کرده ام ، سبب رنجش تو چیست ، بگو
بگو که گرد سر بدگمانیت گردم

میر حمزه تاشکندی

میر حمزه تاشکندی پدرش ملک‌التجار تاشکند بود۔ و قتے که پدرش فوت کرد دو ساله عمر بود۔ چوں استعداد بلند داشت در چندے ملک معنی را در قلمرو خود آورد ، و بهند رسیده آخرالعمر اصم مطلق گردید ۔ اگر کسے پیش او بر هوا بانگشت می نوشت دریا فتے ، بلک از تحرک لب ها مدعا معلوم کردے و جواب گفتے۔ در فن معما و تاریخ سر آمد عصر بود ، چنانچه تاریخ فوت کسے ازیں مصرع بر آورد :

نو را برقم سه باره بنویس

[ص ١١٦] ظاهر است که چون هندسهٔ نه را سه بار نوشتند نه صدو نود و نه (٩٩٩ھ) شدند ـ و لطافت دیگرآن ست که اگر تمام مصرع را بحساب ابجد بشمارند همان بشود :

شیخ محمود حیران

شیخ محود حیران (١) متوطن سرهند از هم مشقان میان ناصر علی مرحوم بود (٢) من اشعاره :

برآن لب ها ز انداز تبسم حال می گردد
زهے نازک گلے کز رنگ خود پا مال می‌گردد
[ص ١١٧] آهو شنیده ایم و ندیدیم جز رمے
نقش جهان بگردش (٣) چشمے که بسته اند
جهان ز حیرت حسن تو سیمیاگر شد
که قطره انجم و ابر آسمان دیگر شد
جهان ز جلوهٔ یکتائی تو شد حیران
چو بدر صرف یک آئینه گشت قالبها

میرزا اسمعیل حجاب

میرزا اسمعیل حجاب در عهد شاه عالم گیر بهند آمد ـ مرزاے بسیار شوخ طبع بود :

باز در سینهٔ من تیر تو تا پر جا کرد
خوب کردی که دلم بال و پرے پیدا کرد

١ـ کلمات الشعراء : شیخ محمود حیران ـ می خواست که بتقلید ناصر علی رود ـ راه اصلی خود هم گم کرده ، حیران است ـ

٢ـ تین سطریں لکھ کر قلم زد کی گئی ھیں ـ

٣ـ کلمات : چشم

باز از نالهٔ دل بانگ جرس می آید
گزر امروز مگر لیلیٰ ازیں صحرا کرد

حمدی کشمیری

حمدی کشمیری از علم رسمی نیز آگاه بود [ص ۱۱۸] ''شخصے شد به بہشت'' تاریخ وفاتش یافته ۔ و در وطن خود مدفون است :

رسید موسم گل فکر مے گساراں چیست؟
من از صلاح گذشتم صلاح یاراں چیست؟
شنیده ام که زمن یاد کرده یار امروز
مگر به بوالہوسانش فتاده کار امروز

محمد حیات حضرت

محمد حیات (حضرت) پیشتر قابل تخلص می کرد الحال حضرت تخلص قبول کرده ۔ طالب علمی رسمی دارد ۔ و زبانش بشعر نیز آشناست :

ربط اطلاق و تقید هست روشن تر در آب
آب در گوهر گره گردید چوں گوهر در آب

سیف‌الله علوی حزنی

سیف الله علوی حزنی تخلص می کرد [ص ۱۱۹] و در عصر جہانگیر بادشاه بر سر تربت استاد خود بدرس دواوین قدما مشغول بود ۔ من اشعاره :

دل از نسیم سر زلف یار بکشاید   چنانچه غنچه ز باد بہار بکشاید
شهید عشقم و از قتل خود خوشحالیٔ دارم
بامیدے که در محشر رسد دستم بدامانے

شیخ حسن قریشی

شیخ حسن قریشی از افاضل اکابر کالپی بود ۔ شیخ ابوالفیض فیضی که

رابطهٔ اتحاد باو درست داشت ، قصیده در مرثیهٔ او گفته و از لفظ ''فضائل پناهی'' تاریخ وفاتش بر آورده ، چنانچه این بیت قصیده مشعر این معنی است:

فضائل پناهی که تاریخ فوتش   توان یافتن از فضائل پناهی

[ص ۱۲۰] قصیده در تتبع قصیدهٔ شعریهٔ کمال اسمعیل گفته ، و صنعتے بر آن افزوده ۔ چند بیت ازان قصیده بر زبان قلم می آید ۔ ابیات قصیده :

اے که اندر سر موے تو پریشانی ماست
موے تو باعث مجموعه پریشانی هاست
یکسر موے بموے تو نمی ماند مشک
لا جرم نسبت آن موے تو با مشک خطاست
من ز سوداے تو موے نکنم کم هرگز
هر سر موے مرا با تو هزاران سوداست
دل بهر موے خط سبز تو دارد مهرے
هر سر موے ترا خاصیت مهر گیاست
هوس موے تو در هیچ سرے هست که نیست
بس که سوداے تو افتاده چو مو در سرها ست
[ص ۱۲۱] نفسے نیست جدا از سر موے تو صبا
من ندانم که بآن موے صبا را چه هوا ست
دهنت چون سر موئیست نهان از نظرم
لیک در وے سخن موے شگافی پیدا ست

سید حسین خالص

سید حسین خالص(۱) در عهد بادشاه عالمگیر از ولایت بهند آمده بخطاب امتیاز خان سرافراز شد ۔ بطرف دکن اکثر بسر برده ، درعالم سخن طرازی جادو کلام

۱۔ کلمات الشعرا : محمد حسین خالص ۔ در عهد عالمگیر شاه از ولایت به هند آمده، بطرف دکن اکثر گزرانیده ۔

سحر آفرین بوده ۔ اگرچه آں گوهر آفرین بحر دانش و بینش در هاے اشعار آبدار که در خور آویزهٔ گوش اهل هوش تواند شد بسیار دارد لیکن ازاں جمله چند اشعار دریں مختصر می نگارد :

[ص ۱۲۲] ز خونناب جگر در دیده کردم سرخ مژگاں را
دریں دریا بچشم خویش دیدم شاخ مرجاں را
به پیری بیشتر بینند روے نوجواناں را
نظر بازی دوبالا شد ز عینک چشم پیراں را
کے شویم آزاد از قید خودی چوں عنکبوت
بعد مردن هم بدام خود گرفتاریم ما
چو تار سبحه می خواهم بیک بار
بدست آرم دل صد آشنا را
همچو عینک بجهاں صاف دلاں یار هم اند
همه همسایهٔ دیوار به دیوار هم اند
بهر حالت کسے را همتم محروم نگزارد
کفم گر بود خالی بوسه دادم دست سائل را
شد مرا موے بنا گوش سفید اول عمر
[ص ۱۲۳] پنبهٔ غفلت من زود بر آمد از گوش

خلیل

خلیل(۱) اصلش ز خراسانست و در هند نشو و نما یافته ۔ شاعر خوش فکر و نثار رنگیں نویس بود در ملازمت زیب النسا بیگم می ماند و زیب المنشاٴت که تالیف آں بیگم است ترتیب می داد ۔

کمر کوه شود خم ز گرانباریٔ عشق بار درد و غم یاقوت لباں سنگین است
قند نطق تو بشور آور طوطی است خلیل
چشم بد از شکرت دور که بس شریں است
حاجت بگفتگوے ندارد بیان ما سوزد چو شمع بر سر حرفے زبان ما

۱- عبارت کلمات الشعراٴ : ترجمهٔ میرزا خلیل

میر خسروی قائینی

میر خسرو قائینی در عہد جہانگیر بادشاہ داد سخن وری دادے و خط شکستہ نیز درست نوشتے ، [ص ۱۲۴] و در علم تیر اندازی و برقندازی نیز از ہمسران خود ممتاز بود ۔ روزے ہنگام تیر اندازی از اسپ افتاد و پایش شکست خورد ، چندے صاحب فراش ماند ، آخر تیر قضا بہ آماج گاہ سینہ اش کارگر آمد ۔

من اشعارہ :

اگر ز ہستیٔ ما در سرت ملالے ہست
بر آر تیغ کہ مارا ہم انفعالے ہست

بعہد جود تو در دہر نیست یک محتاج
مگر سخی کہ کشد انتظار اہل سوال
نمی شود ز گنہ قدر دوستان تو کم
بروے دوست بود خوش نما سیاہیٔ خال

ہر گرہ کزکار بیدرداں کشاید روز گار
بخت واژوں بر دل عشاق مہجور افکند

۰رزا افضل‌اللہ خوشتر

[ص ۱۲۵] مرزا محمد افضل‌اللہ خوشتر خلف مرزا محمد افضل سرخوش جوان خوش فکر است ، در عالم سخن تلاشہا دارد ، وخط نستعلیق نیز می نویسد ۔ و در عالم اخلاص و آشنایٔ ہا بسیار اہل و متواضع است ۔ خدا دیرگاہ سلامت دارد :

بسکہ سرگرم فنا گر دیدہ ام مانند شمع قطع راہ زندگانی را بیک پا می کنم
می شود واہم چو گل از رشتۂ کارم گرہ غنچۂ بند قبایش را اگر وا می کنم

[چندے توجہ خاطر بر صورت قاسم نام قناد پسر داشت ، باز بسببے ازو رنجیدہ ، عقد موانست با یوسف نام نوجوانے بست ۔ چنانچہ ایں رباعی مشتمل بر ایں معنی گفتہ :

از بسکه ز عشق اعتبار است مرا | هر دم به شکرلبی مدار است مرا
[از قاسم قناد گذشتم خوشتر | با یوسف مصری سروکار است مرا (۱)]

محمد حیدر هروی خصالی

محمد حیدر هروی خصالی تخلص طبع سلیم و ذهن مستقیم داشت و در عهد جهانگیر بادشاه گوهر سخن را بسلک نظم می کشید ـ من اشعاره :

[ص ۱۲۶] چنانکه کاه ربا برگ کاه را بر چید
برهنه پایٔ ما خار راه را بر چید
خصالی ز آتش یکدل بصد دل آتش افگندی
بلے مانند شمع از شمع دل از دل برافروزد
ماهم از حبیب نهان سینهٔ چاکے داریم
کشتگان چند بما چاک کفن بنمایند
در ره عشق چه سرها که ربودند از تن
زان سبکتر که کس از فرق کلاهے بر داشت
ز بیم غمزه اش دزدیده در وے بینم و ترسم
چو شخصے کز چمن گل چیند و از باغبان ترسد
در شکست خویش کوش ارعزت افزون بایدت
بر سر خود می دهندش جا چو گل را پا شکست
[ص ۱۲۷] فگندی تا نظر بر جام مے از شعلهٔ حسنت
چو روغن در چراغ این باده در پیمانه می سوزد

۱ـ اضافه بر حاشیه ـ یہی عبارت سفینهٔ هندی میں یوں نقل ہوئی ہے :
”در هنگامیکه از محبوب خود قاسم قناد شور مزاجی بهم رسانیده تعلق خاطر بیوسف نام جوانے پیدا کرد ـ این رباعی گفت ـ ... لطف لفظ مصری نزد اهل فارسی پیدا نیست که مصری هندی لغت است و فارسیان آن را نبات گویند ـ بهرحال کلامش شیرین است ـ (ترجمهٔ خوشتر)

شکرالله خان خاکسار

شکرالله خان خاکسار داماد عاقل خان رازی - مرد صاحب درد بود ، و در عین کثرت علائق دنیا از همه فرد - هر چه بهم می رسید بکشاده پیشانی براه خدا نثار می کرد - شرحے نیز از مثنویٔ حضرت مولوی معنوی جلال‌الدین رومی نوشته - من اشعاره :

در وادیٔ محبت هر خار غم که آمد   درپاے طالع من ، آنرا بدیده سفتم (۱)

تیغ تغافلت همه خون سرشک ریخت   بر گردن تغافل تو خون بہاے اشک

اشکم نماند بسکه براه (۲) تو ریختم   آمد بجاۓ اشک دلم بر قفاۓ اشک

جمال الدین خاوری

جمال الدین خاوری تخلص مولد و منشأش گیلان بود [ص ۱۲۸] در ۱۰۱۵ھ هزار و پانزده هجری بهند آمده سخنہاۓ با رتبه را بسلک نظم کشید - من اشعاره :

در سینه ام ز شوق تو خون جوش می زند
دیوانه را ز باده جنون جوش می زند

چوۓ از بسکه کردم ناله ها ز آواز افتادم
ز ناسازیٔ چنگ روزگار از ساز افتادم

ز آرزو بگزر تا بمامنے برسی * که راه طے چو شود کاروان بیاساید

تو قدر خون دل خوردن نمی دانی که در عمرے
نیاشامیدهٔ چون لاله جامے بر لب جوے

بے داغ تو رونق نبود لالهٔ دل را   کان نقد که بے سکه بود سست رواج است

۱- اصل : کفتم

۲- اصل : برا ھے -

ملا دانا

ملا دانا(۱) فی الجمله از [ص ۱۲۹] علم رسمی بهره‌مند است، و در قصائد و غزل داد معنی یابی و خوش فکری می دهد. و در فن انشا نیز دستگاهی دارد. در شاهنامه نویسی همراه ناظم خان عرف عبدالرحیم فارغ در عهد محمد فرخ سیر شریک بود. آن قدر نصیبه از اسباب دنیا ندارد. من اشعاره:

طبع موزون از هوا دار سخن یابد رواج
سرو بے قمری چو گردد تیر بے پر می شود

تو و با غیر مے نوشی من و از دور دیدنها
تو و پر کردن ساغر، من و حسرت کشید نها
دو بالا می شود کیفیت صحبت ز موزونان
من و مصرع رسانیدن تو و قامت کشید نها

قصیده در منقبت حضرت امیر المومنین علی برابر قصیدهٔ [ص ۱۳۰] علی رضائی تجلی گفته. ایں قطعه ازاں قصیده است. قطعه:

گر کوه را بقوت سر پنجهٔ غضب — آں مظهر جلال الهی دهد فشار
در چشمه سار آب جواهر رواں شود — گردد فشرده معدن یاقوت چوں انار

ایں قطعه از رضای تجلی است. قطعه:

ایں قبهٔ مقرنس آسوده از شکست — از زور پنجهٔ غضبش گر خورد فشار
در زیر هفت پردهٔ افلاک خوں شود — جرم ستارگاں همه چوں دانهٔ انار

رباعی:

آں شوخ مدام خشمگیں می باید
آں چهره همیشه آتشیں می باید
گر بوسه طلب کنم برد دست بکارد
[ص ۱۳۱] شفتالوے کاردی چنیں می باید(۲)

۱- سفینهٔ هندی: "ملا دانائی کشمیری - در سلک ملازمان امیر خاں مرحوم ولد خلیل الله خاں انتظام داشت" کا اضافه کیا هے - ملازمت امیر خاں کا ذکر کلمات میں بھی هے (حاشیهٔ کلمات ترجمهٔ ملا دانا)

۲- تصحیح از روے سفینهٔ هندی

نقل است که مرزا ابراهیم ادهم روزے در بازار پسرے صبیح الوجه را دید که شفتالو در دست دارد ـ مهرزا از راه خوش طبعی بآن پسر گفت که مرا هم ازیں شفتالو کامیاب گردانی ؟ آں پسر بے رحم کاردے از کمر برآورده زخمے بر سینهٔ مرزا حواله کرد ـ بیچاره چندے صاحب فراش ماند ـ چوں صحت یافت باز رو به بازار نهاد ـ اتفاقاً پسرے دیگر که پاکیزگی ظاهر و قبولیت نظر داشت بر سر راه استاده شفتالو می خورد ـ از راه خوش طبعی به مرزا گفت که باز هم آرزوے شفتالو داری ؟ مرزا تبسم کرد و گفت [ص ۱۳۲] بابا بلے می خواهم بشرطیکه کاردے نباشد ـ

مرزا زین العابدین دانش

مرزا زین العابدین دانش خلف آصف خان جعفر ـ طبع رسا داشت ایں شعر اوست :

ز چوب تاک گویا عود خود را ساخت ایں مطرب
که خوش مستانه بیروں نغمه ها از ساز می آید

دخلی صفهانی

دخلی صفهانی نقد سخن را بمیزان قیاس می سنجید و به نے نوای نوا هاے درد مندانه میکشید ـ رباعی :

من ناله ندیدم که اثر در پے داشت — من شام ندیدم که سحر در پے داشت
گویند که شادی آورد غم غلط است — هر غم دیدم غمے دگر در پے داشت

مرزا داؤد

مرزا داؤد متولی [ص ۱۳۳] روضهٔ مقدسهٔ حضرت امام موسیٰ رضا است در مشهد مقدس ـ شاعر زبان دان و خوش فکر معنی آفریں ـ دیگرے به از و نیست ـ فصاحت عبارتش به نکته فهمان معانی رس ازیں قطعه روشن است ـ قطعه:

دوش در واقعه با چرخ نزاعم افتاد
من تنگ حوصله در بحث و فلک هر زه دراست

بیع می کرد جهان را بمن و در عوضش
کف خاکے ز در شاہ خراسان(۱) می خواست
گفتم اے چرخ که هر چند(۲) تو پر زورتری
لیک در بیع (۳) و شری جبر نمی آید راست
ذرهٔ خاک درش را بدو عالم ندهم
دو جهان(۴) از تو و خاک از من وسودا برضا است

گویند در وقتے که صفحهٔ عذارش [ص ۱۳۴] باوراق گلهاے رنگیں دعویٔ همسری داشت ، منظور نظر مرزا طاهر وحید بود ۔ هر گاه بهار حسنش بخزاں بدل شد مرزاے مذکور در آں وقت ایں شعر مناسب حال او گفته :

شکار وے که با خورشید میزد لاف هم چشمی
کون(۵) [کرن؟] شد ، کرگدن شد ، هم چو من شد ، بدتراز من شد

مرزا طاهر وحید بخدمت داروغگی اصطبل شاہ عباس ثانی که در اصطلاح آں ولایت میر آخور می نا مند مامور بود ۔ آخر بخدمت والا پائیگی دیوانی رسید ۔ چنانچه میرزا جلال اسیر دریں معنی گفته :

[ص ۱۳۵] طاهر ما وزیر و دیواں شد رفته رفته قشو(۶) قلمداں شد

شاہ اسمعیل ذبیح

زباں داں فصیح شاہ اسمعیل ذبیح مغل ولایت زا ، مرد مسن ، سیاحت پیشه بود ۔ چند مرتبه بزیارت حرمین شریفین مشرف شد ۔ باز بهندوستاں آمده بتجرید و تفرید اوقات بسر برد ۔

۱- تصحیح از روے تذکرهٔ بے نظیر ۔
۲- تذکرهٔ بے نظیر : تو هر چند که
۳- اصل : شرا
۴- تذکرهٔ بے نظیر : از ندارد
۵- کرن : بفتحتین نام پرنده است دم دراز که سیاه و سفید باشد و بیشتر بر کنار هاے آب نشیند آں را عقعق نیز گویند (غیاث اللغات)
۶- قشو بفتح اول و ضم دوم - در ترکی خرخرهٔ آهن که اسپ را بداں خارند - (بهار عجم)

روزے در خانهٔ ارادت خاں عالی اکثر از امرایان سخنور و سخندانان نکته پرور بهم گرم صحبت بودند ـ اتفاقاً دریں اثنا ذبیح هم وارد شد ـ همه بگوشهٔ چشم اشارت بعالی کردند که ایں عزیز کیست ؟ و [از (۱)] کجا ست؟ عالی گفت که شاعریست خوش فکر ـ همه تکلیف خواندن اشعار به ذبیح کردند ـ او جواب نداد هر گاه اعزه پر بجد شدند [ص ۱۳۶] دو بیت خود که مناسب وقت بود بخواند ـ رباعی :

در حقیقت مرد دنیا دار کوری بیش نیست
مال و جاهش مایهٔ عجب و غروری بیش نیست
پا منه ایں جا مگر بهر قضائے حاجتے
خانهٔ اهل دول جائے ضروری بیش نیست

همه سر بگریبان انفعال فرو بردند ، و باز تکلیف خواندن اشعار نکردند.

سید جلال رضایؔ

منبع فضل و کمال سید جلال رضای باطنش بخصائل حمیده آراسته بود و ظاهرش باخلاق محموده پیراسته ـ اقسام علوم ظاهر و باطن که موجب کمالات نفس اشرف انسانی تواند شد جامع گردیده و از صحبت بسیارے از فقرائے مکمل و [ص ۱۳۷] صلحائے اکمل بمقام رضا و تسلیم رسیده گاه گاهے بحسب اتفاق اشعار درد مندانه عارفانه بزبان می آورد ـ و چوں سر رشته ایشاں بسادات رضوی می پیوندد لهذا رضایؔ تخلص می کرد ـ از جمله اشعار آں مجمع الکمالات چند بیت بر زبان قلم می آید ـ رباعی :

هر چند که چوں روح مجرد پاکم   آلوده و پا بندِ جهانِ خاکم
مانندهٔ مهتاب بپائے همه کس   می اُفتم و نور دیدهٔ افلاکم

رباعی :

هنوز دست و لبت را بخون من رنگست
بلب چه می نهی انگشت ایں چه نیرنگست

۱ـ قیاسی اضافه مرتب

من از غم تو در آتش ، تو شمع بزم رقیب
کلیم مست تمنا و جلوه بر سنگست

[ص ۱۳۸] صاحب شاه جهان نامه می نویسد که بتاریخ هشتم شعبان موافق ۱۰۵۰ھ شاه جهان بادشاه از روے قدر دانی آن برگزیدهٔ الهی را به (۱) خدمت صدارت کل ممالک محروسه و بمنصب شش هزاری دو هزار سوار امتیاز بخشید ـ ولادت باسعادت ایشان در یاز دهم جمادی‌الاخری است وعدد حروف لفظ '' وارث رسول '' خبر از سال تولد می دهد ، وغیره جمادی‌الاولی سال بیست و یکم از جلوس شاه جهان بادشاه موافق سال هزار و پنجاه و هفت هجری (۱۰۵۷ھ) ازیں دار ملال انتقال نمود ـ

میر محمد علی رائج

[ص ۱۳۹] میر محمد علی رائج (۲) از قلندران سیالکوٹ ـ استاد فن است بسیار نازک و سنجیده می گوید (۳) ـ من اشعاره :

در سیه کاری صفا دارد دل خود کام من
سرمه صبح است پنهان در غبار شام من

از گریه سفیدم مژه چوں شیر شد آخر هر طفل سر شکم بغمت پیر شد آخر
دیوانگی روز فزوں بیں که بپایم صحرا همه یک حلقهٔ زنجیر شد آخر
عمریست که رحمت بکنارے بکشیده است رائج بگناه از تو چه تقصیر شد آخر

جز هواے نبود ایں همه ما و منِ ما
خالی از خود (۴) چو حباب آمده پیراهنِ ما

۱- 'تکلیف' کا لفظ قلمزد کیا ہے۔

۲- کلمات‌الشعرا : از سادات سیالکوٹ ، مرد یست قلندر وضع ، آزاد مشرب مشق سخن را پخته کرده ، صاحب فکر و معنیٔ بلند است ـ

۳- سفینهٔ هندی : در وطن خود (سیالکوٹ) چند دیهه مدد معاش داشت ....در پیرانه سالی رحلت نمود ، رفت رائج ز عالم فانی ، تاریخ وفاتش یافته اند ـ

۴- کلمات‌الشعرا : تن

میر رضی دانش

[ص ۱۴۰] میر (۱) رضی دانش از سادات مشهد بود - در عصر شاه جهان باد شاه از ولایت بهند آمد - شاعر پخته کار و معنی نگار خوش افکار بود - شعر را هموار و تازه می‌گفت - دیوانے نیز ترتیب داده - من اشعاره:

چسان بینم که مے را محتسب بر خاک می ریزد
که می لرزد دلم برگے اگر از تاک می ریزد

سینه صافان را غم محنت کشان بیش از خوداست
آب می نالد ازان بارے که بردوش تل است

بر سرم آمد ولے بسیار زود از من گزشت
دولت تیزے که می گویند شمشیرت (۲) بود

رخ تو مصحف خوبی بحسن عالم گیر
بحسن خط لب لعلت جواهرالتفسیر

ز من بسوے تو مرغے که برد نامهٔ شوق
بریده پا سر (؟) مقراض کرده همچون تیر

قلم سنبل شود گر حرف گیسوے تو بنویسم
خطم صورت کند پیدا گر از روے تو بنویسم

بر ندارد عشق هرگز دست از دامان حسن
گربسوزی سرو را قمری سمندر می شود

تاک را سر سبزد ار (۳) اے ابر نیسان دربهار
قطره تامے می تواند شد چرا گو هر شود

ارشد علی رسایٔ

ارشد علی (۴) رسایٔ از ارادت مندان شاه میان بهیک(۵) است - بر کتب

۱- کلمات الشعراٗ : میرزا
۲- کلمات‌الشعراٗ : شمشیر تو
۳- نتائج الافکار : کس
۴- سفینه هندی : محمد ارشد رسائی
۵- سفینهٔ هندی : بهیکه

متداولهٔ فارسی مهارتے دارد و شعر نیز با رتبه می گوید ۔ زبانش به سنجید گی آشنا ست ۔ من اشعاره:

با مخالف مشربان یک جا نشستن خوب نیست
این غلط مجموعه را شیرازه بستن خوب نیست

[ص ۱۶۲] بسکه شد از خاطرت گلشن فراموش گشتهٔ
سرو در بزم چمن شمع است خامش گشتهٔ

حسن بیگ رفیع

حسن بیگ رفیع(۱) متوطن مشهد مقدس ۔ معنی بند خوش فکر بود ، و از علوم رسمی نیز بهره داشت ۔ در سنه ۱۰۶۴ھ هزار و شصت و چهار از ولایت بهند آمده در سلک بندگان شاه جهان بادشاه منسلک گردید ۔ و برین بیت خود مباهات بسیار می کرد :

عمر گر خوش گذرد زندگیٔ خضر کم است
ار بنا خوش گذرد نیم نفس بسیار است

میرزا معز دخل کرد که 'بنا خوش' غلط است یا 'ناخوش' باید گفت ۔ یا 'بناخوشی' ۔ رفیع شعر را بتلخی درست کرد اما شعر از مزه افتاد ۔ (۲)

۱۔ کلمات‌الشعرا : مرزا حسن بیگ رفیع

۲۔ کلمات الشعرا : برین بیت خود اکثر فخر می کرد ۔ شهرت تمام دارد:

عمر گر خوش گذرد زندگیٔ خضر کم است
ور بنا خوش گذرد نیم نفس بسیار است

میر معز موسوی‌خان دخل کرد که''بنا خوش'' درست نیست یا''نا خوش'' می باید گفت ''یا بنا خوشی'' مرزا شنیده ''بتلخی گذرد'' درست کرده ۔ اما شعر از مزه افتاد [سرخوش کا مطلب یه هے که شعر یوں بنادیا

عمر گرخوش‌گذرد زندگیٔ خضرکم است
ار بتلخی گذرد نیم نفس بسیار است

اخلاص مطلب نہیں سمجھے اور یوں بنا گئے ھیں که رفیع نے بڑی تلخی سے شعر درست کر لیا]

من اشعاره :

[ص ۱۴۳] نظر گرم تو با اهل هوس بسیار است
شعله را میل بآمیزش خس بسیار است
هر حلقهٔ که گشت نمایان زدود شمع
چشمے شد و بماتم پروانه ها گریست
تاج سر باشی اگر قطع تعلق می کنی
یافت گل بعد از بریدن گوشهٔ دستار را
بسکه میخوردیم بے اندازه دل را زد شراب(۱)
محتسب بنشیں که مارا باده خود کرد احتساب
خوباں سر خود از قدمت باز ندارند
در راه تو ابروے بتاں ناخن ما شد
عیب جو آئینه را گفتم ز خجلت آب شد

[ص ۱۴۴] ترک عادت بود مشکل باز کار خویش کرد
صد هنر چوں خامهٔ مو دارم و نقاش دهر
انتقام از هر سر مویم برنگے می کشد
بشب زنجیر زلف آں پری رو یاد می کردم
پریشاں می شدم دیوانگی بنیاد می کردم
چو رشته از گهرم ، گر لباس پوشانی
برآورم سر خود را هماں بعریانی
اے جرس ایں همه فریاد ز دل تنگی چیست
شکر هاکن که دلت جاے طپیدن دارد

ملا عبدالرشید

ملا عبدالرشید مولف فرهنگ رشیدی ۔ عربی و فارسی که خطبه آں

---

۱ ۔ کلمات الشعرا : بے لب لعل تو می خوردیم دل را زد شراب

فرهنگ ها بنام شاهجهان بادشاه نوشته ـ سپهر فضل و دانش بوده و کوکب ضیا و بینش ـ تاریخ جلوس آن بادشاه [ص ۱۴۵] عادل چنیں بسلک نظم آورد :

بر شده بر تخت با قبال و بخت	شاه جهان ثانیٔ صاحبقران
آن شه دیں پرور کز فیض او	گشت جهان غیرت باغ جنان
باغ جهان خرم(۱) و سر سبز شد	از کرم بادشه کامران
آمده تاریخ جلوسش ز غیب	شاهجهان باشد شاه جهان

وقتے که بادشاه شاهجهان آباد را آباد کرد میر یحییٰ کاشی تاریخ اتمام ایں بنائے گردوں رفعت ایں مصرع یافته ـ ع

شد شاه جهان آباد از شاه جهان آباد

و مصنف شاهجهان نامه می نویسد که خرج ایں عمارات یعنی محل بادشاهی و قلعه [ص ۱۴۶] وغیره شست لک روپیه بدیں تفصیل است ـ بر نشیمن هائے خاصه بیست و هشت لک روپیه بدیں تفصیل :

شاه محل باسقف سیمین و توابع :	چهار ده لک روپیه
امتیاز محل با آرام گاه مضافاتش :	پنج لک و پنجاه هزار روپیه
دولت خانهٔ خاص و عام :	دو لک و پنجاه هزار روپیه
حیات بخش با حمام :	شش لک روپیه
منازل بیگمان و اهل محل :	هفت لک روپیه
و دیگر عمارات از بازارها و چوکها که درون قلعه بجهت کارخانجات بادشاهی ساخته شد:	چهار لک روپیه
قلعه با خندق :	بیست و یک لک روپیه است

و زمین حصارش لک [ص ۱۴۷] ذراع مضاعف زمین قلعه مستقرالخلافه اکبر آباد است ـ و تاریخ بنائے مسجد جامع دارلخلافه یکے از سخنوران چنیں یافته ـ ع

" قبله حاجات آمد مسجد شاهجهان "

۱ـ اصل : خورم

و بصرف مبلغ ده لک روپیه این عبادت خانهٔ عالی تعمیر یافته ـ

میر حیدر کاشی رفیعی

میر حیدر کاشی رفیعی در شعر فهمی و موشگاف معانی بود ـ در فن معما و تاریخ گوئی بے نظیر ـ چنانچه تاریخ اتمام تفسیر سواطع الالہام شیخ فیضی را از تمام سورهٔ اخلاص برآورده عالمے را در شگفت انداخت ـ آخرالعمر بزیارت حرمین شریفین رفت ، و از آن جا به اصفهان آمد [ص ۱۰۸] و بتقرب باد شاه ایران جایافت و باز بهند آمد :

نازک دلم اے دوست علاجم چه توان کرد
من عاشق معشوق مزاجم چه توان کرد

رباعی :

زاهد نکند گنه که قهاری تو ماغرق گنا هیم که غفاری تو
او قهارت خواهد ما غفارت یا رب بکدام نام خوش داری تو

مرزا رضی ارتمانی

مرزا رضی ارتمانی (۱) پدر مرزا ابراهیم ادهم ـ شاعر زبان دان و خوش فکر معنی بند بود ـ این چند شعر از آئینه خیال او ست ـ من اشعاره:

آموخت مارا آن زلف و گردن ز نار بستن ، بت سجده کردن
آن مار گیسو بر گردن او هر کس که بیند خونش بگردن
[ص ۱۰۹] هر چند خواریم بر در گه دوست
یک مشت خاکیم در چشم دشمن

شیخ سعد الدین خافی رهائی

شیخ سعدالدین خافی رهائی تخلص از مذاق اهل توحید چاشنی داشت و دیوان غزل نیز دارد ـ و خمسه شیخ نظامی گنجوی را نیز تقلید کرده ـ من اشعاره :

۱ـ نتائج الافکار : ارتیمانی ـ سرو آزاد (ترجمه ادهم) : از اجلهٔ سادات ارتیمان من توابع همدان است ـ

جفا همیں نه ازاں شوخ بے وفا دیدم　　زهر که چشم وفا داشتم جفا دیدم

چو اشک از چشم من اے نازنین من رواں مگزر
زمانے مردمی کن ایں چنیں از مرد ماں مگذر

مرزا رستم قند هاری

مرزا رستم قندهاری زبان شعر درست داشت ، و به لطیفه گوی و ظرافت مزاجی معروف و مشهور بود ، چنانچه [ص ۱۰۰] معشوقهٔ خود را در عین مفارقت ایں رباعی نوشته۔ رباعی:

اے بیگم من مباش از من کپٹی　　با بیوه زنان چند تو باشی لپٹی
هرگه که کنم یاد ترا درهمه جا　　من بے تو زنم جلق و تو بے من چپٹی

عبدالرزاق یزدی رسمی

عبدالرزاق یزدی رسمی تخلص بیست سال بکسوت قلندری در عهد جهانگیر بادشاه بطریق سیاحاں در هند بسر برد ۔ من اشعاره :

در دشت اگر گریم دمے ، مجنوں دمد از خار و خس
در کوه اگر نالم دمے ، فرهاد یابم هم نفس
ید بیضا شود چوں موسی ام از آستیں ظاهر
اگر از روے ساقی پرتوے در ساغرم افتد
[ص ۱۰۱] بطرح بیستوں آں تیز دست چهره پردازم (۱)
که نقش تیشه ام داغ دل فرهاد می گردد
قصه فرهاد و مجنوں حرف و صوتے بیش نیست
نکته سنجاں بهر شهرت داستانے ساختند

مرزا ایزد بخش رسا

مرزا ایزد بخش رسا ، در نظم و نثر قدرت بسیار داشت ، و در عهد بادشاه

۱۔ چهره پرداز : مصور (غیاث اللغات)

عالم گیر به بیوتاتی مستقر الخلافهٔ اکبر آباد ممتاز بود ۔ وقتے که بادشاه خلد آرام گاه ازیں عالم فانی علم اقامت بعالم جاودانی برداشت و بادشاه زاده محمد عظیم خلف بهادر شاه پیش از رسیدن محمد اعظم خود را بمستقرالخلافه رساند (۱) آں یگانه در دریاے معانی را بزعم ایں که با محمد اعظم موافقت دارد روادار بے حرمیتش زیاد از حد گرد ید ، چنانچه نواسنج [ص ۱۰۲] بوستان سخندانی مرزا صائب اصفهانی گفته :

صائب از بخت سیه شکوه زکوته نظریست

نیل بر چهرهٔ ارباب هنر می باید

آں عالی فطرت از روے غیرت که لازمهٔ اهل کمال است ، ز هر قاتل خورده ۔ شربت ممات چشید ۔ حاتم ساجد تاریخ وفاتش ازیں مصرع بر آورد ۔ ع

رسا رفته از جهاں بجناں

من اشعاره :

گرفتم دامن او را گرفتم   رسا از بخت ناگیرا چه چاره

ژاله ام از بار منت می گدازد پیکرم   آب می گردم اگر از خاک برداری مرا

سر منصور می گوید بآواز رسا هردم   که نخل دار هم در موسم خود باره‌ی آرد

مولانا وحید روانی

[ص ۱۰۳] مولانا وحید روانی تخلص متوطن اکبر آباد ۔ در حرف زدن زبانش اندکے لکنت می کرد ، لیکن اشعار فصیح بسیار دارد ۔ من اشعاره :

نواے زاهد و مرغ چمن خدا طلبی است

ثناے اوست اگر پارسی اگر عربی است

شکسته رنگیٔ سالک نشان راه روی است

سراغ چشمهٔ حیواں دلیل تشنه لبی است

بدور ساقیٔ من گرم شد چناں مجلس   که نشه در سر و مے در ایاغ می جو شد

۱- رسانید ؟

گوی ٔ اندر نظرم آئینه رخسارے هست
که چنیں طوطی طبعم بے گفتارے هست
عشقست که کنجشک شکار[افگن ناز است
ایں واقعه در قصه محمود و ایاز است (۱)]

رضیه

[ص ۱۰۴] رضیه شکسته نویس مجلس (۲) شاه عباس بود - شعر خوب می گفت - کسے از مخالفانش بعرض بادشاه رسایند که بخرچے بخانه مردم می رود و شراب می خورد - بادشاه در غضب شده با حضار او امر فرمود - و هرگاه رضیه حاضر شد بادشاه گفت که من شنیده ام تو بخانه ٔ اوباش می روی وشراب میخوری وکس می دهی ازیں فعل توبه کن - رضیه صیغه ٔ توبه بر زبان آورد -

بعد از چند روز باز بعرض رسید که بخانه ٔ مردم می رود شراب می خورد - و بادشاه فرمود که او را بهماں حالت مستی بیارید - جاسوساں کمین کرده از خانه ٔ اوباشے دستگیر کرده [ص ۱۰۵] آوردند - بادشاه گفت اے قحبه! تو توبه کرده بودی که شراب نخورم وکس ندهم - ایں چه حالت است - رضیه جواب داد که قبله ٔ من ! از روزے که از شراب خوردن و کس دادن توبه کرده ام کون می دهم و بنگ می خورم - من اشعاره :

نیست فواره نخل سیراب است   بید مجنون عالم آب است

۱- ' شکار ' کے لفظ پر صفحه ختم هوتا هے اس کے بعد صفحے کے نیچے ''افگن '' کا لفظ تھا جسے کاٹ کر '' رضیه '' کا لفظ لکھ کر اگلے صفحے کی نشان دهی کی هے - ظاهر هے که ص ۱۰۴ کے بعد ایک ورق بڑھایا هے اور پچھلے صفحے کا باقی مانده شعر حاشیه هی پر دے دیا هے - یهی حاشیے پر درج شده عبارت صفحه ۱۰۶ پر بهی درج هے اور اس کے اوپر '' لا '' لکھ دیا هے -

۲- اصل : مجلسے

گاه ازیں سوگاه ازاں سو چوں کماں لا علی التعین بقربانت روم (۱)

محمد رضا کشمیری

[ص ۱۰۶] محمد رضا کشمیری (۲) فکر رسا داشت و اکثر معانیهاے تازه می یافت :

محبت راهس از قطع محبت لذتے باشد
که شاخ نخل پیوندی به از اول ثمر گیرد

میر محمد عسکری رازی

میر محمد عسکری رازی(۳) مخاطب بعاقل خان ، از سادات صحیح النسب خاف [خواف] است ، صاحب چندیں تصنیف و تالیف است ۔ مرقع و نغمات العشق

۱۔ حاشیے میں اگلے صفحے کی نشان دھی میں 'محمد رضا' کا لفظ ھے ۔ اگلے صفحے کے آغاز میں ص ۱۰۴ کے اشعار کا آخری حصه ھے جس پر 'لا' لکھا ھے ۔ پھر دوسری سطر سے "محمد رضا" کا حال شروع ھوتا ھے ۔

۲۔ کلمات الشعرا : متن میں محمد رضی کشمیری حاشیے میں محمد رضا کشمیری ۔ یک بیت او نیز خوش گاه اهل سخن گشته ۔ خوش اندیشه بوده است الخ ۔

۳۔ کلمات الشعراء : (متن) در عنفوان جوانی مشق شعر کرده کتاب مرقع در زمین مثنوی مولوی بتقلید عارفاں گفته ۔ بیشتر مطالب نسخهٔ امواج خوبی بنظم آورده ۔ چند تصنیف بے مزهٔ دیگر هم دارد ۔ (ص ۴۰) (حاشیے میں نسخه ب) نواب عاقل خان رازی صاحب صوبهٔ شاهجهان آباد ۔ امیر با تدبیر ، عادل انصاف گستر ، رعیت پرور ، نیک نیت ، حق شناس صوفی مشرب است ، خلق خدا در سایهٔ احسان و الطاف او آسوده و مرفه الحال ، در عالم جوانی مشق شعر بسیار کرده ۔ کتاب مرقع در زمین مثنوی مولوی روم عارفانه فرموده ۔ گل و بلبل ، شمع و پروانه ، قصهٔ پدماوت و مدمالت را بنظم آورده ، نام نهاده ۔ در آں جا داد سخنوری داده ۔ خدا دیرگاه دارد (ص ۴۰)

و ثمرات‌الحیات و شمع و پروانه و دیگر رسائل بر صفحهٔ روزگار ازو یادگار است ـ این شعر از نتائج طبع اوست :

تنها نشسته ایم و طلبکار چون خودیم ‌ ‌ ‌ مکتوب اشتیاق بعنقا نوشته ایم

مدتے در خدمت شیخ‌الشیوخ [ص ۱۰۷] برهان‌الحق والدین استفاضهٔ روحانی نمود ، وکتاب ثمرات‌الحیات ملفوظات شیخ را ترتیب داد ، و درآخر شمع و پروانه که داستان عشق رتن و پدماوت است می سراید :

را زیا در جهان بروے زمین ‌ ‌ ‌ نه رتن ماند و نے علاؤالدین
نه پدم ماند و نے(۱) جمال پدم ‌ ‌ ‌ برد باهم رتن خیال پدم
لیک از عشق داستانے ماند ‌ ‌ ‌ زاں جفا پیشگاں نشانے ماند
اے بسا چوں رتن بهندوستان ‌ ‌ ‌ آمد و رفت و نیست نام و نشان

هرگاه اضافهٔ هزاری از حضور بادشاه عالم گیر برائے ایشان بے سعی و [ص ۱۰۸] تردد آمد ، مرزاسرخوش قصیده برسم تهنیت و مبارک باد گزرانید(۲)

۱- اصل : نه

۲- کلمات الشعرا : (ترجمهٔ جهانگیر میں داد و دهش کے بعض قدیم و جدید واقعات بیان کرتے ہوئے) عاقل خان ناظم صوبهٔ شاهجهان آباد بطالع ما از اسخیاے روزگار بود ـ روزے که هزاری اضافه بے تلاش و تردد برائے این آمد ـ قصیده برسم تهنیت و مبارک باد گذرانیدم ـ مطالعه نموده نفس نیاورد گویا جان بحق تسلیم کرد ـ فقیر تاریخ گفت :

خان عاقل خطاب جاهل دل ‌ ‌ ‌ که چون اونیست غافل و نادان
بگذراندم قصیده در مدحش ‌ ‌ ‌ بستد و خواند چند بیت ازاں
نقش دیوار شد بفکر صله ‌ ‌ ‌ ماند حیراں چو صورت بے جان
شد یقینم که سرد گشت و بمرد ‌ ‌ ‌ ورنه می شد زبان گرم بیان
سال تاریخ فوت او جستم ‌ ‌ ‌ گفت هاتف بمرد عاقل خان

تاریخ برائے اضافه آن بے خیر و برکت نیز گفتم ـ قطعهٔ تاریخ :

چوں هزاری اضافه عاقل خان ‌ ‌ ‌ یافت نا کرده کوشش مطلق
دل بصد حیف گفت تاریخش ‌ ‌ ‌ آه آمد اضافهٔ ناحق

(۲۳، ۲۵)

چون ترشح از سحاب کرمش ندید تاریخ اضافه بدین منوال بزبان قلم آورده:

جون هزاری اضافه عاقل خان یافت ناکرده کوشش مطلق
دل بصد حیف گفت تاریخش آه ز آمد اضافهٔ ناحق

سالها صوبه دار دارالخلافهٔ شاهجهان آباد بود، و در ۱۱۰۸ھ هزار و یکصد و هشت مطابق سال چهلم از جلوس عالم گیر برحمت حق پیوست۔ ''مهدی جم جاه عاقل خان نماند'' تاریخ وفات اوست۔

احسن الله خان راضی

احسن‌الله خان راضی(۱) از شاگردان مرزا عبدالغنی بیگ قبول است۔ احوالش از [ص ۱۰۹] سخنان آبدارش پیدا است۔ من اشعاره:

مریض اگر متردد بود تعجب نیست سر دو راههٔ موت وحیات بیمار یست
عید را دیدم مکرر در جهان قرعهٔ نوروز خوب افتاده است
گرنه باهم مردن و زادن بعالم توام است
از چه ره مولود خوانی اسم روز ماتم است
میرزا یان هند را دیدم یکمانند اصیل زاده همه
جهد بیاد خطش آتشم ز چشم پر آب
چو نذر خضر چراغے برد کسے لب جو

امام الدین ریاضی

مولانا امام‌الدین ریاضی تخلص که در علماٴ معروف بامام‌الریاضی اند(۲)۔

۱۔ سفینهٔ هندی: فصاحت خان راضی کشمیری ۔ از قاضی زادگان آنجاست و شاگرد میرزا عبدالغنی قبول بوده۔ شعر بر روش استاد می گفت۔ قبل از ورود نادرد شاه (۱۱۰۱ھ) فوت شد (ص ۸۸)

۲۔ مصنف تصریح الافلاک۔ (دیکھئے تذکرہ علمائے ہند۔ رحمان علی۔ اردو ترجمه ص ۵۶۳ ۔ سنه تکمیل کتاب ۱۱۰۳ھ) تاریخ وفات: ۱۱۳۰ھ (سید سلمان ندوی، مقاله، لاهور کا ایک مهندس خاندان الخ، روئداد معارف اسلامیه جلسه ۱۹۳۳ء ص ۳۷)

هر چند اسم شریفش در زمرهٔ شعرا نوشتن ستم است باز از [ص ۱۶۰] شعراء این زمانه - لیکن گاه گاهے میل بشعر هم می نمایند لهذا نوشته شده - اصل وطن ایشان دارالسلطنت لاهور است ، و جد شریف آن دانائے اسرار کونی و الهی آمده در دارالخلافه شاه جهان آباد اقامت گرفته - والد شریف ایشان مولوی لطف‌الله مهندس که ایشان هم گاه گاهے میل بشعر می کردند و مهندس تخلص می فرمودند ، در علم ریاضی خیلے ید علیا داشتند -

اگر بادشاه زمانه قصد رصد بستن می کرد بایشان تکلیف رصد بندی می کرد ، اغلب که [به ا ز] (۱) ارصاد سابق رصد می بستند ، وایشان که مولوی [ص ۱۶۱] امام‌الدین باشند در جمیع علوم قدرت تمام دارند ، علی الخصوص درفن ریاضی که تصانیف معتبره دارند بلک شاگردان ایشان در ریاضی تصانیف رایقه [و] لایقه دارند که بالفعل در مدارس باشتیاق تمام و تلاش بسیار نقل می گیرند و عزیزے در حق بعضے از شاگردان ایشان گفته است :

توئ در هر فنے چون مرد یک (۲) فن

تاباشان چه رسد - وقناعت ایشان دریں مرتبه است که از اسباب دنیا زیاده و لا بدی درکار ندارند ، و خوش نمی کنند و باختیار خود در تمام عمر بر در دنیا دارے نرفته اند [ص ۱۶۲] درمجلس امراء ذکر ایشان می شود ، و آنها برغبت تمام ایشان را می طلبند و ملاقات می خواهند -

باوجودیکه در وجه معاش بعضے اوقات تصدیع می کشند تاهم دیدن وزراء و امراء قبول ندارند ، و جواب صاف می دهند - و می فرمایند که الحال من بر در رزاق حقیقی و متکفل نظام کل افتاده ام ، برائے جیفهٔ دنیا بر درکس و ناکس رفتن معنی ندارد که عزت علم نمی ماند - اکثر این حدیث بر زبان می رانند که الدنیا جفته و طالبها کلاب و می فرمایند که :

بر سگان بگذار این مردار را

خوار (۳) بشکن شیشهٔ پندار را

۱- کرم خورده قیاسی تصحیح

۲- مردسک فن؟ مردیک فن؟

۳- حقیر و ذلیل (فرهنگ انند راج)

شب و روز [ص ۱۶۳] بمطالعهٔ کتب و تدریس و تصنیف مشغول اند ، هر چند والد شریف در فن ریاضی شهرهٔ آفاق بود لیکن پایهٔ ایشان بمراتب بالا بر رسیده که رصد بستن دون مرتبهٔ ایشان شده ۔ مجسطی کتابیست در علم هیئت از بطلیموس که از علمائے عصر مقدور کم کسے است که اورا بفهمد ، ایشان مثل ابجد او را درس می فرمایند ۔ و یکے از شاگردان ایشان بر مجسطی (۱) شرح فارسی نوشته خیلے ، بتفصیل هر چه تمام تر ، که شوکت و اشکال مجسطی بر علما ، آن قدر نمانده پُر آسان نمودارکرده (۲) ۔ بهر حال در علمائے عصر کسے که علم را عزت داده باشد بصحبت [ص ۱۶۴] ملوک و امرا ذلیل نگردد همیں ایشان خواهند بود ۔ و اکثر به مردم بسیارے را دیده شده که برائے جیفهٔ دنیا علم را که اشرف مطالب است ذلیل می کنند و رسوا می سازند ، خود را مگر ذات شریف ایشان که باوجود حوائج ضروریه ملاقات دنیا داران را و صحبت امراء و وزراء خیلے دون مرتبهٔ خود میدانند و اصلاً روادار ایں امر نمی شوند ۔ و اگر کسے از دنیا داران قصد ملازمت ایشان می کنند و گفته می فرستد که

۱۔ مختلف تلفظ رائج هیں مثلاً مجسطی (Mijasti) مجسطی (Mijisti) مجسطی (Majasti) سٹوری نے مجسطی (Majisti) کو ترجیح دی ہے ۔ (جلد دوم ص ۳۷)

۲۔ سید سلیمان ندوی مرحوم کی رائے میں اخلاص نے یہاں جس شاگرد کا حوالہ دیا ہے وہ در اصل امام الدین ریاضی کا چھوٹا بھائی خیراللہ مہندس ہی ہے (روئداد ادارۂ معارف اسلامیہ اجلاس ۱۹۳۳ء ، مقالہ سید سلیمان ندوی بعنوان '' لاہور کا ایک مہندس خاندان جس نے تاج محل اور لال قلعہ بنایا'' ص ۱۴) لیکن یہ قیاس درست نہیں معلوم ہوتا کیونکہ اخلاص کا تذکرہ ۱۱۳۶ھ میں مکمل ہوا ۔ شرح مجسطی (تقریب التحریر) عہد محمد شاہ کے آخری ثلث میں لکھی گئی (سٹوری ، جلد دوم ص ۳۷ بحوالہ Ivanow سنہ تحریر ۲۴ محرم ۱۱۶۰ھ) اس کے بعد خیراللہ مہندس کے بیٹے محمد علی ریاضی نے ۱۱۶۱ھ میں مہندس کی وفات سے کچھ پہلے اس کا مبیضہ تیار کیا (ایضاً) یہاں اخلاص جس شرح کا حوالہ دے رہے ہیں وہ ریاضی کے کسی اور شاگرد کی ہوگی ۔ تقریب التحریر دراصل نصیرالدین طوسی کی تحریر المجسطی (تالیف ۵ شوال ۶۴۴ھ) فارسی خلاصہ مع تشریحات ہے (ایضاً)

اگر حکم شود ملازمت نموده آید ، می فرمایند که اگر بیای' در باز است و اگر نه خدا مددکار است ۔ (۱)

تا بکجا از احوال ایشان بنویسد که زمانه ترقیم [ص ۱۶۵] متناهی است و اوصاف ایشان غیر متناهی :

یک دهن خواهم به پہناء فلک تا بگویم وصف آن رشک ملک

گر دهن یابم چنین و یا چناں کے توانم گفت وصفش این زمان

باوجودیکه بر شعر توجه ندارند گاہ گاہے بہ کم توجہی می فرمایند ۔ تاهم قدرت ایشان را باید دید که آں غزل طالب آملی که مطلعش ایں است :

بتن بویا کند گلہاے تصویر نہالی را
بپا بیدار سازد خفتگان نقش قالی را

تا امروز هیچ کس بجواب ایں کمر نه بسته ، حتیٰ که شمع انجمن روشن دلی میاں ناصر علی [ص ۱۶۶] وقتے که ایں غزل را دیدند و یاراں تکلیف نمودند که صاحب هم دریں زمین چیزے بفرمائیند ، جواب صاف دادند و گفتند که صاف ایں زمیں را طالبا برد ۔ چیزے که مانده است درداست هرگز اقدام نکرد ۔ و مثل مرزا صائب شاعر زبردستے که شعرش شہرہ' هفت اقلیم است و فی‌الواقع دریاء شعر است وقتے که بر ایں زمیں آمد مطلع قافیه' قالی و نہالی نتوانست بست مطلع غزل ایں چنیں گفت :

تکلف نیست در گفتار رند لاابالی را
چنانت دوست می دارم که عاشق شعر حالی را

[ص ۱۶۷] حقیقت ایں مطلع معلوم ۔ و هرگاه ذات شریف مولانا خواست که بجواب آں پردازد فی البدیہه فرمودند :

۱- گل رعنا قلمی (بخط مصنف) مخزونه پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ریاضی کے حال میں یه جمله اخلاص کے حوالے سے درج ہے : اخلاص گوید وفات ریاضی در خمس و اربعین و ما'ته و الف واقع شد (ورق ۱۳۲ الف)

رگ گل کرد آں گلچہرہ ہر تار نہالی را
ازیں اندیشہ گلہا داغ شد بر سینہ قالی را

ہر کہ ایں را شنید گفت ظاہرا ایں زمیں دو صاف داشتہ باشد یکے را طالب بر دوسی (۱) تاحال در کارخانۂ قضا و قدر نہاں بود کہ بدست مولانا آمد (۲) ۔ من درر نظامہ :

عنقا کباب حسرت گمنامیٔ منست
در قید نام ماند چہ شد گر نشاں نداشت

[ص ۱٦۸] رفتی و رفت لشکر دل در رکاب تو
شہرم برنگ مجلس تصویر جاں نداشت

روشن دلیم و خاک نشینی عیار ماست
سیماب ، وارکشتہ شدن اعتبار ماست

آزادہ ایم و مطلب ما ترک مطلب است
باز آمدن ز حاصل ہر کار کار ماست

ما خار غم بسینہ چو ماہی نہفتہ ایم
گلزار (۳) عشق داغ دل خار خار ماست

ز عشق یار چہ گویم کہ حال من چون ست
غمم بدور خطش از احاطہ بیرون ست

ندانم از چہ شدی سنگدل کہ بیمارت
بجاں رسید و بہ پرسی کہ حال او چون ست

۱۔ اصل : دویمی

۲۔ اس واقعے کے تمام جملے حرف بہ‌حرف مخزن الغرائب قلمی مخزونہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں بھی درج ھیں ۔

۳۔ اصل : گلذاز

[ص ۱۶۹] دریا دلست یار و نم ازمن دریغ داشت
خاک رهش شدم قدم از من دریغ داشت
آئینه کتاب شدم رو بمن نداد
نال قلم شدم رقم از من دریغ داشت
دینار گل گرفتم و گل ششدرم بکرد
نرگس اگرچه ششدرم از من دریغ داشت
این در جواب گفتهٔ خاقانی آمده است
عیسی لبست یار و دم از من دریغ داشت

دعویٔ حسن روے تو بے خط مدللست
اثبات مهر را چه ضرور قباله هاست
دیوانه شد ریاضی ازان چشم سرمه سا
زنجیر او ز حلقهٔ چشم غزاله هاست

[ص ۱۷۰] هر رگ اندر تن من شعلهٔ آتش باریست
نالهٔ نے نفس سوختهٔ رخساریست (کذا)
شب کواکب نمک زخم دل ریش منست
شعلهٔ شمع بچشم من محزون خاریست
پایهٔ عشق بلندی ز سر دار گرفت
هر که در باخت چو منصور سرے ، سرداریست
قیمت نقد خود از رحلت آبا دریاب
سنگ تربت اگرت دیده بود معیاریست
یوسفستان معانی است ریاضی سخنت
چاک پیراهن نظم تو عجب بازاریست

میر محمد زمان راسخ

میر محمد زمان راسخ از سادات صحیح النسب سرهند است ۔ چندے در ملازمت بادشاه زادهٔ خجسته شیم محمد اعظم به امتیاز نوکر بود ۔ طبع عالی و [ص ۱۰۱] ذهن رسائے داشت ۔ هر گاه این مطلع مرزا سرخوش را شنید :

باندک تلخیٔ اندوه عشرتها نمی ارزد
به تشویش خلال این نعمت دنیا نمی ارزد

گفت که لفظ ''تلخی'' بیجاست ۔ همان ساعت لفظ 'کاوش' بجاے او رساند ۔ الحق اصلاح خوشے کرد ۔ تاریخ وفاتش مرزا سرخوش چنین گفته :

محمد زمان راسخ خوش خیال
دریغا بجان آفرین جان سپرد
چو تاریخ فوتش دل از عقل خواست
خرد گفت بادل که 'راسخ بمرد' (۱)
۱۱۰۷ھ

من اشعاره :

[ص ۱۰۲] دل وحدت شناس از ناخن بیداد نغر و شد
ز خود لبریز کردی ساغر و راه صدا بستی

۱- کلمات الشعراء : فقیر سرخوش مطلعے گفته ، بود میر معز و غیره صاحب سخنان همه خوش کرده و پسندیده بودند ۔ هیچ کس جاے انگشت نداشت ۔

باندک تلخیٔ اندوه عشرت ها نمی ارزد
به تشویش خلال این نعمت دنیا نمی ارزد

میر شنیده گفت لفظ تلخی بیجاست ۔ همان ساعت فکر کرده لفظ 'کاوش' بجاے آن رسانیده ۔ فقیر باین قدر اصلاح او را استاد خود می داند ۔ و در شهرسرهند ودیعت حیات سپرد ۔ تاریخ رحلت آن عزیز الوجود فقیر چنین یافته الخ ..... (ترجمه راسخ) و دیگر مادهٔ تاریخ این مصرع است : راسخ دم بود محمد زمان
(ایضاً)

بروز حشر ز یک جیب سر برون آرد
چـراغ دستیٔ محمود و آستین ایاز

اثـر بنالـهٔ عاشق ز اضطراب خود است
چو برق جوهر تیغم ز پیچ و تاب خود است

جلوه گاه آه گرمم گر شود مے خانه ها
خشک گردد مے چـو خون نافه در پیمانه ها

خانخانان عبد الرحیم

سپه سالار خانخانان عبد الرحیم رحیم تخلص خلف بیرم خان اکبر شاهی (۱) بتاریخ ششم دی ماه الهی موافق پنج شنبه چهار دهم صفر سنه نهصد و شست وچهار هجری ۹۶۴ھ از عالم غیب بعرصهٔ شهود جلوه گر گردید. و در سال بیست و یکم جهانگیری در دهلی[ص۱۰۳] در خلوت کدهٔ عالم قدس جا گزید. ملا کلامی درمدح او نویسد:

گر بگویم تا قیامت مدح او
مطلع آید بر زبان مقطع مجو

و شیخ فیضی در مدحش چنین گوهر فشانی نموده:

خان خانان عهد کانعامش طبع را رخصت شگفتن داد
داشت چون اعتبار (۲) بر شعراء زنهٔ صله پیش از مدیح گفتن داد

اکثر سخنوران عصر مثل خواجه حسین ثنائی و عرفی شیرازی و نظیری نیشا پوری وغیره از یمن ستایش و طفیل مدائح آن ستوده کونین نامور شده بودند. چون احوال آن والا دودمان در تواریخ[ص۱۰۴] بکثرت ها مفصل مرقوم و مسطور است لهذا به همین قدر اکتفا نمود. این چند رباعی از نتائج طبع آن بر گزیدهٔ دنیا و دین بر زبان قلم می آیند:

۱- کلمات الشعراء: (ترجمه عبد الرحیم خان خانان) خلف بیرم خان از امرائے عمده و خوانین عظام اکبر شاهی و جهانگیر شاهی بوده...
۲- کلمات الشعرا: اعتماد

رباعی :

بے منت منشور شہ و مہر وزیر | بے استصواب صدر و تصدیق امیر
بے محنت جنگ و کلفت جنجر و تیر | گشتہ است ہمہ روے زمیں ملک فقیر

رباعی :

آنم کہ صفاے دل بجاں می خواہم
بے دوست نہ جاں و نے جہاں می خواہم
چوں تاجر و مزدور و دو کان دار نیم
اخلاص خود از دوست نہاں می خواہم

روزے جہانگیر بادشاہ بادہ فروشے را بسبب تقصیرے فرمود [ص ۱۷۵] زیر پاے فیل اندازند ۔ بادہ فروش فریاد آورد کہ بادشاہ سلامت من ضعیف و حقیرم لائق پاے فیل نہ ام مرا در پاے کنجشکے و بلبلے باید انداخت و زیر پاے فیل خانخاناں را [باید انداخت] بادشاہ تبسم نمودہ از سر خون او در گذشت و نواب چند ہزار روپیہ ببادہ فروش انعام فرمود ۔ (۱)

مولانا زلالی

واسطۂ العقد سلک لآلی مولانا زلالی کلام سحر بیانش خشک لبان وادیٔ تمنا را آب حیات است ، و تشنہ کاماں آب بحر سخن را ہر لفظش شیرین و گوارا تر از شربت نبات ۔ مرزا ابراہیم ادہم از تتمۂ مثنوی [ص ۱۷۶] زلالی چند بیت انتخاب کردہ ۔ چنانچہ می گوید :

کلامم گفتۂ نازک خیالیست | غبار خاطر ملا زلالیست
نیارم یک شب از آشفتہ حالی | بہ فکر مثنویات زلالی
ہمہ فال بلند اقبالیم بود | بلند ابیات ملا حالیم بود
یکے آں بیت کاندر وصف راح است | کہ گر شب خوانیش گوی صباح است
زراہ گوش چوں مستی نیارد | بشرط آنکہ بد مستی نیارد
ازیں مے خوشدلی با برگ گردد | غم از یک جرعۂ وے مرگ گردد

۱۔ یہ عبارت بہ ادنی تغیر ’کلمات الشعرا‘ سے ماخوذ ہے ۔ قوسین میں ”باید انداخت“ کے جملے کلمات سے مرتب نے اضافہ کئے ہیں ۔

دگر آن بیت کاندر اتحاد است | زلالی بے تکلف اوفتاد است
بیا ادھم بخواں آن حرف مدغم | کہ شادی مرگ در وحدت شود غم
ز بس لبریز مہرت شد درونم | نمی گنجد بخونم رنگ خونم
دگر آن بیت کز روے نزاکت | دھد در رنگ گل بوے نزاکت
" نزاکت آن چنانش نخل بستے | کہ بار رنگ شاخ گل شکستے "
دگر بیتے کہ در ظلمت بیاں کرد | کہ نور دل در آن ظلمت عیاں کرد
" کواکب می نمودے در زمانہ | چو چشم گربہ در تاریک خانہ "
دگر آن بیتِ در تعریف آھو | کہ مغز خشک معنی گشت خوشبو

" ز جستن جستن او سایہ در دشت
چو زاغ آشیاں [گم کرد ، می گشت] (۱) "
[دگر بیتے است] در تعریف حمام
کہ وصف سنگ و گل گفت است [حجا] م (؟)
گلے در خون سرشتہ جعد سائش
دل (۲) ترکاں گزیدہ سنگ ھائش
بہ محمود و ایاز اندر کتابش
ھماں شعرش کہ (۳) باشد انتخابش
کنوں ھر بیت را [گویم] جوابے
کہ باشد ھر جوابِ (۴) من کتابے

۱۔ تکمیل از ' کلمات الشعرا ' ۔ کلمات میں ادھم کے حال میں زلالی کے مذکورہ بالا تین شعر درج ھیں اور لکھا ھے کہ ادھم نے یہی تین شعر زلالی کی مثنوی کے انتخاب کئے ھیں اور واقعی منتخب شعر ھیں ۔ ادھم کے اشعار کلمات میں نہیں ھیں ۔

۲۔ اصل: دلے

۳۔ ھماں ابیات

۴۔ اصل : جوابے

بشرط آنکه یا ہم از کلامش
[بگوییم هر] یکے را در مقامش (۱)

مرزا سرخوش زبانی میر محمد علی ماهر می نویسد که زلالی این حکایات (۲) را که شب زمستان بود و یاران در صحرا فرود آمده بودند ، ناگاه آتش سرد گشت ، یکے ازان جمع برخاست که چوب پیدا کند (۳) گذرش بجانب گورستان [ص ۱۷۷] افتاد (۴) تابوتے در آں جا دید بسر برداشته می آورد (۵) یکے در آں (۶) پرسید که از عزیزاں که مرده است ؟ می گوید آتش - این (۷) همه (۸) در دو بیت بسته همیشه درمیان شعرا فخر می کرد که من چنین کار دست بسته کرده ام آں بیت این است :

شبیے رندے در ایام زمستان بسر تابوت می بردے شتابان
یکے پرسید ازو کای یار دلکش که مرده از عزیزان گفت آتش

میرزا می نویسد که من (۹) تمام خلاصهٔ کتاب منطق‌الطیر را در رباعی بسته ام (۱۰) و چندے (۱۱) مطالب صوفیه از آنجمله دو رباعی (۱۲) بجهت [ص ۱۷۸] استشهاد (۱۳) چوں دو گواه صادق ، نوشته می شود (۱۵) :

۱- ان اشعار کی تصحیح قیاسی ہے- نیز یہ تمام اشعار مخطوطہ ص ۱۷۶ کی چھ سطور کاٹ کر اضافہ کئے گئے ھیں -

۲- کلمات‌الشعرا کے مطبوعہ نسخے میں یہ حکایت بیدل کے حال میں ص ۱۶ پر درج ہے-

۳- کلمات : سازد

۴- کلمات : می افتد

۵- کلمات : آرد

۶- کلمات : در راه

۷- کلمات : پس این

۸- کلمات : همه را

۹- کلمات الشعراء : حقیر

۱۰- کلمات : 'ام' ندارد

۱۱- کلمات الشعراء : و سواے آں چندان-

۱۲- کلمات الشعراء : عالیه و حکایات غریبه در رباعی ها بسته در رسالهٔ روائح که در تتبع لوائح مولوی جامی نوشته بتفصیل مرقوم است - و ذکر رباعی خود نیز . . . الخ -

۱۳- کلمات : قول خود

۱۵- کلمات : دریں جا می آرد

رباعی :

سی مرغ ز شوق بال و پر بکشودند ٭ در جستن سیمرغ هوا پیمودند
کردند شمار خویش چون آخر کار ٭ دیدند که سی مرغ خود اینها بودند

رباعی:

دزدے شب تار کو بکو می گردید
از هیچ درے بمقصد (۱) دل نرسید
در خانهٔ خویش رفت و کالا دزدید
چون روز نظر کرد متاع خود دزدید

مرزا همدانی زکی

مرزا همدانی زکی تخلص دیگر حقیقتش معلوم نیست لیکن صاحب زبانِ معتمد هست (۲) :

نه نکهتے ز گلے نه خراش (۳) از خارے
دریں چمن بچه دل خوش کند گرفتارے

زمانا

زمانا در نکته سنجی و [ص ۱۷۹] سخنوری یگانهٔ زمانهٔ خود بود(۴)

آنچه بے روے تو منظور نظر داشته ایم
آستیں است که بر دیدهٔ تر داشته ایم

۱- اصل : بمقصدے

۲- کلمات الشعراٴ : زکی همدانی - از احوال او کماهی اطلاع نه - ایں سه بیت از وست (ترجمهٔ زکی) اخلاص نے پهلا شعر لیا هے اور باقی دو چهوڑ دیے هیں -

۳- کلمات الشعراٴ : بپاے

۴- ایضاً : (ترجمه زمانا) در معنی یابی یگانهٔ زمانه بود (۵ شعر)

مرزا زاهد علی شاه بندر سخا

مرزا(۱) زاهد علیٔ شاه بندر(۲) سخا تخلص می کرد ، در ولایت او را در فن شاعری سو شگاف معانی می دانند ۔ هر مصراعش رشک افزاے طرهٔ زلف حوران خلد بریں است ، و هر شش (۳) خانه برانداز ابروان خوبان چین ۔ الحق شاعریست صاحب قدرت ، سخن را بساماں بسیار می گوید ، و داد زبان دانی و معنی بندی می دهد ۔ من اشعاره :

ز بالاے تو امشب بر سر پروانه پیچیدم
عجائب ریسمانے از براے شمع تابیدم

[ص ۱۸۰]

مزن دیگر ترازو بر زمیں اے سنگدل با من
چه محنت ها کشیدم تا ترا با خویش سنجیدم

رگ گردن سراپا بود در دعوی عیاری
ز بالایت معارض کشتم و بر شمع چربیدم

چو گل هرگاه خندان دیدمش در عین دل تنگی
برنگ غنچه چندیں پیرهن بر خویش بالیدم

سخا چوں گوشهٔ ابروے لطفے دیدم از تیغش
ازاں رو من هلال عید قرباں را پسندیدم

سید صلابت خان بهادر مجاهد جنگ سید

سید صلابت خاں بهادر مجاهد جنگ سید تخلص در عهد محمد فرخ سیر بخدمت داروغگی توپخانه امتیاز داشت ۔ همیں اتفاق مشاعرهٔ شعرا در دولت خانهٔ ایشاں می شد و هنگامهٔ سخن بلند می گردید [ص ۱۸۱] بسیار خوش خلق و آرمیده وضع و دوستدار اهل سخن بود ۔ و در معنی بندی قدرت داشت۔ من اشعاره :

۱۔ سفینهٔ هندی : میر زاهد علی سخا ۔

۲۔ هندوستان میں آنے سے قبل کچھ عرصے حاکم بندر عباس رها شاید اسی لئے شاه بندر کها هے ۔ (سفینهٔ هندی ص ۱۰۹)

۳۔ شعرش ؟

درانتظار تو سوزد دلم ز شب تا صبح
چون آن چراغ که روشن کنند بر سر راه
چو کوزه هاے پر آبے که خلق بگذارند
در انتظار تو چشم من است بر سر راه

زان سان که زور باده برد خشت خم ز جا
برداشت جوش سینهٔ ما سقف خانه را

زلف ترا که دعوی خوبی مسلم است
بهر ثبوت حسن تو برهان سلم است
هر چند کار تیر نمی آید از کمان
بر کشتنم ازان مژه ابرو مقدم است

[ص ۱۸۲]

تهمت حجاب رتبهٔ پاکان نمی شود
شاهد برین حدیث مسیح ابن مریم است
مے نوش وقت صبح که این پیش گفته اند
هر کس که رفته است هلاک همیں دم است
وا شد چو غنچه زد بگریبان خویش چاک
یعنی که شور و ماتم این باغ توام است
انگشت اعتراض چو کوته نمی کنی
حاسد ترا معالجه فصد آسیلم است
در موسم بهار مے لاله گون بباغ
از بهر داغ سید دلخسته مرهم است

زدست هجر او بر سینه داغے
برنگ لاله دارم آل تمغا

[ص ۱۸۳]

از بس رواج یافت گرفتاری غمت
اطفال را بجمعه کسے شادمان ندید

ترک من گوشۂ چشمے کہ فلک از مہ عید
نذر ابروے تو بے چلہ کمانے دارد

مدتے هست که دل بستۂ پیکان تو ام
چون کمان حلقه بگوش تو و قربان تو ام

قصیدۂ در منقبت حضرت امیرالمومنین علی گفته بیتے ازاں نگاشته می شود:

ثمر ز نخل نشاندن مراد دهقان است
غرض تو بودی ز ایجاد آدم و حوا

مرا ز حلقه بگوشان آن کمان ابرو
کسے که کرد جدا خانه اش خراب شود

از نزاع کفر و دین الحمدلله فارغیم
سورۂ اخلاص سر لوح است در دیوان ما

ساجد قزوینی

[ص ۱۸۴] ساجد قزوینی سر آمد عصر خود بود:

خلق و عالم را ندیدم خیر خواه یک دگر
جملگی هستند از جان خار راه یک دگر
اهل عالم سر بسر چون دانهاے سبحه اند
می روند از ریسمانے هم بچاه یک دگر

محمد هاشم سنجر

محمد هاشم سنجر تخلص بن میر حیدر کاشی معمایؔ شاعر بلند فکر بود - سخنانش همه رنگین و اشعارش همه متین است - از نیرنگی تقدیر چندے بحکم اکبر بادشاه در مستقرالخلافهٔ اکبر آباد زندانی ماند - باز حکم شد که بسوے کعبة الله برود - میر کناں به گجرات رسید و با مولانا نظیری صحبت گرم کرد - و ازاں جا بدکن شتافت و [ص ۱۸۵] ازاں جا بوسیلهٔ مولانا ملک و ملا ظهوری بصحبت ابراهیم خاں که ملقب بعادل خاں بود رسید - و همانجا پیمانهٔ عمرش لبریز گردید - من اشعاره:

هر گه آرم بنظر آن رخ نور افشان را
پنجه در پنجهٔ خورشید کنم مژگان را

گفتہ اند آفت ہمسایہ بہمسایہ رسد
از گریبان چه زیانها که رسد دامان را

شب ہستے (۱) شمع (۲) در دست دگر گل داشتیم
گرمی پروانه و غوغاے بلبل داشتیم

سپهر بی دهدم پرورش ولے صد حیف
که زاغ بیضهٔ طاؤس زیر پر دارد

[ص ۱۸۶] در روزگار عشق تو من هم فنا شدم
افسوس کز قبیلهٔ مجنون کسے نماند

آقا فریدون حسین سابق

آقا فریدون حسین سابق برادر رضاعی مرزا جلال اسیر ۔ در عهد شاه عالم گیر بهند آمده بود ۔ سخنش خالی از چاشنی سوز و گداز نیست ۔ من اشعاره:

[شوخے که دائماً دل او مائل جفاست
عمر عزیز ماست چه حاصل که بیوفاست (۳)]

قاصد بخدا آن بت عیار چه می گفت
قربان زبان تو بگو یار چه می گفت

قاصد سخنے گفتے و درد دلم افزود
بیدرد بیا باز بگو یار چه می گفت

محمد عالم سروری

محمد عالم سروری از سخنی یابان عهد جهان گیر بادشاه بود و فکر رسائے داشت :

[ص ۱۸۷] می برد دل از من و با دل ندارد الفتے
هم چو آن جنسے که کس از بهر تاوان می برد

۱- اصل : دست
۲- اصل : شمع و
۳- حاشیے پر اضافه

در عدالت ممدوح گفته :

بدور عدل تو طیار بال و پر نزنند ازان که تا [نر]سد بر رخ هوا آزار

محمد جمیل بخارای‌ٔ سوزی

محمد جمیل بخارای‌ٔ سوزی تخلص از منصبداران عالم گیر بادشاه بود :

از زبان صورت نه بندد دیگر احوال درون
حل عقد موے معنی شانه کے داند که چیست
می کشد فولاد را از جذب دل آهن ربا
دلربای‌ٔ ها کسے از قوت بازو نکرد

محمد قلی سلیم

محمد قلی سلیم در عهد شاه جهان بادشاه از ولایت بهند آمده همراه وزیر صاحب تدبیر اسلام خان [ص ۱۸۸] می ماند - در معنی بندی و اداپردازی با شیرین کلامان عصر پهلو می زد (۱) بسیار رنگین سخن و فصیح بیان بود - آخر عمر در خطهٔ دلپذیر برحمت خدا پیوست - و با کلیم و قدسی در یک جا آسود - تاریخ فوتش ''رضوان'' یافته اند - من اشعاره :

نو بهار است و چمن در پئے سامان گل است
ابر بر روے هوا وقف (۲) چراغان (۳) گل است
رشکم ز گفتگوے تو خاموش می کند
نامت نمی برم که دلم گوش می کند
نیک و بد زمانه برون کرده ام ز دل
آئینه هر چه دید فراموش می کند

۱- کلمات الشعرا : در زمان شاهجهان بادشاه از ولایت به هند آمده داد خوش خیالی و معنی یا بی داده - در ملازمت نواب اسلام خان وزیر اعظم می گذرانند و شعر هائے بر جسته دارد -

۲- کلمات الشعرا : دود

۳- نسخهٔ دیگر : حریفان

جوهـر ذاتی ندارد احتیـاج تربیت
صورت (۱) آئینه را نقاش کے پرداز کرد

[ص ۱۸۹]

از وجودم اثرے بسکه ضعیفی نگذاشت
چون حبابم نفس از پیرهن آید بیرون
لاف از نسب مزن که چو آئینه در جهان
آدم نمی توان شدن از روے دیگران
بخط رساند بسے عشق ما نکویان را
بیاض دیده ما پر ز خط خوبانست
جز چشم او که دارد مسکن بزیر ابرو
مردم نشیں که دیده کس خانه کمان را
شدیم خاک و فلک را چو شیشه ساعت
برون نمی رود از دل غبار کتیه ما
چو خاک گرچه ندارد وجود من قدرے
برائے کوری دشمن نگاه دار مرا

[ص ۱۹۰]

شراب حوصله هر کسے کند ظاهر
که هم چو دختر رز مرد آزمائے نیست
اعتبارے از غلامان سیه اے خواجه نیست
سایه از همرنگی اینها ز پیغمبر گریخت

چند بیت که در حکایت ساده مرد و در تعریف خر گفته نیز بقید قلم می آیند ـ مثنوی :

ساده دلے را ز پئے راه دور	گشت خرے همچو مسیحا ضرور
جانب بازار چو شد جلوه گر	دید فضائے چو جهان پر ز خر
آمده دلال بوصف خران	معرکه آرا چو سخن پروران

۱ـ اصل : صورتے

بانگ بر آورد که صاحب خرد | کو که ز من این خر مصری خرد
[ص ۱۹۱] خرنه‌یکے آهو [ے]صحرانورد | با تگ او تندی° صرصر بگرد
از فرس عمر سبکتاز تر | از خر طنبور خوش آواز تر
توشه کش قافله° رهروان | با خر عیسی ز شرف هم عنان
بانگ ز راکب نشنید است سخت | چوب ندید است مگر بر درخت
چار ستونش همه کرسی ثبات | ساق و سمش همچو قلم بر دوات
همچو سبو پشت و شکم بے خلل | کرد پر او را چو صراحی کفل
خاک ز نقش سم او سنگ داغ | عنصر بادیش همه در دماغ
مسمع هر حرف نشیب و فراز | کرد ازان گوش بهر سو دراز
گاو فلک جسته ازین خر ز جا | شاخ نداد است از آنش خدا
کوه شکسته کمر از مشت او | پهن ترازوے زمین پشت او
شد دل سنگ از سم او لخت لخت | بسکه گرفتست بر او کار سخت
از شکم و دم و خروش و صدا | صاحب طبل و علم و کرنا (۱)
عرعر او زینت باغ جنان | مغز سرش ماحضر خواجگان
گر لکد افگن شود او را ز پا | نعل فتد چون مه نو بر هوا
همچو عروسان ز سخن بسته لب | حلقه به بینی چو بتان عرب
کار نه با نیک و بد مردمش | به بود از ریش منافق دمش
خر طلبد هر که براے سفر | خربه ازین نیست ، سخن مختصر

سامری تبریزی

سامری تبریزی در عهد جهان گیر بادشاه مشق سخن را درست کرده [ص ۱۹۳] بود و برتبه رسانده :

یا درد بسازیم و ز درمان بگریزیم | گر داد دل ما ندهد دادرس ما

۱- کرنای : بالفتح و تشدید دوم و تخفیف آن (ف) نامے بزرگ که آن را می نوازند (فرهنگ اندراج)

سامری را با تمیز کفر و ایمان کار نیست
دانهٔ تسبیح را در تار زنار آورد

ملا ساطع

ملا ساطع کشمیری(۱) است ـ از اشعارش احوال او بر صاحبان فن معلوم است [از شاگردان مرزا داراب جویا است (۲)] من اشعاره :

مانند زخم دوختـه بر وضع روزگار
کردیم ضبط خندهٔ بے اختیار خویش

دنیا و آخرت بریاضت کشان دهند
دارد کمان ز چله نشینی دوخانه را

اعتمادے نیست انس طائر اقبال را
ایں کبوتر هر نفس مشتاق بام دیگر است

[ص ۱۹۳] مرا از شمع شد ایں نکته روشن
کـه گرمیهاے ایں مردم زبانیست

تا بحسن توبهٔ مقبول دل بستم گذشت
ز اختلاط دختر رز همت مردانـه ام

دواں بر جادهٔ تیغ ست گویٔ قطرهٔ خونی
بآهنگ شهادت دل چو در کوے تو می آید

۱- سفینه هندی : عبد الغنی بیگ قبول کےساتھ هم طرح هونےکا ذکر، علم لغت میں نسخهٔ حجت ساطع منتخب برهان قاطع کی تضیف ، اسلام خان میر آتش شاه عالم بهادر کی رفاقت اور اس کے نام پر نثری کتاب گلشن کی تالیف '' آخر بمحداحئی عالی جاه امیر الامرا خان دوران خان بهادر (صمصام الدوله خواجه عاصم) پرداخته ، و بیمن تفضلات آں عالی جاه خدمتے در کشمیر یافته آنجا رفت ،، اور وهیں انتقال کیا (ص ۱۰۶) محزن الغرائب (قلمی): در ملازمت نواب صمصام الدوله خان دوران بهادر بوده ، اشعارش مدون است ـ (ورق ۱۶۸ الف) -

روز روشن : وفات (سنهٔ سته و خمسین و ماتهٔ ثانی عشر)

۲- اضافه بر حاشیه

[مرا عشق مجازی از حقیقت کے کند غافل
دهان غنچه می بوسم کزو بوے تو می آید(۱)]

سلیمان سخن از طبع خود تخت رواں دارد
فرستد از پئے تسخیر در آفاق دیواں را

مرزا محمد افضل سرخوش

مرزا محمد افضل سرخوش از خانه زادان حضرت عالمگیر بود (۲) اکثر بثقات این فن صحبت ها داشته ـ بندوبست کلامش خالی از پختگی و متانت نیست ـ و اکثر معانیهاے تازه را در قالب الفاظ رنگیں و عبارت متین می آورد [ص ۱۹۵] اوستاد پخته کار ، معنی نگار ، سحر کار ، بود ـ من اشعاره :

حیف اے غافل به پیری نادم از عصیاں شدی (۳)
می گزی ز افسوس لب اکنوں که بے دنداں شدی

هر کس بسوے خلوت توحید راه جوست
الله گر رود بسزبانش زیاده گوست

تعذیر هم بقدر بزرگی مقرر است
از اسپ تازیانهٔ مردم کلاں تر است

ـ نیستم آزاد از قید خطش هر جا روم
چوں قلم پایم بخود پیدا کند زنجیر ها

۱- اضافه بر حاشیه

۲- کلمات الشعرا : خادم درویشان بلکه خاک پائے ایشان محمد افضل سرخوش از خانه زادان شاه عالمگیر است ـ

تذکره نویسی در هند و پاکستان : وفات سرخوش' پانچ محرم ۱۱۲۶ھ (بحواله خوشگو)

۳- ''...... که آب از سر گذشت '' لکھ کر کاٹ دیا ہے۔

حایل خورشید وحدت شد غبار هستیم
چون بساط خاک برچینند روز و شب یکے است

[ص ۱۹۲] کار چون با نقص افتد دست بردار از کمال
همزبان لال را ناچار باید گشت لال

شد خرج بلهو پند صبح
مصرف زر قلب را قمار است

ز آلایش جهان بتجرد توان گذشت
ره پر گاست گوشهٔ دامن کشیدنی ست

ز دست و پا زدن بسمل تو دانستم
که بعد کشته شدن هم تلاش ها باقیست

دلے پر شکوه ام آئینه داری صورت‌حال است
که چون شهنامه در هر داستان تصویرهم دارد

فروغ ناصیهٔ دولت از صفاے دل است
جلاے نقش زر از مهره بیشتر گردد

[ص ۱۹۷] تن مده اختلاط چسپان را
جامهٔ تنگ زود چاک شود

کنم زیاد گوا را بدل غم او را
توان باب فروبرد تلخ دارو را

منعمان را حرص زر با قیست در روز حساب
تشنه آخر تشنه خیزد گر کشد دریا بخواب

گوشهٔ عزلت گرفتن به ز سیر گلشن است
پاے در دامن مرا خوشتر ز گل در دامن است

محمد غضنفر سیری

محمد غضنفر سیری تخلص مولدش خاف (خواف) است و در هرات

نشونما یافته ـ مرد شجاع و تہور پیشه بود ـ از بوقلمونی روزگار بحکم بادشاهی زندانی ماند (۱) در آن حالت قصیده در ردیف زنجیر کرده که بیتے چند ازاں نگاشته می شود ـ من اشعاره :

[ص ۱۹۸] ازاں شد از کرم دوستم عطا زنجیر
که بود جوش جنون مرا دوا زنجیر
مرا که هیچ کس آزرده نیست از دستم
چرا بنالد اگر نیست در جفا زنجیر
طلسم گنج معانی اگر نیم چوں مار
نگاهبانی من می کند چرا زنجیر
نه از نژاد کیانم نه تخمهٔ رستم
که بهر ملک ضروری بود مرا زنجیر
بفیل مست و بشیر هزبر می زیبد
کسے بپاے نیفگند پشه را زنجیر
زباں بشکوه میالا که یوسف کنعاں
نشد عزیز جهانے نیافت تا زنجیر
تو کیستی که ز زندان و بند ناله کنی
چو بود قسمت پیغمبر خدا زنجیر
[ص ۱۹۹] خیال کن که رسد تا بپاے بوس کسے
ز پتک و آهن و سنداں کشد چها زنجیر

ـــــ

بسکه دل گشت گراں سنگ ز انبوہ غم
خویشتن را نتوانم که ز جا بر دارم

مرزا فخرالدین عرف پجو سکون

[مرزا فخرالدین عرف پجو سکون تخلص جواں در (۲) (قصبهٔ ؟)

۱ـ قلمزد : بود
۲ـ عبارت جلد بندی میں کٹ چکی ہے

بوندیست ـ در اشعار هندی همتا ندارد و شعر فارسی هم بایں (طور گفته ؟)

بالجرم یافتم که دریں است فتح باب
دادند دوستاں چو تخلص سکوں مرا (۱)]

سالک یزدی

سالک یزدی (۲) چندے در گلکنده بسر برد ـ و در سنه ۱۰۶۶ یک هزار و شست و شش در عهد شاه جهاں بادشاه داخل سلک بندگان بادشاهی گردید ـ و در مدح طرازی خلیفه زماں ـ معانی هاے تازه ایجاد نمود ـ و شعر را بصد آب و رنگ انشا کرد ـ اوستاد فن و صاحب تلاش می‌نماید ـ من اشعاره:

بهار خط تو رونق فزاے بستان (۳) ست
حدیث روے تو دیباچهٔ گلستان ست

[ص ۲۰۰] چوں صدف گر سر برندت پاے تا سر گوش باش
گر دلت سوراخ گردد چوں گهر خاموش باش
مرد می باید که هر جا نسبتے سازد درست
در جگر داغ و بمژگاں اشک و در سر هوش باش

ـــــــ

رفت موسیٰ از پۓ آتش خضر دنبال آب
جلوهٔ معشوق یک جا آب و یک جا آتش است
صحبت ما عاقبت با دوست در خواهد گرفت
ما سراپا خار خشکیم او سراپا آتش است
دود بر خیزد بجاے گرد از میدان ما
لشکر پروانه ایم و جنگ ما با آتش است

۱- اضافه بر حاشیه
۲- کلمات الشعراء میں مختصر ذکر ـ
۳- اصل : بوستاں

محمد احسن سامع

محمد احسن سامع (۱) از امرا زاد هاے صحیح النسب هندوستانست (۲) [ص ۲۰۱] و پیشتر''عشرت'' تخلص می کرد ـ فقیر از قدیم رابطهٔ اتحاد و اخلاص ضمیر بایشان دارد ـ در عالم شعر فکرش رساست ، و معانیهاے غریبه بر روے کارمی آرد ـ و همیشه در سعی مضامین تازه جهد بلیغ می نماید ـ من غرر نظامه:

چکنم خاطر صیاد عزیز است مرا (۳)
ورنه از کشمکش دام بتنگ آمده ام
در طنیت غافل نبود جوهر هستی (۴)
هر گز نتواں خون ز رگ خوب (۵) کشیدن
[ص ۲۰۲] لباس شیخ دلیل است بر فسردگیٔ دل
که نیست خرقهٔ پشمینه غیر تاب (۶) زمستاں
کثافت است که جوشد ازو لطافتها
چو جسم صورت ترکیب بست جاں گل کرد
تزئین تو شیخ آں همه تدبیر ندارد
از ریش بکن موے و در دست عصا گیر
از تماشا که آں مست حیا می آیم
تنگ در بر بکش اے آئینه تمثال مرا
در حیرتم که جرعه کش چشم مست کیست
پر روشن است لغزش مستانه از چراغ

۱- سفینهٔ هندی : محمد حسن خاں سامع
۲- قلمزده عبارت : همت والایش باسباب صورت چنداں برغبت فرو نمی آرد ـ
۳- مردم دیده : عزیز
۴- مردم دیده : مستی
۵- اصل : خواب (تصحیح از روے مردم دیده)
۶- مردم دیده : باب

جور کمتر کن ، ز دست انداز خط غافل مباش
هست امروزے که می بینی بفردا آشنا

رباعی :

شیخے کـه بکفر می کشد اسلامش　　جز بت کده نیست کعبهٔ احرامش
تا چند بدست خویش محکم گیرد　　این آلت شیخی که عصا شد نامش

رباعی :

ملا هر چند علم دین می خواند　　از مبحث ابلہی سخن می راند
زین خرنکتی سوال از حیض و نفاس　　این مسئله(۱) دخترش نکو می داند

عبدالخالق سمندر

عبد الخالق سمندر (۲) تخلص خلف مولانا ملک ۔ از علوم رسمی آگاه و شاعر زبان دان و معنی آفـرین بـود ۔ در سنـه ۱۰۱۶ هزار و شانزده در لاهـور رحلت کرد ۔ من اشعاره :

شبے کـه عارض او از ایاغ افروزد
چنان بود که چراغ از چراغ افروزد
نمی دهند به بلبل مزاج پروانه
هزار شمع اگر گل بباغ افروزد
مگر از ناله ام در اضطراب است
که می لرزد بر آوازیم در گوش
ز بس خـواهش کـه با وصلت دلے را
کشم هـر لحظـه خود را خـود در آغـوش
طعنه بر بیتابیٔ صبر زلیخا بهر چیست
رسم عشق است این که نگدارد گریبانے درست

۱- اصل : مثله (تصحیح از روے سفینهٔ هندی)
۲- سفینهٔ هندی : عبد الحق سمندر

میر سید علی سید

میر سید علی سید بهند نیامده - با میرزا معز در ولایت هم مشق (۱) بوده - در عالم شعر فکر خوشے داشت - [ص ۲۰۵] من اشعاره :

چسان آرم در آغوش آن بت گیسو مسلسل را
که نتواند بخود هم خواب (۲) دید از ناز مخمل را
خوش آن ساعت که یابم(۳) در کنار خویش جایش را
چو گل وا کرده یابم (۴) غنچهٔ بند قبایش را

سعید خان ملتانی

سعید خان ملتانی رنگین سخن تازه گفتار - از بنده هاے شاه جهان بادشاه بوده - (۵) رباعی :

چه دولت است که با این قد خمیدهٔ خویش
ببر کشیده ام آن سرو سرکشیدهٔ خویش
ز فرقت تو چه گویم که قصهٔ طوفان
شنیده بود (ی و ؟) من دیده ام بدیدهٔ خویش [ص ۲۰۶]

سید سعید الدین

سید سعید الدین مردیست سپاهی پیشه - تا حال تخلص اختیار نکرده - من اشعاره :

حضیض چاه گردد نردبان رفعت شانت
چو یوسف کز برادر لوح محفوظ است شه گشتن

۱- کلمات الشعرا : در ولایت با میر معز هم طرح بوده -
۲- کلمات الشعرا : هم خوابه
۳- کلمات الشعرا : بینم
۴- کلمات الشعرا : باشم
۵- قلمزده عبارت : این رباعی از وست

شیرازهٔ جمعیت دلهاے پریشان موے کمر نازک یار یست به بینهد

عبد الله سنجری

عبد الله سنجری تخلص مولد و منشایش اکبر آباد است ـ خط نستعلیق خوب می نوشت و در فن خط شاگرد مادر خود بود ـ آخر کار سودا بر مزاجش غلبه کرد و بے قیدانه زیست و باز همانجا[ص ۲۰۷] بخاک پیوست ـ من اشعاره :

مشرف باد صبا تا نرود در گلشن دفتر گل نکشایند بدیوان چمن
صبا تا خاک کویش بر ندارد ز آب دیده تر کردیم و رفتیم

دل ز کویت گر بسوے من نیاید باک نیست
مرغ چون یابد گلستان کے کند یاد قفس

سایرا مشهدی

سایرا مشهدی (۱) در ولایت دم از معنی‌آفرینی می زد و بهند نیامده :

میخانها ز گردش چشمت خراب شد
خم گردباد بادیهٔ اضطراب شد

(ص ۲۰۸) پرتو (۲) عمر چراغیست که در بزم وجود
به نسیم مژه برهمزدنے (۳) خاموش است

سیف خان

سیف خان بن تربیت خان عالم گیری که معروف بمرزا فقیر است ـ در عین هنگامهٔ دولت طبعش مائل بشعر بود :

یار احوال دل از من پرسید
غنچهٔ لاله بدستش دادم

۱ـ کلمات الشعراء : سائر مشهدی شاعرخوش خیال بود، در هند نیامده ـ
۲ـ اصل : پرتوه
۳ـ اصل : برهم زدن ـ تصحیح از روے کلمات الشعراء ـ

ابو محمد سیرابی

ابو محمد سیرابی تخلص (۱) مولدش سیالکوٹ است ۔ و همانجا نشوونما یافته ۔ در عهد جهانگیر بادشاه سرخوش بادهٔ سخن بود ۔ من اشعاره :

این هفت گره حاصل یک نقد وفا نیست
بکشا که تهی تر ز گره هاے حیات است
[ص ۲۰۹] از رشک خرامیدن تو سرو چو طاؤس
در هر قد مے تازه کند ماتم پا را

رباعی :

در چشم ترم رنگ جهان برق (۲) سرابست
تا دیده بهم برزنم این خانه خرابست
مژگان من از گریهٔ بسیار فرو ریخت
آخر فتد آن نخل که نزدیک به آبست

روزے در مجلس نواب قلیچ خان حاضر شد ۔ نواب فرمود که سیرابی ما هم فکرے میکنیم شعر هاے ما هم شنیدهٔ ۔ عرض کرد عنایت فرمائید مستفید شوم ۔ فرمود سفینهٔ من بیارید ۔ بدست گرفت ۔ چند بیت و [ص ۲۱۰] غزل بے سروپا و بے ربط بر خواند ۔ سیرابی بعضے جا دخل کرد و اظهار استادیٔ خود نمود ۔ نواب برآشفت و زبان بفحش و دشنام کشاد ۔ شاعر

---

۱ ۔ کلمات الشعراٴ : در عهد جهانگیر شاه بهند آمد ۔ مرد خوش طبع و خوش فکر بود ۔ گویند روزے در مجلس نواب قلیچ خان حاضر شد ۔ نواب فرمود که "ملا سیرابی ما هم فکر می کنیم ۔ شعرهاے ما را شنیدهٔ" ۔ عرض کرد "نشنیده ام عنایت فرمایند مستفید خواهم شد" فرمود که "سفینهٔ من بیارید" ۔ بیاض آوردند بدست گرفته چند غزل بے سر و پا و چند بیت بے معنی و نامربوط بر خواند ۔ سیرابی چند جا دخل کرد و اظهار استادیٔ خود نمود ۔ نواب براشفت و زبان بفحش و دشنام کشود ۔ شاعر سر فرو کرده می شنید ۔ بعد ازان برخاست و عرض کرد که " نواب سلامت! این نثر نواب به از نظم نواب است" ۔ از اشعار او بالفعل دو شعر بنظر در آمده ۔ از وست : در چشم ترم الخ

۲ ۔ کلمات الشعرا : برق و سراب است

سر فرو افگنده می شنید ۔ بعد ازاں برخاست و عرض کرد کہ نواب سلامت این نثر نواب بہ از نظم نواب است ۔

زمانہ بیگ مخاطب بمہابت خان سوسنی

زمانہ بیگ بن غیور بیگ کابلی ، مخاطب بمہابت خان سوسنی تخلص می کرد ۔ و [از] امرائے عصر جہانگیر بادشاہ بود ، و بجوہر جلادت و تہور متجلی ، طبع موزون و ذہن رسا داشت [ص ۲۱۱] احوالش از بسکہ در تواریخ مشروحاً مندرج است ۔ ازیں ممر دریں مختصر مفصل بر زبان قلم نیاورد ۔ این مصرع بجہت نقش نگین خود یافتہ بود ۔ ع

بادشاہ زمانہ شاہ سلیم

''زمانہ آرام گرفت'' تاریخ وفات اوست (۱) من اشعارہ :

کمر در خدمت بت آں چناں در دیر بر بندم
کہ رشک آید مقیم کعبہ را بر اعتقاد من
زبس کردم فغان و کس نگفت از کیست بیدادت
بمحشر ہم نمی دانم کہ خواہد داد داد من

ارسلان بیگ سپاہی

ارسلان بیگ (۲) سپاہی [ص ۲۱۲] مشق سخن را برتبۂ کمال رسانده سر خوش بادۂ نشاط بود :

۱۔ کلمات الشعرأ میں مہابت خان کا ذکر بطور شاعر نہیں ہے، صرف دو جگہ تذکرہ آیا ہے۔ خان خانان عبدالرحیم کے حال میں ایک واقعہ (ص ۳۷) درج ہے، دوسرے تذکرے کے آخر میں جہاں مختلف واقعات واشخاص کی تاریخیں بحساب جمل درج ہیں ، ان میں یہ عبارت مذکور ہے (ص ۱۳۵) : تاریخ فوت زمانہ بیگ مہابت خان ''زمانہ آرام گرفت'' یافتہ اند، عجب تاریخ است مشتمل بر مدح و ذم ۔ زیرا کہ مہابت خان بشرارت و غرور مشہور بود ۔

۲۔ کلمات الشعرأ (ص ۳۶) : قافلان بیگ سپاہی (اخلاص کی درج کردہ عبارت کلمات سے ماخوذ نہیں ہے)

نگارم از رہ دور آمدہ است و می خواہم
کمر کشاید و خنجر بمن حوالہ کند
دلم ز ضعف کشد آہ و ہم باہ رود
چو عنکبوت کہ بر تار خویش راہ رود

سعیدائے گیلانی

سعیدائے گیلانی در فنون ہنر ہا و انواع بدائع و صنائع ، خصوص صنعت حکاکی و خوشنویسی ، یگانۂ عصر خود بود ۔ و از عہد جہان گیر بادشاہ تا عہد شاہجہان بخطاب بے بدل خان و داروغگی زرگر خانہ مامور بود ۔ [ص ۲۱۳] من اشعارہ :

دارم اندر غنچۂ دل از خیالت گلشنے
ہم چو گل پوشیدہ ام از خون دل پیراہنے

مژگان چو سایہ بر گل روے تو افگند
ترسم شود فگار ، چو از نوک خار گل

سوارہ آن مہ زریں رکاب می آید
بچہرہ رشک ہزار آفتاب می آید
بآب‌تیغ‌تو دل می کشد ز آب حیات
چو تشنہ کو سوے آب از سراب می آید
کند عرق رخت اے نازنیں ز تاب نگاہ
بدور حسن تو از آتش آب می آید
[ص ۲۱۴] تو مست حسنی‌ومن مست عشق‌چیست حجاب
چنیں دو مستیٔ کے از شراب می آید

زتاب عشق ہر دم پیش او بیتاب می گردم
گہے از شرم آتش می شوم ، گہ آب می‌گردم

رباعی در مدح شاه جهان بادشاه گفته :

رباعی :

آنی که سریرت آسمان پایه بود
بر ملک جهان عدل تو پیرایه بود
تا هست خدا تو نیز خواهی بودن
زیرا که همیشه ذات با سایه بود

شیخ محمد سعید قریشی

شیخ محمد سعید قریشی در عنفوان شباب ملازم سلطان مراد بخش بود۔ در جمیع اقسام سخنوری مهارتے داشت [ص ۲۱۵] سلطان بروز عید الاضحی (۱) گوسفندے را بدست خود بسمل فرمود ، و در آن حالت چشمش باز ماند۔ شاهزاده لمحهٔ بسوے آن گوسفند نگاهے کرده باز بسوے شیخ دید۔ شیخ فی البدیهه این مطلع بر زبان آورد :

عید قربانست می خواهم که قربانت شوم
همچوچشم(۲) گوسفندے کشته حیرانت شوم

خواجه عبدالله سامی

بحسب و نسب گرامی خواجه عبدالله سامی (۳) از قبیلهٔ ملا عوض وجیهه است ۔ دیوان ضخیم (۴) ترتیب داده - بحسب اتفاق از لاهور به شاهجهان آباد آمده بود ۔

[ص۲۱٦] روزے محمد احسن سامع و جامع این اوراق براے دیدنش رفتند، فخر هاے بامزه آغاز کرد که بیان آن خالی از ضیافت طبع نیست، لیکن این

۱- اصل : عیدالضحی-

۲- اصل : چشمے -

۳- مدتے ملازم شاهزاده اعظم شاه بوده آخر ترک نوکری کرده، در وطن (لاهور) ساکن شد ، با شاه آفرین لاهوری و میر محمد علی رائج معاصر و هم طرح بوده و در دهلی رسیده، اواسط سلطنت محمد شاه فوت شد (سفینه هندی ص ۱۰٦) اورینٹل کالج میگزین میں بحواله معارف جولائی ۱۹۲۲ء (بحوالهٔ خوش گو) خواجه عبدالله ساقی تخلص (ص ۲۰) نے اعظم شاه کی سرکار میں بیدل سے دوستی پیدا کی۔

۴- اصل : ذخیم

مختصر حامل این حکایات نمی تواند شد که به طویل می انجامد ـ سخنش خالی از پختگی نیست ، تلا شها دارد ـ من اشاره :

دل وا شود ز دست تو بے منت کاید
این قفل ابجد است بنام تو بسته اند

درین بیت معنیٔ تازه یافته :

[ص ۲۱۷] یک قطره نصیبم نشد از مادر گیتی
دادند بدستم قدح شیر مشبک

— —

اشکم ز سر هر مژه دارد گله بسیار
خار است درین راه کم و آبله بسیار

— —

شب که آن مه‌نیم رخ در پرده مست خواب بود
یک طرف در خانه ابرو یک طرف مهتاب بود

میر جلال الدین سیادت

میر جلال الدین سیادت (۱) متوطن لاهور ـ در عالم شعر فکر رسائے داشت ـ و سخنور عالی فطرت ، و شاعر صاحب قدرت ، و استاد پخته کار و معنی نگار سحر کار بود ـ من درد کلامه :

[ص ۲۱۸] بمشک ناب چو سنجند خال آن رو را
ز برگ لاله سزد کفهٔ ترازو را
رونتابد از سیه کار عمل خلق کریم
می خرد عطار فردے را که باطل می شود
ما لذت حیات ز غفلت نیافتیم
چون نشهٔ شراب که در خواب بگذرد

۱ـ کلمات الشعراء (متن): در لاهور توطن داشته ـ صاحب فکر معانی و تلاش بلند بود ـ اما چون من طالع شهرت و قبولیت نداشت ـ (حاشیه): سیادت خلف میر جمال الدین محدث بوده ـ وقتے که برائے مطلع شاهجهان آباد آمده بود بیک دو صحبت فقیر را اتفاق ملاقات افتاد ـ مرد عزیزے بود قریب یک دو جزو در بیاض من اشعار بخط خود نوشته ـ در معنی هائے تازه یافتن و خوب بستن کو تاهی نکرده ـ

خبر ز زنده دلی نیست اهل مدرسه را
که دل بسان مگس در کتاب می میرد

رباعی :

آنانکه ز صرف خویش افزون آیند
کے روز وداع چشم محزون آیند
چون پسته ، جماعتے که مغز اند همه
خندان خندان ز پوست بیرون آیند

[ص ۲۱۹]

رباعی :

تا کے کشی آزار پئے طبل و علم
سر گشته شوی در طلب خیل و حشم
تا چند چو فانوس خیال از پےهم
گردد بدل تو اسپ و فیل و آدم

سالک قزوینی

سالک قزوینی (۱) در عهد شاهجهان بادشاه، سرگرم نشأ سخن بود ، و معانیهاے بدیع انشا می نمود۔ من اشعاره :

بیرون نرود مرد ز قید هنر خویش
طاؤس اسیر است بگلدام پر خویش
استخوان من و مجنون به تفاوت بردار
اے هما چاشنئ درد فراموش مکن

شیخ حسین عرب شهرت

نواب حکیم الملک فرخشاهی اسم قدیمش شیخ حسین عرب است و تخلص شهرت (۲) بکمالات ظاهری و باطنی پیراستگی دارد۔ و در عین تعلقات ظاهر و هم صحبتی امیران عظام و تقرب بادشاه اخلاق سنجیده اش زیاده از

۱- کلمات الشعرا - ص ۴۵

۲- نتائج الافکار : در وقت محمد شاه پادشاه باراده حرمین و محترمین نقد دستوری بکف آورده و پس از اداے مناسک باز ببارگاه شاهی برسید و بمنصب چهار هزاری سر مفاخرت باوج اعتبار کشد آخر در سنه ۱۱۲۹ تسع و اربعین ومائه و الف در شاه جهان آباد وفات یافت (ص ۳۹۳)

درویشان ایں زبان است - در هنگام فرخ سیر عالمے بدولتش فیضیاب گردید ، هر که از بندگان خدا باو رجوع آورد محروم نگذاشت - مردیست دانشمند ، در فضائل علمی و حکمی نظر خود ندارد (۱) این چند اشعار آب دار از آئینهٔ طبع خیال [ص ۲۲۱] آفرین آن روشن ضمیر است - من اشعاره :

یک نفس وا شدنی داشت دلم گل زد و برد
مصرع ناله زمن بود که بلبل زد و برد
نه من از آسمان قصرے زمرد فام می خواهم
نگیں وارے ازیں فیروزه بهر نام می خواهم

قریب بهمیں معنی شخصے ایں شعر مرزا صائب بگوش ایشان رساند :

کے از لعلش بان رنگے که باید کام می خواهم
نگیں وارے ازیں یاقوت بهر نام می خواهم

بمجرد شنیدن این شعر ایشان مطلعے دیگر بهم رساندند :

زهر شیریں نگاهے کافرم گر کام می خواهم [ص ۲۲۲]
بسے دلچسپ بر از توام بادام می خواهم
ز غیر سرمه طلب می کنی بچشم بچشم
بما نگاه غضب می کنی بچشم بچشم
نام وصل تو بیردیم و بحسرت مردیم
کنهے را که نکردیم چزا ایں همه داشت
ستم کش می شود هر کس دهد پهلو ستمگر را
که با آتش برد همراهیٔ شمشیر جوهر را
فیصل تصحیحهٔ بهار گل ست
لاله گل کون خود بداغ رساند
بسکه از وضع هزار ست مکدر بلبل
نکند نالهٔ خود عرض مکرر بلبل

۱- اصل : ندارد

[ص ۲۲۳] خاک آدم شد و مسجود ملائک گردید
کس ندید است چنیں پستیٔ بالا دستی
دل رفته رفته بانگهش خوگرفته است
دیوانه دست و پا زده آهو گرفته است
مست از خانه بروں آید و شب سیر کند
طور بد پیش گرفته است خدا خیر کند
سفله ز آلودگی دولت دنیاست عزیز
ایں ملمع چو ازو دور شود مس باشد
گل رخاں زر طلب و حسن بتاں زیور دوست
وائے بر عاشق بے چاره که مفلس باشد

ملا شیدا

معنی بند خوش ادا [ص ۲۲۴] ملا شیدا (۱) طبع معنی بندو ذهن دقت پسند داشت ـ منشا و مولدش فتح پور سیکری است ـ هر لحظه آں عالی طبع معانیهائے غریب بجودت فکر و جدت فهم برروے کار می آورد ـ و اکثر خیالهائے رنگیں بر صفحهٔ بیاض می نگاشت۔ اندیشهٔ رسا و طبع معنی زا داشت ـ

در بزم شعراء اشعار آبدار بر زباں می آورد، متضمن بر صنائع لفظی و بدائع معنوی در برابر مخزن الاسرار حضرت نظامی گنجوی مثنوی منظوم ساخته۔ قریب دوازده هزار بیت خواهد بود مشتمل بر [ص ۲۲۵] سخنان حکمت آمیز و معانیهائے دلاویز ـ و سر آغاز آں مثنوی ایں بیت است :

بسم الله الرحمن الرحیم || آمده سر چشمهٔ فیض عمیم

درآں کتاب داد سخنوری بنوعے داده که هر مصراعش یک کتاب سخن است، بلک هر نقطهٔ ازاں خال رخسارهٔ شاهدان ایں فن است ـ ایں قطعه که بر تیز زبانی او برهان قاطع است در هجو میر الهی گفته ـ قطعه :

اے میر من که گرچه الهی تخلصی
از مرد (۲) لاهی ار چه الهی شدن خطاست
[ص ۲۲۶] زیں رطب و یابسے که بود در کلام تو
گر منکر کلام الهی شوم (۳) بجاست

۱- کلمات الشعرا
۲- بزم تیموریه : مزد
۳- بزم تیموریه : روا

میر مذکور از استماع این قطعه بسیار برآشفت و چندین رباعی در هجو او انشا نمود ، اما هرگز تلافی آن نشد (۱) شیدا هرگاه (۲) این مطلع قصیده گفته(۳) :

چیست دانی بادهٔ گلگون مصفا جوهرے
عشق را پروردگارے حسن را پیغمبرے

همه سخنوران خوش کردند و در ترانه ها بستند ـ چون بسمع مبارک جهانگیر بادشاه رسیده (۴) بے دماغ شد (۵) و زبان (۶) بتکفیر او کشود که تعریف (۷) ام الخبائث که حرمت آن به نص قرانی (۸) ثابت است [ص ۲۲۷] چنیں گفته ، از (۹) ملک ما بدر کنید (۱۰) ـ چون حکم باخراج او صادر شد قطعه گفته بوسیلهٔ یکے از مقربان از نظر بادشاه گذرانید (۱۱) و بر حال خود مہربان ساخت ـ قطعه :

جہاں پناها شاها بقدر جاه و جلال
نیا فریده (۱۲) خدا چون ترا عدیل و نظیر

۱ـ یہاں سے لے کر مخطوطے کے ص ۲۲۸ کے اشعار کے آخر تک کی عبارت به ادنی تصرف کلمات الشعرا (سرخوش) سے ماخوذ ہے۔

۲ـ کلمات الشعرا : وقتے که

۳ـ ایضاً : راگفتهٔ درمیان آورد

۴ـ ایضاً : بادشاه دین پناه (حاشیه بحوالهٔ نسخهٔ ب : شاهجہان) رسید ـ اور یہی صحیح ہے ـ

۵ـ ایضاً : شده

۶ـ ایضاً : زبان را

۷ـ ایضاً : تعریف این

۸ـ ایضاً : قرآن

۹ـ ایضاً : باید که از

۱۰ـ ایضاً : آید

۱۱ـ ایضاً : بوسیلهٔ یکے از مقربان این قطعه گذرانید و بادشاه رحیم دل را

۱۲ـ کلمات : نیآفرید

بوصف مے زده سر از من این دو مصرع خوش
که گشته ورد زبان همه صغیر و کبیر
اگرچه لفظش عام است معنیش خاص است
بخاص و عام شده (۱) شهره همچو بدر منیر
[ص ۲۲۸] چنانکه (۲) میکشش اسرار مولوی جامی
که هست گفتهٔ او دور از در تقصیر
بوصف مے ز صراحی دوباره قلقل مے
به از چهار قلش گفته فارغ از تکفیر
مرا بکفر چه نسبت بود که به زمئے
سخن چنیں کنَد و هیچ نایدش بضمیر
مرا چو شاه براند کجا توانم رفت
بگاه راندن از کف کجا رود شمشیر

در اوائل حال ملازم خان خانان عبدالرحیم بود ، بعد آن داخل ملازمان سلطان شهر یارگردید ـ و در عهد شاه جهان بادشاه داخل سلک بندگان بادشاهی شد ـ و در آخر حال گوشه گزین مکان [ص ۲۲۹] دلپذیر خطهٔ کشمیر گشت، و بمواجبے از سرکار خورسند بوده همان جا پیمانه عمرش لبریز گردید ـ گویند در سنه ۱۰۲۴ اربع و عشرین و الف هجری که اُردوے کیهان پوے جهانگیری در بلدهٔ طیبهٔ اجمیر علم اقامت انداخته بود ، و اکثر فضلاے امصار و شعراے هر دیار در آں ایام خجسته آغاز فرخنده انجام که نو بهار روزگار و نو عروس اعصار توان گفت ، بموکب همایوں جمع شده ، هر روز در هر خانه صحبتے ازیں جماعه و در هر کاشانه جشنے ازیں طائفه رومیداد ، روزے بحسب اتفاق [ص ۲۳۰] اعزه مثل ملا انور لاهوری صاحب ایں شعر :

دریں حدیقه بهار و خزاں هم آغوش است
زمانه جام بدست و جنازه بر دوش است

۱- کلمات : بود
۲- کلمات : چنین که

و ملا عطائی جونپوری قایل این ابیات :

مرگ آمد و بے هیچ بدو رفت ز کاخم
چون غـارتی از خـانـهٔ ارباب تـوکل
هر لحظه خطش در نظرم خوبتر آید
همچون خط اوستاد که بینی به تامل

و ملا مخترع صاحب این شیر :

[ص ۲۳۱] در شکستم چند کوشی اے مه نا مهربان
من پریشان خاطرم زلف پریشان نیستم

و ملا طفیلی فتحپوری مصنف شاهنامه و فضلاے دیگر در خانهٔ آشناے گرم صحبت بودند که ناگاه ملا شیدا از دور پیدا شد ۔ اعزه از لاف و گزاف او دل بری داشتند و می دانستند که اکثر مضامین متقدمین را مانند فرزند متبنیٰ بلباس زیبا آراسته در نظر مردم جلوه میدهد ۔ هرکدام قرار دادند که استدعاے اشعار ازو نمایند ۔ و ملا فیروز که اکثر اشعار شعراے حال و قدماے صاحب قال بخاطر داشت ، [ص ۲۳۲] مقرر داشتند که با شیدا همزبانی کند ۔ وقتے که قریب بزم گاه که رزم گاه قرار یافته بود رسید ، اعزه به بشاشت تمام چند قدم از جاے خود انتقال نموده استقبال کردند ۔ و او را باعزاز و اکرام تمام آورده بالا دست نشاندند ۔ و هر کدام ازین یاران سحر بیان شروع در تعریف ذهن وقاد ایشان نموده التماس کردند که چند شعر تازه و برجسته از واردات طبع خود بخوانید که (۱) بخواند :

[ص ۲۳۳] چیست دانی بادهٔ گلگون مصفا جوهرے
عشق را پـروردگارے حسن را پیغمبرے

همان زمان ملا فیروز با شیدا گفت که این شعر بمراتب به از شعر رودکی ست :

عشق با من پیمبر[م] لیکن حسن را آفـریدگار توی

۱- او ؟

روے درهم پیچیده مطلقاً بر ایں حرف التفات نکرده خواند :

زبسکه کرده غمت بند در جگر ناخن

چو پشت ماهیم از پاے تا بسر ناخن

ملا گفت ایں مطلع از شعر عباساے حلوائی چرب و شریں تر است :

از بسکه سینه کندم و ناخن درو شکست

چوں پشت ماهی ست سراپاے سینه ام

برهم خورده بر اشعار اعزه طعنه زده [ص ۲۳۴] برخواند :

گر بصحرا مو فشانی دشت پر سنبل شود

ور بدریا رو بشوئ خار ماهی گل شود

گفت ملا کاتبی پیش از دو صد سال توارد زده :

گر بدریا افتد از عکس جمال تو فروغ

خار ماهی آورد از قعر دریا بار گل

تا ایں بیت از زبان ملا برآمد شروع در هرزه گوئی کرد که اگر ظریفی (۱) می کنید مضمونے برابر ایں بیت من بخوانید که در نعت حضرت گفته ام :

ذات تو بود صحیفهٔ کون که کرد

از روے ادب مهر خدا بر پشتت

ملا گفت که یاراں انصاف دهید که [ص ۲۳۵] هاتفی پیش ازاں که ایں گوهر آبدار بخزانهٔ مولوی در آید دزدی کرده برده باشد ، دیگر گناه مولوی چیست ؟

نبوت را توئ آں نامه در مشت   که از تعظیمش آمد مهر بر پشت

یاراں در قهقه افتادند ـ و آنجا که بد خوئ و درشت گوئ جبلی او بود برسر فحش و دشنام آمد ـ اعزه بایں ملتفت نشده باز التماس شعر تازه نمودند ـ

۱ـ حریفی ؟ (کلمات الشعرا میں ایسے مقامات پر ''حریفی بکار بردن'' کی ترکیب استعمال هوئی هے ـ مثلاً چندر بهان برهمن کے حال میں)

هر چند او نا سزا می گفت اینها عذر خواسته استدعاے شعر می کردند ـ تا ایں بیت خواند :

[ص ۲۳٦] زلف او را رشته' جاں گفتم و گشتم خجل

زانکه ایں مضموں چو زلفش پیش پا افتاده است

ملا گفت که از جانب ادب مہمانداری ملاحظه می کنیم و الا شعر غزالی می خواندم که گفته است :

کس نیابد مصرع پیچیده' زلف ترا

گرچه ایں مضموں ترا در پیش پا افتاده است

القصه چند بیت دیگر خواند هر کدام بیتے بر زباں آورد ـ آخر مہرخاموشی بر لب آورده بنشست ـ هر چند التماس شعر می کردند غیر از سکوت جواب نمی داد ـ تا مجلس باخر رسید و صحبت منقطع گردید ـ بامدت عمر در محفلے که ملا [ص ۲۳۷] حاضر بود شعر خود نمی خواند ، مگر روزے در کشمیر به خانه' ملا آمد سر حرف وا کرد که از اشعار من هیچ بیتے پسند طبع افتاده ـ گفت بلے ایں مطلع :

اے بروے تو کرزو آئنه را چشم نیاز

شانه را دست دعا (۱) درشب زلف تو دراز

دست دراز کرد و گفت :

عمرت دراز باد که ایں هم غنیمت است

گویند روزے شاه عباس بادشاه صفاهاں از مرزا قاسم خلوت نشیں پرسید که شما در جامعیت شاعری مرزا صائب چه می گوئید ؟ گفت صائب [ص ۲۳۸] صاحب همیں دو بیت است :

تیغ از گلوے سوختگاں تشنه نگذرد
آب از زمین تفته بلنگر کند گذار
بوے گل و باد سحری چشم براه اند (۲)
گر می روی از خود به ازیں قافله' نیست

۱- کلمات الشعرا (ترجمه' شیدا ، حاشیه) ص ۵٦ : شام ـ

۲- حاشیه' نسخهٔ دیگر : چشم به سر اند ـ

هر گاه ایں ماجرا بسمع مرزا صائب رسید ، با آو دو چار شده گفت که باوجود ایں قدر جامعیت شاعری که من دارم و باز آشنائے شما باشم و شما پیش بادشاه بگوئید که صائب صاحب همیں دو بیت است بسیار بعید نمود ـ در جواب گفت که از برائے همیں صاحبِ [ص ۲۳۹] دو بیت گفتم که با من آشنا بودید ، و الا شما صاحب همان بیت اول هستید ـ

غرض از نوشتن ایں حرف ها ایں نیست که از راه خبث و بدباطنی و بے ادبی در حق استادان کامل و نقادان سخن نوشته باشم ـ صائب و شیدا استاد ایں فن اند ، هیچ کسے از شعرائے حال را توان آں نیست که منکر از اوستادی ایشاں باشد ، لیکن دریں زماں یاران سخن سنج معانی اوستادان قدما را که هزار بار آں عرائس مضامین بلباس الفاظ فاخره در آمده اند موزوں کرده [ص ۲۴۰] در هر انجمن می خوانند و دعوی معانی یابی و مضامین آفرینی می کنند ـ و سر فخر باسمان می سایند ـ و ایں نمی دانند که هر گاه شخصے همچنیں کم پیدا می شود که کسے قبول نکرده باشد ـ پس مضامین تازه و معانی جدید آں قدر بدست آمدن معلوم ـ چوں کاتب ایں حروف ایں شعار اختیار نکرده که در برابر شعر شاعرے در پے تلاش ابتذال شده باشد که مقابل آں بنویسد ـ چرا که به نسبت ایں هیچمداں باناخوان دبستان سخن همه بزرگ و اوستاد اند ، ازیں ممر عنان اشهب [ص ۲۴۱] تندگام قلم را ازیں وادی باز داشته بتعریف و توصیف هر یکے پرداخته ـ سبحان‌الله سخن از کجا تا کجا رسید ـ لا حول ولا قوت الا بالله ـ

باز آمدیم بر سر مطلب که شیدا استاد پخته کار و معانی نگار جادو فن است ـ شاعری شعار اوست ـ هر بیتش روشنی بخش دلهائے باریک فهمان روزگار ست ـ من اشعاره :

نے (۱) همیں خورشید دارد رعشه از رخسار او
خشک برجا مانده است آئینه از دیدار او

انگشت نهادم بر لعدالش گفت
بر سیب منه الف که باشد آسیبا

۱- اصل: نه

[ص ۲۴۲] فسون گر داند آن خاکے کہ ازوے بوے مار آید
شنا سم بوے زلفت را اگر در مشک تر پیچی
نہ من دودم نہ تو بادی نہ من زلفم نہ توشانہ
کہ چون من بیشتر پیچم تو بامن بیشتر پیچی
از وحدت و کثرت چو سخن بگوید عارف
از خط و دہان تو کند حجت و برہان
پنجہ اہل سخا در جانب دست گدا
وقت رفتن غنچہ و ہنگام برگشتن گل ست
زلیخا چاک پیراہن بدوزد ماہ کنعان را
ازان ترسد کہ سوزن چشم دوزد در تماشائش

ابو اسحاق شوکت بخارای

سر زمرہ معنی بندی و خیال آرائی، ابو اسحاق شوکت بخارای (۱)[ص ۲۴۳]
از خاک توران ہمچو او سخنور صاحب فطرت و معنی آفرین عالی قدرت تا حال
بعرصہ شہود نیامدہ۔ شوخی الفاظ و بلندی خیال بدرجہ دارد کہ طائر بلند پرواز
فکر در بیان ثنائے آن بال نتواند کشاد۔

[گویند شوکت بخارای ہنگامے کہ در صفاہان بود، میر سعدالدین راقم (را)
اکثر مدحے می گفت، چنان چہ اکثر در اشعارش از آصف مراد راقم است کہ
دیوان آنجا بود ۔ روزے میر سعدالدین شوکت را مخلع فرمود و پارہ تومان
زر ہم رعایت نمود ۔ شوکت با خراباتیان در عرصہ چند صباح زر و جامہ را
صرف شراب کرد ۔ میر بشوکت گفت کہ ما می خواستیم شما بطور آدم باشید
شوکت ازین سخن رنجیدہ غزلے گفت کہ این شعر کنایہ بمیراست :

منت اکسیر (۲) مارا زندہ زیر خاک کرد
از طلا گشتن پشیمانیم ما را مس کنید](۳)

من غرر نظامہ :

پیالہ کرد فزون حسن شوخ و شنگ ترا
شراب روغن گل شد چراغ رنگ ترا
ساقی چو نقش آن بت بد مست می کشد
چون می رسد بساعد او دست می کشد

۱- کلمات الشعرا : شوکت بخاری
۲- اصل : اکثیر
۳- یہ عبارت حاشیے پر اضافہ ہے ۔

[ص ۲۴۴] چه حظ ز زندگی پر شباب خواهی کرد
بسایهٔ رم آهو چه خواب خواهی کرد
نیست انجم که بر افلاک نمایان شده است
روز ما در شب هجر تو پریشان شده است
مردم دیوانه در پیری بدولت می رسند
بید مجنون چون خزان گردید زنجیر طلاست
دی محتسب بدیر گناهے عظیم کرد
خم را شکست و دختر رز را یتیم کرد
شب که در دل رقم نامهٔ دلبر می شد
دیده هر قطره که می ریخت کبوتر می شد
هر که سازد سرکشی آخر سر خود می خورد
شمع مجلس راست طبعان را دلیل روشنست
[ص ۲۴۵] فزون گشت از سواد خط فروغ حسن جانان را
صف این مور میل سرمه شد چشم سلیمان را
همچو گندم ز عدم ساز سفر می بندم
نان ته کردهٔ خود را بکمر می بندم
از بهر قطع کردن نخل حیات تو
چون ارهٔ دو سر نفس اندر کشا کش است

یوسف بیگ شائق

دل از دنیا برداشته می زیست ، و هر چه از غیب می رسید برآن قانع و مسرور بود :

شب عید از خیال ابروت اگر بر فلک بینم
بداغم ناخن گردون خلد چون نیش عقرب ها
[ص ۲۴۶] کنون تا چند حرف آرزو از لوح دل شویم
بسان تختهٔ مشق خط طفلان مکتبها

شاپور رازی

فکر رسا و طبع مستقیم داشت ـ در عصر جهانگیر بادشاه با خلاق ستوده و با او صاف حمیده زیست می کرد ـ من اشعاری :

زتاب آتش تپ پر عرق شد بستر خوابت
سرت گردم چسان بینم میان آتش و آبت
زخائیدن لب شیریں چرا آزرده می سازی
طبیب از بهر دفع تپ مگر فرمود عنابت
بسرم غبار ره نازنیں سیوارے باد
که گرد توسنش از ناز بر زمیں نه نشست

[ص ۲۴۷] این رباعی بجهت شالے که آصف خان باو فرستاده بود گفته ـ رباعی:

ایں کهنه نسیج عنکبوت طوس است
یا غزلے (۱) از جهان پر افسوس است
پشمش همه پشم سگ اصحاب الکهف
تارش همه تار ریش دقیانوس است

گل محمد شاعر

گل محمد شاعر (۲) تخلص بمقتضاے الاسماء تنزل من السماء اسم باسمیٰ است ، و از شاگردان لسان کامل مرزا عبدالقادر بیدل است ـ من اشعاره :

کجا آن زهرهٔ رقاص سازد باتهی دستاں
توان شد مشتری او را چو گل گر مشت زر باشد
[ص ۲۴۸] براے کشتن دشمن بکار آمد بیان ما
برنگ شمع شد پیکان تیر ما زبان ما
اگر زن جیفه وار افتد بدامم
توانم بهر زندگانی را بسر برد

۱ـ غزل : رشته [تا گا] (فرهنگ آنند راج)

۲ـ سفینهٔ هندی: معنی بهاب خان، شاعر ـ نام او گل محمد بود ـ نتائج الافکار : در عهد محمد شاه از عماید نامدار بود و گذران مثل شاهزاده ها می نمود ـ در سنه (۱۱۵۷ه) سبع و خمسین وماته و الف بساط حیات در نورد (ص ۲۹۲)

دل اگر دادم بدنیا نیست در دنیا دلم
در محیطم همچو موج گوهر و بر ساحلم
بعد ضبط دلم آن عربده جوئے ظالم
دست برداشته ، چیزے که بمن داد دعاست
کجاست (۱) غیر قلندر اگر سراغ کنی
کسے که کشتیٔ او در جهان تباهے نیست
[ص ۲۴۹] بے مہر روز بر بجهان (؟) تمر می شود
هر گاه خون سفید شود شیر می شود

رباعی:

دیدم دل شب ماه وشے سیاره
جاسوس طپشهاے دل صد پاره
گفتم چه کسی بوقت شب اے خوش رو
پیش آمد و گفتا پسر هرکاره

رباعی:

شادیم که در دل هوس ناله نماند
آں سرمه جنون نامهٔ ما پیش تو خواند
یعنی احوال تیره روزان فراق
دنبالهٔ چشم تو بگوش تو رساند

وقتے که شیخ سعد الله مبروص شد و بچوب چینی خوردن مشغول شاعر این رباعی گفت۔ رباعی:

شیخے که ازاں رنج بمردن راضی ست
در دست اجل بجاں سپردن راضی ست
از خوردن چوب چینیش فهم کنند
کایں خرچه قدر بچوب خوردن راضی ست
[ص ۲۵۰] از زلف او جدا طپش شوق خال سوخت
بے التفات دام مرا دانه می کشد

۱- تصحیح از روے سفینهٔ هندی۔

زصدناوک چساں یک صید وحشی جان نگہدارد
دل مارا خدا از دست آں مژگاں نگہدارد

رباعی:

اے زاهد بے حیا جبینت تنگ است
در وعظ فروشی سخنت بے رنگ است
زیں رو که تو ہر سفله و کم حوصله (ای)
میزان ترا ز سنگ پا پاسنگ است

شادمان

شاعر فصیح بیان شادمان (۱) از سلاطین قوم کهکر است، و ملک ایشان مابین پنجاب و حسن ابدال است ۔ اگرچه در حرف [ص ۱۰۱] زدن زبانش لکنت می کرد لیکن در عالم شعر از فصحاے عصر خود بود ۔ هر گاه شاه جهاں بادشاه تخت مرصع بقیمت سه کرور روپیه ترتیب داد ، شعراے پاے تخت غزل و قصائد و مثنوی در تعریف و توصیف آں تخت نوشته از نظر بادشاه گزرانیدند [شادمان نیز قصیده گفته از نظر شاه گذرانید] (۲) که این شعر ازاں قصیده (۳) است :

۱۔ کلمات الشعرا : شادمان، از سلاطین زادهاے قوم گکهر است ۔ ملک ایشان مابین پنجاب و حسن ابدال واقع است ۔ منصب ترک نموده در وطن گوشهٔ انزوا اختیار کرده ۔ طبعے درست داشت۔ دیوانے بطرز قدما ترتیب داده اما آنچه در صاحب سخنان وے شهرتے دارد این بیت است: شاخ شکسته بر ندهد ... الخ ... روزے شیخ عبدالعزیز دار وغهٔ عرض مکرر که عزت تخلص داشت پیش فقیر نقل کرد بادشاه عالمگیر امروز از من پرسید که شادمان سواے این بیت شعر دیگر هم خوب دارد ۔ بنده عرض کرد که یک بیت دیگر ازو نیز هم برجسته و هم تلاشے است ۔ از وست : جز من کسے دگر ز سلاطین ...الخ... فقیر گفت بادشاه عالمگیر شعر فهم نیست بطالع شما جهانگیر شاه نبود و الا می دیدید که کار بکجا می کشید ۔ در حضور بادشاه این چه طور شعر بود که خواندند ۔ بیت فخریهٔ اوست. از شعور شما بعید است۔ تامل کرد و گفت فلانے راست می گوئی حق تعالیٰ بخیر عفو کرد ۔

۲۔ اضافه بر حاشیه۔

۳۔ قلمزد : غزل

صفحهٔ اشعار من از وصف تخت پادشاه
چون ید بیضا بود در آستین آفتاب

گویند پادشاه بران تخت جلوس فرموده فرمودند که از روے تواریخ [ص ۲۰۲] معلوم میشود که تخت فرعون از عاج و آبنوس بود و او بران تخت دعویٔ خدائی می‌کرد و من بر این تخت دعویٔ بندگی دارم ـ من اشعاره :

شاخ شکسته بر (۱) ندهد لیک زلف یار
هر جا شکست خورد گل آفتاب داد
جز من کسے دگر ز سلاطین روزگار
مدحے بروے بحر ز گوهر نه بسته است

[وقتے که نوبت سلطنت به پادشاه عالم گیر رسید] (۲) قصیده در مدح پادشاه عالم گیر گفته از نظر گذراند ، پادشاه شریعت پناه فرمود که بعد ازین بگرد این اندیشه نخواهی گردید ـ شادمان [ص ۲۰۳] ازان روز از فکر شعر توبه کرد ، و باقی عمر در خیال شعر نیفتاد ـ این دو بیت ازان قصیده اند :

چشمش بابروان و مژه کشت عالمے
کس ترک مست را ز چه تیر و کمان دهد
مرد آن بود که گر همه عالم باو دهند
دل کم دهد بشادی و غم تا که جان دهد

آخر عمر ترک منصب نموده در وطن منزوی شد ـ

شکیب

شکیب مغل ولایت زا بود ، در هند نیامده ـ سخن بسیار سنجیده می‌گفت ، و در عالم غزل در هائے معانی در سلک نظم می سفت ـ من اشعاره :

[ص ۲۰۴] بپهنائے زمان کے میرسد آواز مسکینے
که مانند صدف دارند از در (۳) گوش سنگینے

۱ـ قلمزد : گل ـ
۲ـ اضافه بر حاشیه ـ
۳ـ قلمزده : گل ـ

چو بادامے که گیرندش بشکر چشم اندازم
که در آغوش او تنگم نگیرد خواب شیرینے
رساند تا باو قاصد دعا را پیر می گردد
مگر مکتوب را بندم ببال مرغ آمینے (۱)
شکیب از یاد رخسارت غزل پیوسته می گوید
که هر بیتش ز ابر وے تو دارد چشم تحسینے

محمد رضا صفهانی شکیبی

محمد رضا صفهانی شکیبی تخلص می کرد، و بحلیهٔ فضائل و کمالات آراسته بود، و بحسن خلق و [ص ۲۰۵] ادب پیراسته ـ از هندوستان عازم زیارت حرمین شریفین شد، و باز بهند آمد و در عصر جهانگیر بادشاه بخدمت صدارت دهلی مامور شد ـ سخنش خالی از معانیهاے تازه نیست بلک مشحون از متانت و استعارات بے اندازه است ـ من اشعاره :

شبهاے هجر را گذرانديم و زنده ایم
مارا بسخت جانیٔ خود این گمان نبود
ز رشک مدعی دادم قرار (۲) دوری از بزمت
فریب بخت بد را نام هجرت کردم و رفتم
[ص ۲۰۶] بیرون نیاید از دل تنگم خدنگ او
چون مرغ پر شکسته که در آشیان بماند

رباعی :

نردیست جهان که بر دلش باختن است
نرادی آن به نقش کم ساختن است
دنیـا بمثل چو کعبتین نرد است
برداشتنش براے انداختن است

۱- آمین - فرشته ایست که در هوا پرواز کند و همیشه آمین گوید - هر دعائیکه به آمینش رسد مستجاب شود (بهار عجم)
۲- قراری لکھ کر ؛ ی ، کاٹ دی ہے -

رباعی :

چون باد بسریم نه چون خاک مقیم
نے (۱) وام امیدیم و نـه رم خوردهٔ بیم
چون خار زابیم زحمت مرغ چمن
چون بوے کلیم خانه بردوش نسیم

شریف کاشی

شریف کاشی در خطهٔ هندوستان بلباس قلندری و بکسوت خاکستری جهان گردی کردے [ص ۲۰۷] آخر العمر شیوهٔ سوداگری اختیار نمود، و نقد هستی خود را بتجارت درباخت ـ شاعر خوش فکر زبان دان بود دیوانے ازو بر صفحهٔ دهر یادگار است :

دیده را بر رخ نیکوے تو حیران کردم
عشق داند که باین دیده چه احسان کردم
امشب که یار پرده ز رخسار بر گرفت
چیزے که در شمار نبود آفتاب بود
مائل بکشتنم شدو طالع مدد نکرد
حرف ترحمش نمکے (۲) بر کباب بود

شاه شهیدا

شاه شهیدا از اشعارش همین شعر از زبان محمد مقیم خان مسیح [ص ۲۰۸] بگوش رسیده :

گیرم آزاد شوم منزل آسایش کو
بے نشیمن همه جا مرغ هوا در قفس است

میر شوقی

میر شوقی از اهل شوق و ذوق بود ، و خالی از سوز و گداز و عجز و نیاز نبود :

ما غنچه ایم سر بگریبان کشیده ایم
از درد چاک سینه بداماں کشیده ایم

۱- اصل : نه
۲- اصل : نمک

از بیم آنکه سوے تو گستاخ بنگرد
پاے نگه بدامن مژگاں کشیده ایم

محمد احسن جونپوری شادانی

محمد احسن جونپوری شادانی همچو تخلص خود شاداب طبع بود :

[ص ۲۵۹] تا حرف دوا نشنود از سفله نهادان
داغ دل ..... ما پنبه بگوش است

شتابی

شتابی برادر سیرابی در فن شعر شاگرد برادر خود بوده :

گهیے ز گلشن کویت نیابدم بوے
بطوق زلف مگر گردن صبا داری
گرچه نزدیکست ناید در کفم
همچو عکس شخص اندر آئنه

نواب نظام الملک شاکر

قمرالدین مخاطب به نواب نظام الملک شاکر تخلص خلف ارشد شهاب الدین مخاطب از جناب سلطان غازی‌الدین خان فیروز جنگ عالم‌گیر شاهی است ـ ذات با برکاتش [ص ۲۶۰] بجوهر زهد و تقوی آراسته، و از علوم عقلی و نقلی نیز بهره برداشته ـ الحال وسعت آباد هندوستان در قلمرو آن وزیر صایب تدبیر است ـ گه گاهے بخیال شعر نیز می پردازد و دیوانے ترتیب داده ـ من اشعاره :

هر که بد کرد بما خوب نکرد
از مکافات عمل غافل بود
یاس در پیری و عشرت بجوانی باشد
رنج و راحت همه در لیل و نهار است اینجا

مولانا شگونی

مولانا شگونی از لطافت طبع فال سعد بر رخ روزگار کشود ، و از جدت طبع [ص ۲۶۱] زنگ ملال از دل طالبان این فن زدوده ـ من اشعاره :

شب گریه نیست کز دل بے تاب می کنم
الماس ریزه در جگر خواب می کنم

کس نیارد داد شرح لذت تیغ ترا
میروم تا از لب زخم شهیدان بشنوم
نم در جگر ز آتش سوادے غم نماند
شد عمر ها که گریهٔ بے آب می کنم
چندانکه پائمال شدم بر سر آمدم
این ماجرا معاملهٔ آب و روغن است
ذره تا کے در اضطراب افتد
ترسم از چشم آفتاب افتد
گر سمندر باشک من نگرد [ص ۲٦۲]
خیزد از آتش و در آب افتد

شیخ نورالدین شائق

شیخ نورالدین شائق خط نستعلیق و شکسته درست می نویسد ـ و در علم خط از شاگردان میان ابوالمعالی ست۔ بحسب اتفاق بفکر شعر نیز سر فرو می آرد ـ من اشعاره :

به تیغ غمزه خواهد ریخت خونم
لباس شوخ من از کربلا نیست
امید مغفرت دارم ز ایزد
چه شد طومار اعمالم خطا نیست

ابروے تو اےشوخ چه خوش مطلع ناز است
خط رخ تو حاشیهٔ گلشن راز است

میر یحییٰ شناسا

میر یحییٰ شناسا [ص ۲٦۳] مشق سخن درست دارد۔ این بیت ازو مشهوراست:
گوشهٔ کو ما زمستی گریهٔ حالی کنیم
ساعتے با شیشه بنشینیم و دل خالی کنیم
گر دهد برباد یار از (۱) دامن افشانی مرا
مست خاکم همسفر با بوےگل خواهد شدن
[انسان فریب گلشن جنت نمی خورد
هرکس که از بهشت برون آید آدم است (۲)]

۱۔ اصل : از از
۲۔ اضافه بر حاشیه۔

مرزا محمد علی صائب

استاد معانی بندان خفی وجلی مرزا محمد علی تبریزی الاصل صائب تخلص (۱) هر بیتش بیت الشرف کواکب معانیست ، و نگاشتهٔ کلکش زیور صحیفهٔ نکته دانی ، لالی سخنان آبدارش جیب و کنار سامعان را گوهر آمود می سازد ، و [ص ۲۰۰] کلام معجز بیانش را سحر کلامان جادوے حلال می دانند۔ درهفت اقلیم کسے را توان آن نیست که با او همسری نماید ۔ رستم نبردگاه سخن بود ، و از خلقت آدم صفی تا این زمان همچو مثال بند خوش فکر بعرصهٔ ظهور نیا مده ۔ کلیات اشعارش زیاده از سه لک بیت خواهد بود ۔

در عهد شاهجهان بادشاه بهند آمد و از پیشگاه خلافت منصب و خطاب مستعد خانی یافت ۔ بنا بر مناسبت سخن با ظفر خان احسن چندے در کابل و کشمیر بوده ، و هر گاه [ص ۲۶۰] والد بزرگوار آن برگزیدهٔ روزگار به اشتیاق تمام بهند آمد میرزا قصیدهٔ متضمن بر مدح ظفر خان و اظهار آمدن

۱۔ کلمات الشعراء: در ملک اصفهان کوس رستمی می نواخت۔ در تمام عالم آوازۂ اشعار جواهر عیار خویش انداخت ۔ از زمانے که زبان سخن آشنا شد چنین معنی یاب، خوش خیال بلند فکر بر روے عرصه نیامده ... در عهد صاحب قران ثانی شاهجهان بادشاه به هند آمده چندے با ظفر خان در کابل بوده...با نواب جعفر نیز دوستی داشت ۔ از ولایت این بیت بنواب نوشت :

دور دستان را باحسان یاد کردن همت است
ورنه هر نخلے بپائے خود ثمر می افگند

نواب پنج هزار روپیه صلهٔ این بیت بوے فرستاد ۔ روزے راقم که یکے از شاگردان او بود مصرعے مهمل طرز گفته آورد :

از شیشهٔ بے مے مے بے شیشه طلب کن

صائب بدیهه پیش مصرع رساند :

حق را ز دل خالی ز اندیشه طلب کن

وقتے با یاران در راهے می گذشت۔ سگے نشسته دید حالت سگ که در وقت ایستادن سرنگون و هنگام نشستن سر بلند می با شد مصرع بر زبان آورد ۔

سگ نشسته ز استاده سرافراز است

بعد ازان بے تامل پیش مصرع رساند :

شود ز گوشه نشینی فزون رعونت نفس

پدر و رخصت خواستن خود گفته بنظر احسن گذرانید که این چند بیت ازان قصیده اند - ابیات :

هفتاد ساله والد پیر است بنده را
کز تربیت بود بمنش حق بے شمار
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من
از اصفهان با گره و لاهور اشکبار (۱)
زان پیشتر کز آگره بمعمورهٔ دکن
آید عنان گسسته تر از سیل بیقرار
[ص ۲۶۶] این راه دور را ز سر شوق طے کند
با قامت خمیده و با پیکر نزار
دارم امید رخصتے از آستان تو
اے آستانت کعبهٔ امید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردن منست
لب را بحرف رخصت من کن گهر نثار
با جبههٔ کشاده تر از آفتاب صبح
دست عطا ببدرقهٔ راه من برآر

و از ظفر خان میرزا ذخیرهٔ نعمتها اندوخت، و صله هاے گران بها یافت و رخصت گرفته همراه والد خود بوطن شتافت - با نواب جعفر خان نیز دوستی داشت - از ولایت این بیت نوشت :

[ص ۲۶۷] دور دستان را به بخشش یاد کردن همت است
ورنه هر نخلے بپاے خود ثمر می افکند

نواب پنج هزار روپیه صلهٔ این بیت فرستاد - روزے مرزا شریف الهام مصرعے مهمل طور گفته پیش مرزا آورد - مصرع الهام :

دو یدن (۲) ، رفتن، استادن، نشستن، خفتن و مردن

مرزا صائب فی الفور پیش مصرع رساند :

بود راحت بمقدار سکون بنگر مراتب را

۱- تصحیح از روے سرو آزاد -
۲- اصل : دو یدن و

ایضا بدستور سابق :

حق را ز دل خالی ز اندیشه طلب کن
از شیشهٔ بے مے مئے بے شیشه طلب کن

وقتے با یاران در راہے می گذشت ، [ص ۲۶۸] سگے نشسته دید ، در وقت ایستادن سگ سرنگوں می باشد ، و گاہ نشستن سر بلند ، مصرعے بدیهه بر زباں آورد :

سگے نشسته ز ایستاده سرفراز تر است

بعد ازاں بے تامل پیش مصرع رساند :

شود ز گوشه نشینی فزوں رعونت نفس

(۱) روزے در خانهٔ ظفر خاں احسن پسر خواجه ابوالحسن هنگامے که [ناظم؟] صوبهٔ کشمیر بود صحبتے منعقد شد که اکثر شاعران صاحب قدرت از قسم صائب و کلیم وغیره جمع بودند ، نواب سخنور بر سبیل امتحان طبیعت اعزه پسر رعنائے که با او [نشسته بود لبش را] گزیده رو بعزیزاں آورد که بدیهه [بگویند] کلیم بدیهه خواند :

بر لعل لب تو زخم دنداں نقشے که بمدعا نشیند

صائب نیز بدیهه رساند :

زخم دنداں خوب تر کرد آں لب فرخنده را
قیمت آرے بیشتر باشد عقیق کنده را

جمیع حاضراں بے اختیار لب تحسین کشودند ـ کلیم آزرده شده ایں شعر بر زباں آورد :

پیش ایں جوهریا[نے] که دریں [بازار اند]
قیمت (۲) رشته فزوں تر بود از گوهر ما (۳)

صائب در برابرش ایں گوهر قیمتی را در سلک تقریر کشید :

شوخ چشمے بیں که می خواهد کلیم بے زباں
پیش شمع طور اظهار سخندانی کند

نزدیک بود که کار به بے مزگی کشد ، ظفر خاں واسطهٔ صلح شده ، عنان سخن را بجانب دیگر کشید ـ

۱- یہاں سے اس صفحے کے آخر تک کی عبارت مخطوطے کے حاشیے پر بعد میں اضافہ کی گئی ہے۔
۲- اصل : قیمتے
۳- عبارت خوانا نہیں تھی قوسین میں قیاسی تصحیح کی گئی ہے۔

" صائب وفات یافت "، تاریخ فوت اوست (۱)

(۱۰۸۰ ھ)

[افسوس ز صاحب سخندان - تاریخ وفات نیز - چون وفات آقا رشید خوشنویس و میرزا صائب در یک سال شده بود ملا سعید اشرف تاریخ فوت هر دو ازیں مصرع بر آورده :-

بود باهم مردن آقارشید و صائبا (۲)]

گویند مزارش در باغے هست که آن باغ پر است از گلهاے رنگین و برکنار رود واقع - سخن سنجے در آن جا رسیده این شعر بر مزارش نوشت :

[ص ۲٦۹] اے صبا آهسته پا بر برگ هاۓ غنچه نه
پاسبانانند گلها صائبا خوابیده است

من اشعار جواهر عیار صائب :

بخدمت بنده از آزاد مردان زود می گردد
ایاز از حسن خدمت عاقبت محمود می گردد
این ناکسان که فخر باجداد می کنند
چون سگ باستخوان دل خود شاد می کنند
جوان را صحبت پیران حصار عافیت باشد
بخاک و خون نشیند تیر چون دور از کمان گردد
ز خط گفتم زمانۂ حسن او آخر شود صائب
ندانستم که آنهم فتنۂ آخر زمان گردد

۱- کلمات‌الشعراؑ : فقیر گفت " صائب وفات یافت "۔ تاریخ رحلتش بے کم و کاست می شود، میر (معز) حساب کرد درست برآمد (میر معز) فرمود مگر پیشتر فکر کرده بودی - گفتم دو سال پیش ازیں تاریخ حکیم صاحب را " صاحب وفات یافت " یافته بودم در "یا" و "حا" تفاوت دو سال دیده فی‌الفور گفتم - (دوستان) بر هر دو تاریخ تحسینها کردند... گویند مرقدش در باغیچه پر از ریاحین بر کنار رود واقع است - صاحب سخنے در آن جا رسیده این بیت نوشت -

اے صبا آهسته پا بر برگ هاے غنچه نه
پاسبانانند گل ها صائبا خوابیده است

۲- حاشیے پر اضافه -

[ص ۲۷۰]
چرا ابروت چون هلالے نباشد
کہ عمرش بہ بیمار داری گذشتہ
بحسن ساختہ زنہار اعتبار مکن
کہ در دو ہفتہ مہ چار دہ ہلال شود
میرسی از گرد راہ و می توان برداشتن
گردهٔ خورشید از روے غبار آلود تو
مرا ز روز قیامت غمے کہ ہست اینست
کہ روے مردم عالم دوبارہ باید دید
شریف را بخسیسان رجوع می افتد
کہ برگ کاہ بود مانع پریدن چشم (۱)

[ص ۲۷۱]
بلاے جان بود دامے کہ زیر خاک می باشد
ز تار سبحہ بیش از رشتهٔ زنار می ترسم
بدست شانہ مدہ زلف عنبریں مو را
بخود دراز مگرداں زبان بدگو را
سخن است ایں کہ شود تشنہ لبی کم ز عقیق
لب او می مکم [و] آتشے (۲) اندر دہن است
بچشمم بے تو گلشن خار زار است
لب پیمانہ تیغ آبدار است ! !
آمد سحر بکلبهٔ من یار بے حجاب
امروز از کدام طرف سر زد آفتاب

[ص ۲۷۲]
سبب مپرس تہی دستیٔ مرا صائب
گناہ سرو ہمیں بس بود کہ موزون است
از رخت آئینہ را خوش دولتے رو دادہ است
در درون خانہ اش ما ہست و بیروں آفتاب
بہوش باش کہ از ہرزہ خندی آخر کار
میان مجلس مے آبروۓ مینا رفت

۱- یہ شعر لکھ کر کاٹ دیا ہے:
مفلس ترشحے ز تونگر ندیدہ است
کس رشتہ را ز آب گہر تر ندیدہ است
۲- اصل : آتش

جز خراش جگر و چهرهٔ خونیں صائب
دیگر از نام چه در دست عقیق یمنی است
بے خال چهرهٔ تو دل از دست می برد
خورشید را بیاریٔ اختر چه حاجتست

شیخ صدرالدین پشاوری

شیخ صدرالدین پشاوری از ارادت مندان سلسلهٔ قادریه است - مردیست طالب علم [ص ۲۷۳] وضع اصلاً زبان او از عالم شعر آشنا نبود - بحسب اتفاق یک چندے مداومت صحبت مرزا بیدل صاحب میسر آمد - بیمن خدمت ایشان استعداد گفتن رباعی بهم رساند - خوب و متین می گوید -

رباعی:

گر مرد بخویش جامعیت انشا ست (؟)
بے زن این معنیش چو لفظ بےجا ست
در نسخهٔ کائنات حادث مضمون
آدم نصفے و نصف دیگر حور است

رباعی:

صنف پاکاں که خلق خاص باریست
از نسبت جنس پوچ محو زاریست
زیں شرم که با شراب تهمت زده است [ص ۲۷۳]
دایم عرق جبین دریا جاریست

صبحی کشمیری

صبحی کشمیری (۱) از مداحان سلطان شجاع بود - ایں دو شعر از افکار اوست:

بگاه فتنهٔ دوراں مدد از آسماں جستن
بداں ماند که گیری دامن گرداب در در [یا]
سرافرازی اگر داری هوس کسب تواضع [کن]
بابرو بیں که جا بر چشم دارد از [خمیدن ها] (۲)

۱- نتائج الافکار: آخرالامر مائه حادی عشر (۱۱۰۰ھ) صبح اجلش بسر رسید (ص ۲۰۰م) [افلاص نے صبحی کے حالات مخطوطے کے حاشیے پر بعد میں اضافه کئے هیں] -

۲- تکمیل از روے نتائج الافکار (جلد بندی میں الفاظ کٹ گئے تھے)

صبوحی چغتا

مولانا صبوحی چغتا سر زمرهٔ سیاحان صحرا نورد بوده ـ بلباس قلندرانه بتجرد و تفرد بتقیدانه زیست می کرد ـ مرد دانشمند ، موحد مشرب بود ـ اهل ظاهر نظر بر کمال بے تقیدش کرده ـ سنیان او را شیعه می خواندند و شیعان سنی ـ و بعضے دهری مذهب نیز می گفتند ـ

صاحب روائح (۱) می نویسد که عارفے را گفتند که بعضے موحدان را ملحدان می گویند ـ گفت آرے ملحدان می گویند ـ

نقل است که روزے بیراگی موحد پیش مرزا [ص ۲۷۵] محمد افضل سرخوش تقریر کرد که چون مقصود یکے پیش است کفر و اسلام هر دو یکیست ـ مرزائے مذکور گفت اگر چنیں است چرا مسلمان نشوی ـ بیراگی گفت چرا هندو نباشم ـ و تو از گفتهٔ خود پشیمان نشوی ـ از مسلمانی مرا چه نفع و از کفر چه نقصان ـ من از هر دو گذشته ام نه کار بایں دارم نه بآں ـ بوالهوسی است که ایں را بگیرم و آں را بگذارم ـ قدم همت باید که پیشتر بردارم :

کفر کافر را و دیں دیں دار را
ذرهٔ دردے بجاں عطار را

از روے بحث نتوانی که کسے را از دین بگردانی [ص ۲۷٦]
کافر عاشق کفر است ز مسلمان مجو مسلمانی :

آنکس که برد ز راز ایں گلشن بو
دارد معذور جمله را مذهب او

در دفتر سیوم اکبر نامه مرقوم است که شبے در خوابگاه امیر خسرو در خواب بود که پیرے عصا در دست آمده بیدار ساخت ، و شعر خواندن آغاز

۱- روائح محمد افضل سرخوش کی کتاب کا نام ہے ـ اس کے حوالے سے یہ واقعہ نقل ہوا ہے صبوحی کے حال میں سرخوش نے صرف اس قدر لکھا ہے :

"خوش فکر بوده یک بیت ازو بگوش خواه ابن است ـ

غمم افزوں شود چوں دیگراں گریند بر عالم
بلے دریا فزوں می گردد از باران ساحلها

اور بھوپت رائے بیغم بیراگی کے حال میں بھی اس حکایت کا ذکر نہیں ہے ـ اخلاص نے یہ اضافہ روائح ہی سے کیا ہوگا ـ

کرد ، او خیال خواب تصورکرد ، برخاست و بجائے دیگر آسود ۔ باز همان پیر باهنگ نخستیں بیدار کرد ، و آں بیت ایں بود :

سر شکم رفته رفته بے تو دریا شد تماشا کن
بیا در کشتیٔ چشمم نشین و سیر دریا کن [ص ۲۷۷]

و میر علاؤالدوله این بیت بنام آتشی قندهاری نوشته واللهٔاعلم۔ و مولانا کلامی زبانی میرزا حسن طالب می نویسد که شبے در خواب امیرالمومنین علی کرم الله وجهه پیالهٔ چینی بدو عطا فرمود صبحگاه شخصے هم بداں صورت پیاله براے او آورده ۔ ازاں روز بے گساری مشغول شد ، لیکن از روے ادب در حالت مستیٔ شراب دست بداں پیاله نکردے ، روزے در بیهوشی ازاں پیاله شراب درکشید و بیمار شد ۔ و هم دراں بیماری بسال [ص ۲۷۸] نهصد و هفتاد وسه [۹۷۳ھ] درگذشت ۔ و هنگام رحلت ایں غزل مترنم شد :

الوداع اے مے فروشاں الوداع
الوداع اے باده نوشاں الوداع
می کنم سوئے کفن پوشاں سفر
الوداع اے خرقه پوشاں الوداع
هائے هوے مستیٔ ما شد بلند
میروم سوئے خموشاں الوداع

ملک‌الشعرا شیخ فیضی تاریخ وفاتش چنیں گفته ۔ تاریخ :

دریغا صبوحي بوقت صبوح
شراب فنا خورده از دست موت
حریفاں نوشتند بر دور جام
صبوحیٔ میخوار تاریخ فوت [ص ۲۷۹]

من اشعاره :

یار طومار وفا بافت دل محزوں را
سوخت تا پے نبرد هیچ کس این مضموں را
دو قصر از دیده و دل در گلستان وفا دارم
خرامد سرو من از ناز که ایں جا و گاه آں جا
نهاں کنم ز رقیباں سرشک گلگوں را
چگونه فاش کند کس بدشمناں خوں را

غمم افزون شود گر دیگران گویند بر حالم
بلے دریا فزون می گردد از باران ساحلها
[ص ۲۸۰] علمهاے شهیدان روز محشر چون شود ظاهر
صبوحی زان میان گردد بآه آتشین پیدا
سبق عشق ز حسن رخ او می‌خوانم
لمعاتست رخ یار و دلم گلشن راز
قیامت همه روے زمین شد آن خورشید
قیامت است چو خورشید بر زمین باشد

حاجی محمد صادق صامت

حاجی محمد صادق صامت (۱) سوداگر پیشه صاحب دیوان بود - در عهد شاه عالم‌گیر بهند آمد - من اشعاره :

دلم از یاد رخش لاله بدامن دارد
شیشه در برگ گل مرغ نشیمن دارد
بسکه ترسید ز آمیزش مردم چشمم
آب ز آئینه تمناے چکیدن دارد
[ص ۲۸۱] مارا نگه چشم تو از چشم تو خوشتر
بادام صفاے گل بادام ندارد
شگفتن غنچه بے رنگ و بو را می کند رسوا
همان بهتر که دست بے کرم در آستین باشد

صلاح الدین ساؤجی صیرفی

مولانا صلاح الدین ساؤجی صیرفی تخلص در کسوت فقر و درویشی مستغنی از شاه و گدا زیست می کرد - براه دکن از عراق بهند آمد - حسب الاتفاق چندے در دکن اتفاق سکونت افتاد و در مدح امیران آن جا قصائد غرا نوشت - و باز بلاهور آمد هرگاه ملک الشعرا شیخ فیضی بطریق وکالت بسوے

۱- کلمات الشعرا: سوداگر در زمان عالمگیر به هندآمده - نتائج الافکار: اواخر مائه حادی عشر (۱۱۰۰ه) در گذشت (ص ۴۲۱)

دکن رفت، [ص ۲*۲] در رفاقتش مولانا باز در آن ملک رسید و ازان جا ارادهٔ طواف حرمین شریفین دردل مصمم کرده بدان سمت شتافت ۔ دیوانش مشحون از اقسام شعر است ۔ من اشعاره :

گل‌گل شگفت بے گل روے تو داغ ما
سر زد بجاے گل همه آتش ز باغ ما
من یکے از محرمانم در مبنداے باغبان !
صاحب این خانه نا محرم نمی داند مرا
عشق آمده راه دل دیوانه مبندید
بر صاحب این خانه در خانه مبندید
[ص ۲۸۳] اشکے بکف آرید که در چشم نگنجد
دل در صدف گوهر یک دانه مبندید

حکیم کاظم صاحب

حکیم کاظم (۱) مسیح البیان بخطاب (۲) صاحب تخلص معنی بند خوش فکر ، سخن طراز سحر پرداز بود [و ,, صاحب وفات یافت،، تاریخ وفات اوست (۳)]

پیرم ز ضعف بر تو نگاهم نمی رسد
اے نور دیده یک دو قدم پیشتر بیا (۴)

محمد میرک صالحی

محمد میرک صالحی تخلص در عهد جهانگیر بادشاه بزمزمهٔ شاعری سرخوش بادهٔ نشاط و سرور بود ۔ من اشعاره :

۱۔ کلمات الشعرا : حکیم محمد کاظم (ترجمهٔ اخلاص مختلف ہے)

۲۔ نتائج الافکار: مسیح اللسان۔

۳۔ اضافه بر حاشیه

۴۔ اس کے بعد مندرجه ذیل شعر لکھ کر قلم زد کر دیا ہے ۔

پیر تر هر چند گردم شوخ تر خواهم شدن
این کمان چون حلقه گردد چشم آهو می شود

[ص ۲۸۴] درد دل گفتم ، تغافل کرد ، خواری را بہ بیں
گریہ کردم ، خندہ زد ، بے اعتباری را بہ بیں
ز غیرت است بروے تو چشم عاشق باز
وگرنہ تاب نگاہ تو از کجا آرد
شادم از بیکسیٔ خود کہ اگر کشتہ شوم
طلب خون نکند ہیچ کس از قاتل من

صفائی

صفائی در بلدۂ ابرج (۱) تولد شد و در کالپی نشو نما یافت۔ فہم عالی و ذہن رسا داشت ۔ از علایق دنیا وارستہ می زیست و بودہ و نا بودہ را برابر می انگاشت ۔ در سنۂ ہزار و شانزدہ [۱۰۱۸ ھ] از مکارۂ دنیا وارست ، [ص ۲۸۵] و ہمت بعالم بقا بربست ۔ من اشعارہ :

چو شوخ من خط و زلف دوتا کشید و کشاد
سپاہ ظلم و کمند بلا کشید و کشاد

رباعی :
عشق آتش و سینہ ام کباب اندر وے
چشمم جامے و خون شراب اندر وے
یک ذرہ دلم صد اضطراب اندر وے
یک شیشہ تنم ہزار تاب اندر وے

میر صیدی

میر صیدی (۲) سید صحیح النسب و شاعر بلند حسب بود ۔ بجودت

۱۔ ایرج ؟ ابرج ؟ ابرچ (ابرچ مالوے میں ایک قصبہ : تذکرۂ علماے ہند رحمان علی، اردو ترجمہ ص ۸۴)

۲۔ کلمات الشعرا : نازک خیال و بلند و فکر بودہ در زمان شاہجہان بادشاہ بہند آمدہ غلغلۂ این مطلع در مجمع سخنوران پایۂ تخت انداخت ۔

برقع برخ افگندہ برد ناز بباغش
تا نکہت گل بیختہ آید بدماغش

(اخلاص نے ترجمۂ صیدی میں درج شدہ واقعات اور صاحب کے ترجمے میں صاحب اور صیدی کا واقعہ جو کلمات الشعرا میں درج تھا ترک کر دیا ہے)

طبع و جدت فهم معروف و بعلم رسمی نیز آشنائی داشت ـ در زمان شاه جهان بادشاه در سنه هزار و شصت و چهار [۱۰۶۴ھ] هجری از صفاهان بدرگاه خلیفة‌الله آمده شرف عتبه بوسی حاصل نمود ، و قصیده در مدح بادشاه انشا کرده ، بنظر گذرانید ـ و بانعام هزار روپیه سر فراز شد ـ این مطلع ازان قصیده است :

زهے جهان خدا را سپهر فضل و کرم
بزیر سایهٔ قدر تو نیراعظم

در دهر هر که هست مهیا بجنگ ماست
بر روئے ما کسے که نه استاد(۱) رنگ ماست
هم زنده کردهٔ تو و هم کشتهٔ تو ایم
ما صبح صادقیم تو ئی آفتاب ما
بے طالعی نگر که من و یار چون دو چشم [ص ۲۸۷]
همسایه ایم و خانهٔ هم را ندیده ایم
در بزم او مجال نشستن نیافتیم
چون نرگس ایستاده کشیدیم جام خویش
عجب دارم از طالع ساغر خود
که در ساختن نیز گردیده باشد

صفی‌الدین صفهانی صفی

صفی‌الدین صفهانی صفی تخلص باخلاق حسنه پوارستگی و بے پروائی در عهد جهانگیر بادشاه زندگانی می کرد ـ این مطلع ازوست :

نصیب کس نشود این دلے که من دارم
ز دل مپرس که با دیده هم سخن دارم

محمد عیسیٰ جونپوری صفری

محمد عیسیٰ جونپوری صفری [ص ۲۸۸] تخلص در سنه هزار و هژده خود را خود هلاک کرد ، و در وطن خود آسود :

ز عشق زاده ام و عشق زار کشت ، دریغ
خبر نداد بپرستم کسے که سهرابم

۱ـ اصل : ایستاد

روشن ضمیر ضمیر

روشن ضمیر ضمیر تخلص رباعی مشتمل بر تاریخ فتح جنگ که در کهجوه با شاه شجاع شده بود گفته ، از نظر بادشاه عالم گیر گذرانید ، مستحسن افتاد - هزار روپیه همان ساعت صله مرحمت شد - آن رباعی این است :

رباعی:

اے حرز تو سوره تبارک بادا
پیوسته ترا تاج تبارک بادا
جستم ز پئے شکون فتحت تاریخ
دل گفت شود فتح ، مبارک با [دا] (۱)

ملا طغرا

سر غزل دیوان فصحا ملا طغرا (۲) اصلش از مشهد مقدس است - چندے در کشمیر توطن اختیار کرده بود [وقتے که ابو طالب (۳) کلیم و حاجی محمد جان قدسی بادشاه نامه برائے شاهجهان گفتند ، طغرا این چند بیت انشا کرد :

دو رهزن بهم کرده اند اتفاق
یکے از خراسان یکے از عراق
کتابے که از بهر دارائے هند
مرتب شد از گفتهٔ این دو رند
بود لفظ و معنیش از [وے] بداغ
ز . . . . (۴)]

در نظم و نثر قدرت کمال داشت ، ومعانیهائے غریبه بر زبان می آورد :

۱- ضمیر کا حال حاشیے پر اضافه کیا گیا هے -

۲- کلمات‌الشعرا : شاعر خوش فکر و معنی یاب و منشی طبیعت بود بیشتر در انشا پردازی اوقات بسر می برد -
نتائج الافکار : وفات ۱۱۰۰ه

۳- کلیم کی مثنوی کا نام مثنوی بادشاه نامه اور قدسی کی مثنوی کا نام ظفرنامهٔ شاهجهانی هے (بزم تیموریه ، ص ۱۸۴)

۴- حاشیے پر اضافه

من اشعاره:

آبرو می (۱) رود از دست بامد شد غیر
چون حباب از همه جانب وه کاشانه به بند

[ص ۲۸۹] گویند نعش مارا کس پیش و پس نباشد
وقتے که من نباشم گو هیچ کس نباشد

ما خانه زاد دامیم باید که بعد مردن
تابوت ما اسیران غیر از قفس نباشد

بسکه از سنگینیٔ جان کندهٔ پائے خود ایم
عمر ها چون آسیا گشتیم و برجائے خود ایم

محمد ابراهیم کشمیری طلوعی

محمد ابراهیم کشمیری طلوعی تخلص، در عهد جهانگیر بادشاه از نا قدردانی اعزهٔ روزگار آشفته می زیست ، و بجوهر شجاعت نیز متجلی بود :

ز چاک پیرهن یوسف این قدر دانم
که عشق پرده دری کرد و از زلیخا نیست

دل شکسته و عهد درست می خواهم
وگرنه مهر سلیمان و جام جم کم نیست

نه خوب دانم و نے (۲) زشت این قدر دانم
که حرف نیک و بد از خامهٔ یک استاد است

رباعی:

ما پائے نیاز و آز را پے کردیم
قطع نظر از تموز و از دے کردیم
در راه طلب چو پا نهادیم ز شوق
کونین بگام اولیں طے کردیم

۱- تصحیح از روے کلمات الشعرا
۲- اصل : نه

شاه طاهر دکنی

بانک باز میدان سخن آفرینی زبانه انداز رزم گاه سخن چینی، شاه طاهر دکنی(۱) در آن ملک در عالم شعر نظیر نداشت ـ اکثر تذروان [ص ۲۹۱] بلند پرواز معانی را به سنان تیزیٔ فکر صید می نمود ـ [و اصلش از ولایت است گویند در عالم فضل و کمال یگانهٔ روزگار بود (۲)] من اشعاره :

جلوهٔ زلف شاهدے برد دل رمیده را
پے بکجا برد کسے مرغ بشب پریده را
وه چه شود اگر شبے بر لب من نهی لبے
ما بلب تو بسپرم جان بلب رسیده را

این بیت از قصیدهٔ مشهورش بتحریر می آید :

عدل تقدیرے وَ تقدیر عدالت غلط است
زانکه تحقیق شد این مسئله در باب فدک

میرزا حسن ترمذی طالب

میرزا حسن ترمذی طالب تخلص در سلک امیران اکبر شاهی منتظم بود ـ هر گاه جذبهٔ معنوی بر مزاجش [ص ۲۹۲] غلبه کرد ترک منصب نموده منزوی شد و در سال هزار و هژدهم هجری روحش بمطلوب حقیقی پیوست ـ مثنوی

۱ـ کلمات الشعرا کے حاشیے (ص ۸۷) میں شاہ طاہر دکنی کے ایک قصیدے کا ضمنی ذکر ہے کہ اسی زمین میں خود سرخوش نے بخشی‌الممالک روح اللہ کی شان میں قصیدہ کہا تھا جس کا مطلع تھا :

ترک شوخی نکند زاں سبب استاد ازل
همچو اطفال کشیده ست فلک را به فلک

نتائج الافکار : آخر کار در ۹۵۲ھ اربع و خمسین و تسع مائه بسفر آخرت پرداخت (ص ۴۳۷)

۲- اضافه بر حاشیه

خورشید و فیروز و مثنوی طالب و مطلوب و دیوان شعر ازو یاد گار ماند :

بامیدیکه آن سرو روان من برون آید
نشینم بر درش چندان که جان من برون آید

طالب آملی

طالب آملی (۱) از امرایان جهانگیری ـ داماد ستی خانم بود ـ و عندلیب هزار داستان بوستان سخن ـ همه معنی شناسان او را استاد نادره کار می دانند و در فن شاعری سخن او را مسلم می دارند ـ این مطلع او صندل قبول [ص ۲۹۳] بر جبیں دارد (۲) من اشعاره :

به تن بو یا کند گلهائے تصویر نہالی را
بپا بیدار سازد خفتگان نقش قالی را

هر عضوتنت ساده تر از عضو دگر بود
موئے که در اندام تو دیدیم کمر بود

لب از گفتن چناں بستم که گوئی
دهاں بر چهره زخمے بود به شد

هر سنگ که بر سینه زدم نقش تو بگرفت
آنهم صنمے بهر پرستیدن من شد

بدل چو آفت عشقے رسد زچاره چه سود
شکست شیشه نگردد ز مومیائی به

[ص ۲۹۴] کفر است در طریقت ما کینه داشتن
آئین ماست سینه چو آئینه داشتن

پروانه در قفس نشنید است هیچ کس
دل را ز چیست این همه در سینه داشتن

۱ـ کلمات الشعرا (حاشیه) : داماد شیخ حاتم از امرایان جهانگیری مرد صاحب کمال و صاحب طبع ـ

۲ـ کلمات الشعرا : این مطلع او در خاص و عام شهرت دارد ـ

حدیث تشنه لبی خواستم کنم اظهار
زبانم آب شد از شرم و در گلویم رفت

آبم بکن از شرم بنزدیکی آن کوے
شاید بغلط یار زمن دست بشوید

در تعریف اسپ می گوید :

سازد از موئے تنش گر بمثل خامهٔ مو
آن مصور که بود طبعش مائل بکسل
هم ازان رغبت رفتار که در طینت اوست
نقش از خامهٔ مو خود بخود آید بعمل [ص ۲۹۰]

[وقتے که جهانگیر پادشاه خدمت مهرداری بطالبا فرموده ، طالبا قطعهٔ گفته از نظر شاه گذرانید که این دو بیت ازان قطعه است :

چو مهر (۱) تو دارم چه حاجت بمهرت
مرا مهر داری به از مهر داری
(۲) ز شاعر ثنا خوانی آید نه خدمت
که بلبل غزل خوان بود نے شکاری(۳)]

رباعی :

بامر دم اهل هرکه مخلوط نشد هم چون سخن بیهوده مربوط نشد
سر رشته عمر خویش بر آب روان هر چند گره زدیم مضبوط نشد

" حشرش بعلی ابن ابی طالب باد " تاریخ وفات اوست (۴) -

۱- اصل : مهرے -

۲- آتش کدهٔ آذر (حاشیهٔ مصحح) ص ۸۸۰ میں یه شعر یون درج هے :
ز شاعر سخن سنجی آید نه خدمت که بلبل نوا زن بود نے شکاری

۳- اضافه بر حاشیه -

۴- کلمات الشعراٴ (حاشیه) : تاریخ وفاتش " سرش (کذا) بعلی ابن ابی طالب باد " یافته اند -

نوازش خان رومی طالع

نوازش خان رومی طالع تخلص می کرد ـ و گاه گاهے مصرعے و بیتے می گفت :

وضع (۱) جهان چو تصویر ما را خموش دارد
چیزے نمی توان گفت دیوار گوش دارد

میر عبدالعلی سبزواری طالع

میر عبدالعلی سبزواری طالع تخلص شاگرد عموے خود که میر سید محمد ثاقب [ص ۲۹۶] نام داشت هست ـ شعر بسیار سنجیده می گوید ، لیکن چرخ کج رفتار هیچ گاه باہی درد مند مساعد نشد :

حرف بیجائے عزیزاں کے برد از جا مرا — می نماید اندکے ابن خودنمائیها مرا
طالع برائے رفتن از خود بیاد او — خوب آمده ز مصحف دل استخاره ام

ملا نورالدین محمد ظهوری

ملا نورالدین محمد(۲) ظهوری ترشیزی (۳) حسن کلام ظهوری ظهورے دارد که محتاج بیان نه ـ و فکر بلندش عروجے دارد که محتاج نردبان دلیل و برهان نیست ـ نامش نور الدین محمد است ـ در سنه نه صد و هشتاد و هشت هجری از خراسان بدکن آمد [ص ۲۹۷] و باتفاق مولانا ملک قمی در احمد نگر توطن گذید ـ و مولانا دختر خود را بنکاحش آورد ـ و در صحبت علی عادل شاه رتبهٔ تقرب

۱- اصل : وضعے

۲- حاشیے پر ''نامش نور الدین محمد است'' لکھ کر 'نامش نور الدین' کا ٹکڑا کاٹ دیا ہے ـ

۳- کلمات الشعرا (متن : ظهوری تبریزی ـ حاشیه : ترشیزی) در بیجا پور دکن علم خوش خیالی افراخته ـ در نظم و نثر ید بیضا داشت در نثر رسالهٔ نورس و خوان خلیل و گلزار ابراهیم بنام عادل شاه بسیار خوب نوشته ـ و در ساقی نامه که بنام برهان الملک گفته داد سخن وری داده . گویند وقتے که پیش نظام شاه در احمد نگر فرستاد نظام شاه باوجود نا آشنائی سخن چند زنجیر فیل پر از نقد و نفائس و جنس صلهٔ آن فرستاد ـ ظهوری در قهوه خانه نشسته بود تمباکو می کشید ـ فرستادها قبض الوصول خواستند قلم برداشت و بر پارهٔ کاغذ بر نگاشته : که تسلیم کردند تسلیم کرد ـ

حاصل نمود - دیباچهٔ نورس و خوان خلیل و گلزار (۱) ابراهیم از نتائج افکار آن درر گفتار است - و بر نظم و نثر یکسان اقتدار داشت - و دیوان کلانے مملو از اشعار آبدار دارد - و مثنوی نیز گفته - و ساقی نامه که بنام برهان نظام الملک نوشته و در آن جا داد سخنوری داده هرگاه پیش نظام شاه در حیدر آباد فرستاد ، باوجود نا آشنای [ص ۲۹۸] سخن بادشاه کریم چند زنجیر فیل پر از نقد و جنس صلهٔ آن فرستاد - در قهوه خانه نشسته تنباکو می کشید- فرستاده ها قبض الوصول خواستند قلم برداشت و بر پرچهٔ قرطاس نگاشت که: تسلیم کردند تسلیم کردم-

گویند که دکهنیان بموجب دستور پر فتور و شیوهٔ نامرضیهٔ غریب کشی ملا ظهوری و ملک قمی را در هنگام هرج و مرج بقتل رسانید[ند] - من اشعاره :

[ص ۲۹۹]

دل را ز نکهت گل و ریحان فراغ باد
عطر دماغ سوختگاں دود داغ باد

ظهوری نامهٔ دادی بقاصد
چه حسرتها درو پیچیده باشی

گاهے بنکهتے نفسے راست میکنیم
این هم غنیمت است که ره برصبانه بست

چشم را پردهٔ خود کرده بدیدن رفتم
پنبه در گوش نهادم بشنیدن رفتم

چراغ تیرگیٔ خانه ام زیاده کند
بروشنایٔ شب هاے تار سوگند است

من دانم و دل داند زین نامه چها دیدم
صد بار ز بے تابی وا کردم و پیچیدم

[ص ۳۰۰]

به طفلی خدمت پیرے نکردم
به پیری خدمت طفلے ضرور است

۱- اصل : گلذار

دماغم بر نمی تابد فسون پیر و برنا را
جنونے کوکه در زنجیر پیچم (۱) کوه و صحرا را
نشد از تند باد آه ماه و هفته طوفانی
سرشکے کو که گردابے کنم امروز و فردا را
دو عالمْ یوسف ما قیمت یک جلوه می خواهد
که می گوید جواب دعوی عین زلیخا را

ز شوق آنکه پیالۂ کسے فروریزد
چه بوسه ها که هوس جمع کرده درلب ما
عشق اگر تحفه پذیر است دل‌وجانے هست
[ص ۳۰۱]
شوق اگر بر سر لطف است گریبانے هست
آن را که قبول عشق رد کرد
هر کار که نیک کرد بد کرد
از هفته و مه گر رود آدینه برون
شاید که رود ز خاطرت کینه برون
مهرِ تو توان فکند از سینه برون
گر عکس توان فکند ز آئینه برون

عرفی شیرازی

مولانا عرفی شیرازی نامش خواجه صیدی است ـ ایزد فیاض چنان بردوش نظمش خلعت قبول پوشانیده که حله بافان سخن برشته تابی ازان محتاج اند ـ هنگامے که عزم سوادهندوستان نمود اول بدکن آمد وچندے در[ص ۳۰۲] احمد نگر با مولانا قمی و ملا ظهوری صحبت داشت ـ و باز متصل اکبرآباد در فتح پور سیکری که موطن قدوةالعرفا" شیخ سلیم چشتی قدس الله سره العزیز است ، و اکبر بادشاه آن را مکان بادشاه نشیں قرار داده بود ، رسید ـ

چون سخن سنجان باریک بیں کلامش را فروغ آگیں یافتند قدومش را

۱- دیوان ظهوری (نولکشور) ص ۲۷ : پیچد

گرامی داشتند ـ مولانا در مدح حکیم ابوالفتح گیلانی و سپه سالار بحر نوال عبدالرحیم خانخانان قصاید غرا نوشت ، و از انعامات ایشان بهرهٔ فراوان برداشت.

[ص ۳۰۲] و بعمر سی و پنج سالگی در سال نهصد و نود و نه هجری موافق سنه سی و شش اکبری در لاهور شعله وار فرونشست ، و در مقبرهٔ میر حبیب‌الله آسود ـ شخصے از شاگردان او 'استادالبشر' تاریخ وفاتش یافته و ''هادیٔ کلام عرفی شیرازی'' نیز تاریخ وفات اوست ـ و از غایت اعتقاد که بجناب امیرالمومنین علی کرم الله وجهه داشت و بشوق دریافت سعادت خاک‌پاک مرقد منور این بیت در قصیده بصد اشتیاق گفته بود :

[ص ۳۰۴] بکاوش مژهٔ از گور تا نجف بروم
اگر بهند هلاکم کنی اگر بتتار

میر صابر اصفهانی بعد از قریب سی سال نعشش او را به نجف اشرف رسانید. چنانچه رونقی همدانی تاریخش گفته :

یگانه گوهر دریائے معرفت عرفی
که آسمان پۓ پروردنش صدف آمد
چو عمر او بسر آمد ز گردش دوران
شکست هر صف دل هائے پر شغف آمد
بگوش چرخ رسانید حرف جانسوزے
که عموم از تو چو در معرض تلف آمد
[ص ۳۰۵] بکاوش مژه از گور تا نجف بروم
فکند تیر دعاے و بر هدف آمد
رقم زد از پئے تاریخ رونقی کلکم
بکاوش مژه از هند تا نجف آمد (۱)

۱ـ یه عبارت کلمات الشعراٌ (ترجمهٔ عرفی) سے ماخوذ ہے ـ شروع کے جملوں میں اخلاص نے کچھ رد و بدل کیا ہے ـ کلمات الشعراٌ کی اصل عبارت یہ ہے :

در سی و شش سالگی در سنه تسع و تسعون و تسعمایه در لاهور در گزشت ـ

[اگلے صفحے پر]

دیوان قصایدش تازه گویان جادو فن را حیرت افزاست ، و کارستانیست از معانی - تاریخ اتمامش بدین منوال گفته :

این درج نکات سحری اعجازی (۱)
چون گشت مکمل ز رقم پردازی
مجموعه طراز صنع (۲) تاریخش گفت
اول دیوان عرفی شیرازی

مصرع آخر تاریخ انجام است ، و موافق تعداد احاد آن قصیده گفته ، و موافق عشرات [ص ۳۰۶] غزل ، و موافق میات قطعه و رباعی - و در تبع دیوان عارف شیراز آهنگ دیوان ثانی داشت که دهانش صدف وار فلک بر بست - و مخزن اسرار و خسرو شیرین را نیز تبع می کرد ، توفیق انجام نیافت - و در نثر رسالهٔ نفسیه که خطاب بنفس کرده ، هم ازو یادگار است -

گویند که هرگاه از شیراز بهند آمد فیضی او را پیش اکبر بادشاه برد - بادشاه بطور تحقیر از زبان بر آورده که عرفی همین است - فی الفور در جواب گفت پاره همین است و تتمهٔ آن می آید - بادشاه ازین سخن حدت طبع او دریافته فرمود که از اشعار خود چیزے بخوان - عرفی این دو بیت بخواند :

عرفی گلهٔ سر مکن که جائے گلهٔ نیست
توفیق رفیق هر تنک حوصلهٔ نیست
بر هر سر گام یوسفے در چاه است
صاحب نظرے لیک درین قافلهٔ نیست

[پچھلے صفحے سے]

و همان جا مدفون کردند - استاد البشر و هادیٔ کلام عرفیٔ شیرازی تاریخش یافتند - از اعتقاد که بجناب مفوض الطاعت علی المرتضیٰ داشت و بشوق دریافت خاک مرقد سرور این بصد اشتیاق گفته بود -

بیت قصیده :

بکاوش مژه . . . . . الخ (کلمات ص ۴۳ ، ۴۴)

۱- کلیات عرفی (دیباچه) طبع تهران، ص۳۲ : این طرفه نکات سحری و اعجازی

۲- ایضاً : قدس

گویند چون از عراق بهند آمد بخانهٔ حکیم ابوالفتح گیلانی می بود ، و عقد محبت فیما بین مستحکم - حکیم بخانخانان ظاهر کرد که چنیں کسے تازه از شیراز آمده است - و اجازت ملازمت [ص ۳۰۸] گرفت - بعده ملا عرفی قصیده در مدح خانخانان گفته پیش خانخانان آمد و خواست که بخواند - خانخانان در آن وقتے بر پلنگ طلا خوابیده بود لیکن بخواب نرفته - گفت چون کوفت سفر باقیست باز متصدع خواهد شد ، بر ذمهٔ جانبین دین است - هفتاد هزار روپیه همراه کرده گفت که بحمام رود و بیآساید -

اشعارش که بسیار اشتهار دارند از یں ممر بر چند بیت اختصار نمود - این بیت خوش نگاه میان ناصر علی است :

[ص ۳۰۹] من ازین درد گران مایه چه لذت یابم
که باندازهٔ آن صبر و ثباتم دادند

غافل مرو که تا در بیت الحرام عشق
صد منزل است و منزل اول قیامتست

مجو سعادت طالع ز من که فرصت رفت
چو سر بریده شود ، سایهٔ هما چه کند

هزار گونه مراد محال می طلبی
تو خود بگو که اجابت بایں دعا چه کند

مدار صحبت ما بر حدیث زیر لبی است
که اهل هوش عوام اند و گفتگو(۱) عربی است

[ص ۳۱۰] قدم برون منه از جهل یا فلاطون شو
که گر میانه گزینی سراب و تشنه لبی است

من بلبل بهشتم اما دریں گلستان
در روز بد نهادم بنیاد آشیان را

چنان با نیک و بد عرفی بسر کن کز پس مردن
مسلمانت بزمزم شوید و هندو بسوزاند

۱- تکمیل از دیوان عرفی (طبع نولکشور)

بلند همتیٔ ذره داغ میکندم
وگرنه ذره کجا ، مهر آفتاب کجا

یارب تو نگهدار دل خلوتیان را
کاں مغبچه مست است و در صومعه باز است

قصیده در نعت حضرت گفته ۔ و ایں بیت که هم در نعت است و هم متضمن بر فخریهٔ خود در آں قصیده گفته :

سایهٔ من همچو من در ملک هستی امتت
سایهٔ تو در عدم پیغمبر همتاے من

عاشق هم از اسلام خرابست و هم از کفر
پروانه چراغ حرم و دیر نداند

مگو که نیست گنه گار تر ز من عرفی
که ایں حدیث گراں مایه لاف یکتائی است

ز بت ، نه گوشهٔ چشمے ، نه چیں ابروے
بحیرتم که دل برهمن ز کف چوں شد

شادماں بیگ و زین خان کوکه
هر دو معشوق و عاشق د گرند

روز و شب همچو شیشهٔ ساعت
ساعتے زیر و ساعتے زبر اند

ناصر علی

[ص ۳۱۲] بخیال بندی و معنی آفرینی متجلی میاں ناصر علی (۱)

۱۔ کلمات الشعرأ (ص ۷۴) : از اهل هند صاحب سخن بلند خیال معنی یاب ذی همت و کمال همچو او برنخاسته (حاشیه): سوائے شعر حسن خلق و خدا شناسی و همت و سخاوت و استغنا و بے پروایٔ بمرتبهٔ دارد که در هیچ مخلوقے دیده نمی شود چنانچه خود گفته ... (متن ۔ ص ۷۵) : در آخر عمر باشاره مجذوبی در دار الخلافه بدعویٔ قطبیت اقامت ورزید ۔ جنوں ساخته بهم رسانید دم از دوستیٔ
[اگلے صفحے پر]

از اهل هند همچو (۱) شاعر خوش لفظ و خوش خیال تا حال بعرصهٔ ظهور نیامده - مردے بود باستغنا و علو همت موصوف - و طائر خیالش در هوائے فصاحت به بلند پروازی معروف - اشعار آبدارش از آفتاب مشهور تر است - چنانچه خود [از روے لاف (۲)] نواسنج این معنی گردیده :

هر بیت من برابر دیوان صائب است
از بسکه اهل طبع مکرر نوشته اند

[ص ۳۱۳] زاد گاه او لاهور است ، در سنه یک هزار و یک صد هجری از سرهند بیجاپور رفت ، و در لشکر ظفر اثر شاه عالم‌گیر با ذوالفقار خان امیرالامرا خلف جمد الملک اسد خان پیوست - و قصیده در مدح آن خان قدردان انشا کرد بنظر گزرانید که مطلع آن قصیده این است :

اے شان حیدری زنشان تو آشکار
نام تو در نبرد کند کار ذوالفقار

خان قدر دان بجایزهٔ خلعت فیل و زر نقد خطیر امتیاز داد - چون آن سخنور عالی فطرت از بسکه غنائے معنی داشت و اسباب صورت در چشم [ص ۳۱۴] آن دقت آفرین آزاده منش آن قدر مرغوب نمی نمود ، تمام مبلغ تابخانه رسیدن بذل و ایثار فرمود - و باز هند معاودت نموده در دارالخلافه

[پچھلے صفحے سے]

بو علی قلندر می زد - سنشم مبارک رمضان سنه یک هزار و یک صد و هشت در گذشت فقیر تاریخش یافته -

وارسته علی همت بے پروا ... الخ ۔

(ص ۷۷) مرد پیرے از یاران او نامش بردن باعث ریش خند او تا ابد است در مطلع این مثنوی (در زمین یوسف زلیخا) تصرف کرده پیش فقیر خواند - فقیر آنچه در جوابش گفته بنظم در آورد -

علی آن پیشوائے خوش خیالان . . . الخ

۱- قلم زده ' او '

۲- اضافه بر حاشیه

شاهجهان آباد بلباس قلندری سکونت اختیار کرد ـ و بتاریخ ششم رمضان سنه یک هزار و یک صد و هشت در گذشت ، و در راه روضهٔ متبرکهٔ حضرت نظام الدین مدفون گشت ـ تاریخ رحلتش مرزا سرخوش چنیں گفته :

[ص ۳۱۰] وارستهٔ علی ز همت بے پروا
از راحت و رنج دهر مستغنی رفت
دائم چو توجهش سوے معنی بود
دل کنده ز صورت کدهٔ هستی رفت
سرخوش ز خرد سال وفاتش پرسید
گفت آه علی بعالم معنی رفت (۱)

گویند شخصے پیش ناصر علی آمده نشت بچهٔ ریشش سفید شده بود ، ایشاں بسوے او دیده گفتند که صاحب ظاهرا تف بریشش همیں معنی دارد ـ

گویند روزے مرد پیرے از [ص ۳۱۶] یاران قدیم او که نامش بردن باعث ریش خند او تا ابد است ، در مطلع این مثنوی تصرفے کرده پیش مرزا سرخوش خواند و سرخوش آنچه جواب او را بنظم آورده در این جا بزبان قلم می آید :

علی آں پیشوائے خوش خیالاں
چو شد در مثنوی کلکش در افشاں
رساندش پایهٔ معنی بمعراج
بود این مطلع او درة التاج
الهی ذرهٔ دردے بجاں ریز
شرر در پنبه زار استخواں ریز
[ص ۳۱۷] در این مطلع نمود از احمقیها
یک از پیران جاهل دخل بیجا

۱- اس کے بعد یہ جملہ لکھ کر کاٹ دیا ہے : دلگیر از رحلت ناصر علی تاریخ وفات اوست ـ

که باشد پنبه نرم و استخوان سخت
کجا این نرم را نسبت بآن سخت
بتغییر حروف (۱) چند فی‌الفور
درستش کرد در زعم خود این طور
الهی ذرهٔ درے به تن ریز
شرر در پنبه زارے موے من ریز
من این حرف از زبانش چون شنفتم
چو گل خندیده بر رویش بگفتم
چرا این حاجت از حق خواهی اے یار
توانم کرد من هم این قدر کار
[ص ۳۱۸] که مشتے خس بر آتش بر فروزم
همه موے سر و ریشت بسوزم
سزائے آنکه در شعرے بلندے
کند زین گونه دخلے نا پسندے
مناسب تر درین هنگامه افتاد
بر اهل سخن این شعر اوستاد
چراغے را که ایزد برفروزد
هزل گو تف زند ریشش بسوزد

اشعار آبدار آن سر حلقهٔ سخنوران هندوستان از بسکه مشهور اند ، بنا بران بر چند بیت اکتفا نمود ـ من غرر نظامه :

[ص ۳۱۹] محبت جادهٔ دارد نهان در خلوت دلها
چو تار سبحه گم گردید این ره زیر منزلها
نمی باشد نشانی غیر درویشی کریمان را
که افشاندن تهی می سازد آخر دست دهقان را

۱ـ کلمات : حروفے ـ

می توان کردن به نرمی رام از خود رسته را
پنبه سد راه می گردد شرار جسته را

با تو در یک پوست گنجیدم چو بادام دو مغز
جا بود در سینهٔ هم دل بدل پیوسته را

علی در بحر حافظ دست و پاے می زند امشب
''کجا دانند حال ما سبکساران ساحلها''

[ص ۳۲۰] اگر آن هلال ابرو بمیان نشسته باشد
مه نو بچشم مردم مژهٔ شکسته باشد

آب چون در روغن افتد ناله خیزد از چراغ
صحبت ناجنس را باشد ثمر آزار ها

دشمن خود ساختم شیخ و برهمن را علی
بسکه از شوقش گسستم سبحه و زنار را

مرا ترک طلب سرمایهٔ صاحب کلاهی شد
چو کجکول گدائی واژگون شد تاج شاهی شد

[ص ۳۲۱] چو آزردی دلے را از مکافاتش مشو غافل
که گردد آهنش شمشیر چون کشتی تباهی شد

ز سختی‌هاے چرخ کینه جو از بسکه دل تنگم
نمی آید نفس از سینه بیرون چون رگ سنگم

همت درویش از منعم شدن کمتر شود
از چکیدن باز ماند قطره چون گوهر شود

مرزا ابوالمعالی عالی

مرزا ابوالمعالی عالی در عهد فرخ سیر وزارت خان خطاب داشت در ابتدائے سلطنت بخدمت دیوانی تن امتیاز یافت - مرد سخندان و عالی فهم سخنور دوست بود - [ص ۳۲۲] اکثر درخانه اش مجمع شعرامی شد ، و با همه کس برفق و مدارا پیش می‌آمد - دیوانے پر از قصاید و غزل و رباعی یادگار بر صفحهٔ روز گار گذاشته - من اشعاره :

تنها نه خال عارض جانانه خوشنماست
هر جا که سبز می شود این دانه خوشنماست

تا خطش بر چهره‌ٔ چون ماه رنگ هاله ریخت
از سر نو حسن طرح شعله‌ٔ جواله ریخت
فتنه برپا چون نگردد کز سر جادوگری
سرمه‌ٔ کز چشم باقی ماند بر دنباله ریخت

میر طاهر علوی

[ص ۳۲۳] میر طاهر علوی استاد طور خود بود ، و نزد همه سخنوران شاعری او مسلم الثبوت است ـ در عهد عالم گیر از ولایت بکشمیر رسید ، و همانجا پیمانهٔ عمرش لبریز گردید ـ من اشعاره :

آهے ؟ سمند تن ؟ شده از جان شکوهتم
مسند بباد داده سلیمان شکوهتم

قصیده که در اول دیوان دارد دو سه بیت ازان می نگارد :

از هر دو دیده مطلع دیوان حیرتم
بسمل تر (۱) از نگاه پریشان حیرتم
[ص ۳۲۴] طراح باغ جلوه تمنائے کیستم
مد نگه طناب خیابان حیرتم

گاهے بایں زبان هم می فرمودند :

در کمان ابروش شد نیم کش تیر نگاه
کند دیگر در نظر دارد نگه دزدیدنش
از شکست رنگها سیر بهار زعفران
میکند ، پیداست هر دم زیر لب خندیدنش

۱- بسم الله ؟ بسمل تر ؟

سید محمد نجفی عتابی

سید محمد نجفی عتابی تخلص از زبان عربی و فارسی نیک آگاه بود ، و در معنی یابی و خوش فکری یگانهٔ عصر خود - چندے از واژونی طالع بحکم اکبر بادشاه در قلعهٔ گوالیار زندانی ماند - هر گاه نجات یافت بدکن شتافت - دیوانے دارد مملو [ص ۳۲۵] از اشعار آبدار - من اشعاره :

در گلخن هوس دل فرزانه سوختم
قندیل کعبه بر در بت خانه سوختم
گل‌بزیر لب نمی‌دانم چه می‌گوید که باز
بلبلان بینوا را در فغان می آورد

رباعی :

آن را که قضا ز خیل عشاق نوشت
آزاد ز مسجد است و فارغ ز کنشت
آزادهٔ عشق را چه هجران چه وصال
از خویش گذشته را چه دوزخ چه بهشت

شیخ عبدالعزیز عزت

فاضل عالی فطرت، شیخ عبدالعزیز عزت(۱) جامع کمالات عقلی و نقلی بود - اوز شاگردان والد خود که عبدالرشید نام [ص ۳۲۶] داشت بود -

۱- کلمات الشعرا : (حاشیه ترجمهٔ عزت) در علم معقول و منقول سرآمد زمانه بود (متن) توجه بادشاه جوهر شناس در صدد تربیت او مصروف بوده است - می خواستند که بمرتبهٔ سعدالله خان رسانند - زندگانیش وفا نکرده (لیکن حاشیه میں یوں ہے) بادشاه دین پناه او را می‌خواست‌که بپایهٔ سعدالله خانی رساند - بمنصب هفت صدی و خدمت داروغگی عرض مکرر که نواب سعد الله خان مرحوم در اوایل داشت سر افراز ساخته - همیشه توجه بادشاهانه در صدد تربیت او مصروف بود که بقضاے الهی ودیعت حیات سپرده -
نتائج الافکار : وفات ۱۰۸۹ھ

همت خاں او را در پیش گاہ خلافت در عہد شاہ عالم‌گیر پیش آورد ۔ و چندے بخدمت داروغگی عرض مکرر مامور ماند ۔ بادشاہ جوہر شناس از روے قدردانی می خواست کہ او را بدرجۂ سعد اللہ خاں رساند ، کہ دریں اثنا پیمانۂ عمرش لبریز گردید ۔ گاہ گاہے بخیال شعر نیز پرداخت ۔ و طرۂ اشعار را بشانۂ قلم می آراست ، لہذا نام مبارکش در زمرۂ شعرا نگارش یافته ۔ گویند فاضل مستعد و خیلے عالی همت بوده مراتب وزارت [ص ۳۲۷] و امارت اصلا پش او قدر نداشت ۔ من اشعاره :

شعار (۱) کار کشایان ملال خاطر نیست
گره چگونه کند جا بر ابروے ناخن
ز جوش دل چه نویسم که جوش بے تابی ست
ز درد دل چه نگارم که نامه سیمابی ست
سرگذشت (۲) خویش اے مجنوں ز ما پنهاں مدار
از کسے ما نیز وقتے داستانے داشتیم
بعد ما معنی رسے خواهد گریست
گر نگرید کس کسے خواهد گریست
[ص ۳۲۸] گرچه ما بے ابر می گریيم زار
ابر بے ما هم بسے خواهد گریست

شیخ عطا اللہ عطا

شیخ عطا اللہ عطا تخلص (۳) متوطن امروهه ، سخن را بلطافت و ظرافت اکثر روا می نمود از شاگردان مرزا بیدل صاحب بود ۔ من اشعاره :

قلم من ز روضۃ الشهدا سر کند سرگذشت شمشیرش

۱- تکمیل از روے کلمات الشعرا

۲- اصل : سرگذشتے

۳- کلمات (ص ۸۰ حاشیه) میں ایک سطر موجود ہے ، اخلاص نے استفادہ نہیں کیا ۔

چشم مستش آیدم تا در نظر
می نماید جام صهبا در نظر
شب بیاد رویش از طوفان اشک
دیدهٔ ما داشت دریا در نظر
تیر سر داد بمسجد رندے
گفت یا شیخ صدا را عشق است

وقتے که مرزا بیدل از روے عنایت قلمدان باو عطا کردند عطا این رباعی انشا کرد ـ رباعی :

[ص ۳۲۹]
بیدل شه اقلیم کمال هر فن
از گوشهٔ چشم دل نظر داشت بمن
از روے عنایتے قلمدان و بیاض
فرمود مرا وزارت ملک سخن

بعمر چهل سالگی در شاهجهان آباد ازیں جهان فانی در گذشت ـ راقم ایں اوراق " آشنا رفته حیف " [۱۱۳۰ھ] تاریخ وفاتش گفته ـ

حکیم محمد حسن شیرازی عارف

حکیم محمد حسن شیرازی عارف تخلص بحکم جهانگیر بادشاه تا دو سال زندانی ماند ـ شاعر عالی فطرت و سخنور صاحب قدرت بود ـ و از جوهر حلم و تمکین و کم گوئی متجلی ـ و از [ص ۳۳۰] کج خرامی هاے فلک کج رفتار شورشے در مزاج داشت ـ

چندانکه زلف تست دراز است کار من
از یکسر است زلف تو و روزگار من
توان مهرهٔ افعی از کام افعی
بانگشت پا سهل بیروں کشیدن
اگر پیکر مور گردی نیابی
ز انبار ایں ده خدایان یک ارزن

عامل

عامل(۱) شاگرد صائب تبریزی است ـ و فکر شعر درست داشت :

[ص ۳۳۱] چه یاری بهتر از کردار خیر اندیش می خواهی
چه حسنے خوشتر از حسن سلوک خویش می خواهی

عارف لاهوری

عارف لاهوری(۲) این شعر مشعر احوال اوست :

زیر قدم خاک نشینان خرابات
فرشے(۳) نبود شسته تر از چادر مهتاب

خواجه عبدالرحیم عابد

خواجه عبدالرحیم عابد تخلص(۴) مغل تورانی ولایت زا بوده ـ هرگاه (۵) اتفاق دیدنش شده با دل بریان و دیدهٔ گریان بنظر آمده ـ حالے از شوق دنیا ربوده و سوز و گدازے داشت ـ من اشعاره :

بیک پا ایستاده در چمن سرو
باین آزادگیها بندهٔ کیست ؟

[ص ۳۳۲] از و ناز و عتاب و عشوه و نا مهربانی ها
ز من عجزو نیاز و بندگی و جانفشانی ها

بخون دیدهٔ عاشق کجا آلوده می سازد
کف پاے که از رنگ حنا دارد گرانی ها

رباعی :

الله چو گفتی ز سوی الله مگو منزل چو رسیدی سخن از راه مگو

۱- از شاگردان رشید مرزا صائب بوده ـ اوست : چه یاری بهتر .... الخ

۲- کلمات الشعرا میں حال موجود ہے - اخلاص نے اس سے کچھ نہیں لیا۔

۳- اصل : فرش

۴- عابد کا حال کلمات الشعرا (ص ۸۱ حاشیه) میں درج ہے لیکن اخلاص نے اس سے کچھ نہیں لیا - -

۵- قلمزد : اکثر چون

یک نکتهٔ علم است بمعنی عابد آ که چو شدی خواه بگو خواه مگو

در دهلی رسمے ست دیرین که در ماه صفر بروز آخری چهار شنبه اکثر مردم این شهر بلکہ اگر تمام شهر مبالغهٔ بگویم جا دارد برائے طواف روضهٔ متبرکهٔ حضرت [ص ۳۳۳] سلطان المشائخ می روند ـ در سنه یکهزار و یک صد و نه [۱۱۰۹ ھ] بروز مذکور رفته بودند ، بوقت معاودت بین العصروالمغرب بسبب کثرت هجوم در لعل دروازه که مدخل و مخرج شهر کهنه است ، بسیارے از مردم تلف شدند ـ و بعضے را دست و پا شکسته شد ـ عابد این مصرع در تاریخ این واقعه گفته : بروز چار شنبه مرگ انبوه ـ

ملا علی قلی صفهانی

ملا علی قلی صفهانی بهند نیامده ـ خوش فکر و معنی یاب می نماید :

[ص ۳۳۴] نشد که از سر ما فتنه دست بردارد
بهر دیار که رفتیم آسمان پیداست

علاء الدین

علاءالدین اهل وجد و حال بود ـ از علم موسیقی اهل هند بسیار آشنا :

ندانم آن گل رعنا چه رنگ و بو دارد
که مرغ هر چمنے گفتگوے او دارد

نشاط باده پرستان بمست ها پر سید
هنوز ساقیٔ ما باده در سبو دارد

علی عظیم عظیم

علی عظیم عظیم (۱) خلف و شاگرد شیرازه بند مجموعهٔ خیال (۲) هاے خفی و جلی میان ناصر علی است ـ فکر رسائے دارد ، و دیوان مختصرے ظاهرا ترتیب داده باشد (۳) :

۱- نتائج الافکار : وفات ۱۲۰۰ھ
۲- 'معنی' لکھ کر قلم زد کیا ھے -
۳ قلمزده: از اوقات شریفش در فکر صید تذروان بلند پروازے ... که بال افشانی آن ها بعالم روحانی است مصروف ـ

[ص ۳۳۵] هر که شد محو تو از قبله ندارد خبرے
شش جہت چوں گہر افتاد جبیں سائے دل

محمد هاشم عاجز

محمد هاشم عاجز مردیست طالب علم جید و از علوم رسمی بهره مند و از معقول و منقول آشنا - بر مزاجش وارستگی و بے تعلقی غالب است ، هر جا که گل رخے می بیند بلبل آسا بناله و فغان می آید(۱) و هر جا سرود می‌شنود مانند تار طبنور آهنگ آن مقام [ص ۳۳۶] می کند - حسب اتفاق فکر شعر هم می نماید -

شب که دل از یاد رویش گریه جوئبار داشت
هر سرشک از دیدهٔ من جلوهٔ گلزار داشت (۲)
حباب وار ز دل تا هوا برون نشود
چگونه دیده بروے تو باز می گردد

عبدالعزیز جونپوری عزیزی

عبدالعزیز جونپوری عزیزی تخلص در وطن خود تولد یافته ، و در عهد جهانگیر بادشاه فی‌الجمله از علم رسمی (۳) بهره برداشته :

[ص ۳۳۷] پئے تسلیٔ دل کلک مانیٔ فکرم
ا در بصفحه کشد نقش روے نیکویش
هنوز چهره با تمام نا رسیده بجان
خدنگ غمزه رسد از کمان ابرویش

عالمی شیرازی

عالمی شیرازی از بصارت چشم معذور بود ، و در هزل و لطیفه گوئی نظیر نداشت - وقتے که غزالی به شیراز رفت اعزه براے امتحان غزالی غزلے

۱- بگردش می گردد (قلمزده)
۲- اصل : گلذار
۳- قلمزده : نیز

طرح کردند - بسبب درد دندان از غزالی در گفتن غزل توقفے شد ، عالمی برائے او این چند ابیات گفت :

غزالی آن سخن پرداز کاندر شاعری خود را
چنان داند که شاگردند خاقانی و حسانش

[ص ۳۳۸] به شیراز آمد و وقتے که شعرے درمیان آمد
ز بهر امتحان تکلیف فرمودند یارانش

بهانه درد دندان کرد و درمان باشدش کندن
اگر خواهد که گوید شعر باید کند دندانش

مرزا جعفر عاشق

مرزا جعفر عاشق تخلص طبعش به هجو میل تمام دارد - من اشعاره :

می شود از گریه در بزم جنون عشرت مرا
قطرهٔ اشک است گوی اختر دولت مرا

وقتے که مرزا ابو تراب غبار بخدمت وقائع نگاری احمد آباد امتیاز داشت عاشق قصیده در هجو غبار [ص ۳۳۹] گفته بود (۱) این بیت ازان قصیده است:

هنوز طفل مزاجست می کند صد بار
همیشه زنگله بازی بالت اغیار (۲)

غبار بشنید و گفت لایق من نیست که در برابر هجو هجو بگویم ،

۱- مرزا ابو تراب غبار کے بارے مین سرو آزاد کا اقتباس قابل ملاحظه هے :

جعفر عاشق تخلص در هجو غبار قصیده" پرداخت غبار باین رباعی جواب ادا کرد

گویند که هجو کرد مارا جعفر   شیرین و لطیف همچو شیر و شکر
صد شکر که آنچه عیب ما بود غبار   امروز بجاے دیگرے گشته هنر
(سرو آزاد ، ص ۱۲۵ ، ۱۲۶)

۲- قیاسی تصحیح -

چیزے صله خواهم داد ـ اتفاقاً بر سر راه هر دو عزیز دو چار شدند ـ غبار قدم از جادهٔ اهلیت بیرون نهاده ، از دست پاجیان روا دار بے حرمتی عاشق گردید ـ

عروجی

عروجی [از امرا زادهاے هندوستان (۱)] بعروج طبع معروف بود ـ [و در سلک ملازمان جهانگیر بادشاه منسلک (۱)] و خط نستعلیق درست [ص : ۳۴۰] می نوشت (۲) آخر ترک منصب نموده بفقر و قناعت در ساخت ـ در وزن مخزن اسرار مثنوی گفته مسمی بمعدن ابرار ـ و دیوان اشعار نیز دارد ـ من اشعاره :

بوصل یار تمنائے دل چناں گرم است
که حرف شعله صفت برسر زباں گرم است

روز محشر نمونهٔ روزم
شب یلدا نشانهٔ ز شبم

[ص ۳۴۱] ز خون دیدهٔ من گر محیط یاد آرد
شود بکام صدف در چو لعل رمانی

گه کافر دیر و گاه زاهد کیشم
گه خویش مبیں و گه دور اندیشم

گه مرهم ریش و گه سراسر ریشم
گه دشمن خویش گه بدشمن خویشم

سید لطف الله عاصی

سید لطف الله عاصی در عصر عالم گیر بادشاه بود ـ طبع شعر درست داشت ـ این شعر ازوست :

از پے جاه خراب ایں همه نتواں بودن
چشم وا کن که بخواب ایں همه نتواں بودن

۱ـ اضافه بر حاشیه

۲ـ قلمزده عبارت : مے نوشت ـ از امرا زاده هاے هندوستان بود و خود نیز در سلک ملازمان جهانگیر بادشاه منسلک بود ـ

نعمت خان عالی

نعمت خان عالی (۱) در عہد بہادر شاہ بخطاب دانشمند خان امتیاز یافتہ بود - در عربی و فارسی [ص ۳۴۲] دستگاہ عالی داشت - صاحب چندیں تصنیفات است - مرد ظریف مزاج و خوش طبع بودہ - در سنہ سیوم (۲) بہادر شاہ سفر آخرت گزید - رباعی:

عالی زغمت اشک بریزد چہ کند
و ز ہمچو تو شوخے بگریزد چہ کند
پیراست و تو پشت می کنی جانب او
انصاف بدہ کہ بر نخیزد چہ کند

تاریخ مرثیہ بادشاہ زادہ خجستہ شیم محمد اعظم گفتہ و آن این است:

شہزادۂ دیوانہ وش و اژدر دم
حقا کہ نبود ہیچ از رستم کم
[ص ۳۴۳] دیدند سر و تنش جدا گشتہ ز ہم
گفتند ہمہ اے محمد اعظم

خواجہ معین الدین غازی

خواجہ معین الدین غازی تخلص در ایام بادشاہزادگی در سرکار شاہ عالم بخدمت قوربیگی ممتاز بود - این شعر ازوست:

پیوستن و گسستن فرقے ندارد اصلا
با یار آشنا شد ہر کس ز خود جدا شد

۱- کلمات الشعرا میں ذکر ص ۷۹ ، ۸۰ حاشیہ میں موجود ہے اخلاص نے اس سے استفادہ نہیں کیا -

۲- اصل : سیوئم

ملا طاهر غنی

آراستهٔ باطن و ظاهر ملا طاهر ، غنی تخلص (۱) متوطن کشمیر ، نغمه سرای بوستان سخن بوده ۔ و زمزمه سرای چمنستان این فن ۔ تا حال همچو شاعر معنی بند ازان خطهٔ [ص ۳۴۴] دلپذیر برنخاسته ، بلک از سواد هند نیز بر نیامده ۔ زمین سخن رنگیں کردهٔ اوست ، و بحر شعر آب دادهٔ او ۔ درغزل نویسی سواد از چشم غزالان باج می گیرد ، و در قصیده از قصد های بلند بر سر سخن تاج می گذارد ۔ در رباعی مربع نشین چار بالش او رنگ سخن است ۔ و مصراعش مانند طرهٔ زلف غیرت خوبان دلآویز ۔ و هر مطلعش بسان (۲) بیت ابروان کلرویان فتنه انگیز ۔ دیوانش که دیوانیان [ص ۳۴۵] سخن را دستور است ، از اول تا آخر سیر کردم ۔ مصرعی بنظر نیامد که خالی از ادا و تشبیهه و ایهام باشد ۔ غرضکه خلعت شاعری بر قامت آن سخن آفرین زیبا و رساست ۔

[گویند در حالت نزع ملا طاهر غنی شعرای کشمیر بخانه او جمع آمدند ۔ غنی گفت که چراغی بودم که می باید خاموشم شد شمارا بخدا می سپارم ۔ شاعری گفت ای مولوی بگذار تا انگشتی بچراغت چرب کنیم شاید بکار عمرت آید و نور حیات بیفزاید (۳)] ۔

۱۔ کلمات الشعرا : صاحب طبع عالی بوده ، پایهٔ سخنوری را بدرجهٔ کمال رساند ، از خطهٔ کشمیر بلکه تمام اقلیم هند همچو او سخنوری خوش خیال نازک بند معنی یاب بر نخاسته ... اکثر شعرش بطرز ایهام است .

نتائج الافکار : وفات ۱۰۷۹ھ

۲۔ قلم زده : مانند

۳۔ یه اور مندرجه ذیل عبارت حاشیے پر درج ہے :

روزی در قهوه خانه مرزا محمد علی صائب اشعار خود خواندن آغاز کرد ۔ اتفاقاً پسری که اشعار متقدمین بسیار در خاطر داشت ، برابر هر شعر شعر خواند ، و گفت این همه اشعار که می خوانی سرقه است ۔ میرزا او را پیش طلبید و در گوشش این مصرع خواند : مضمون نه بسته بند تنبان شماست؟

روزی ظفر خان احسن برای دیدن شاعری آمد ۔ دید که خوابیده است ،

(اگلے صفحے پر)

و ''غنی'' تاریخ ابتداے شعر گفتن و تخلص یافتن آن عالی فطرت(۱) است لیک در عین شباب طائر روحش صید چنگل شاهین قضا گردید ـ من اشعاره :

دمے که یار گذارد قدم بخانهٔ ما
سزد که کعبه شود سنگ آستانهٔ ما

[ص ۳۴۶] بردند پس از مردن ما معنی ما را
صد شکر که ماند است بیاران سخن ما

از مالدار کیسهٔ خالی است یادگار
گوید بگوشم این سخن پوست کنده مار(۲)

بریزش زیر بار خود در آور ساده لوحان را
بیفشان سیم و زر چندانکه بر دارند داماں را

ز شوخی پشت بر من کردی و بر رو نمی آرم
کنی گر جانب من پا دراز آن نیز بردارم

که نظر بر غیر دارد گاه بر ما چشم او
بسکه بیمار است می افتد بهر جا چشم او

[ص ۳۴۷] سعی بهر راحت همسایها کردن خوش است
بشنود گوش از براے خواب چشم افسانها

کاسهٔ خود پر مکن زنهار از خوان کسے
داغ از احسان خورشید است بر دل ماه را

(بسلسله صفحهٔ ماسبق)

بضرب پا بیدارش کرد ، و گفت بر خیز ! فلان غنیم را کشتم و بسزا رساندم ـ شاعر گفت که کشتن غنیم کار سپهداری است اما لکدزدن کار خر است؟

گویند امیر تیمور از خدمه رکاب مصاحبه داشت . شاعره دولت نام اتفاقاً یک چشمش بے نور شد ـ روزے بادشاه بسویش نگاهے کرد و گفت دولت کورے نمی باشد جواب داد که اگر دولت کور نمی بود ملازمت بادشاه لنگ اختیار نمی کرد ـ

۱- ماخوذ از کلمات الشعرا
۲- تصحیح از دیوان غنی طبع نولکشور ص ۱۰

رفت مانند شیشهٔ ساعت (۱)
عمر من در نفس شماریها

روزی مار نیست غیر از خاک
خاک بر فرق مالداریها

هست چون ناخنم نگیں بے نقش
ننگ دارم ز نامداریها

[ص ۳۳۸] حسن سبزے بخط سبز مرا کرد اسیر
دام همرنگ زمیں بود گرفتار شدیم

کند در هر قدم فریاد خلخال
که حسن گل رخاں پا در رکاب است

می شود پیمانه پر از کثرت نعمت غنی
خضر وقت است هر که قانع شد بقوت لایموت

عزت شاه و گدا زیر زمیں یکسانست
می کند خاک برائے همه کس جا خالی

لاف موزونی زند مانند سرو
هر که خواهد صفحهٔ از بوستاں

بود کج بحث چوں حرف غلط در صفحه مجلس
نخیزد گر بتحریک زباں از تیغ بردارش

[ص ۳۳۹] بسے مشکل بود دل کندن از خوباں پس از الفت
هنوز آب از غم یوسف بچشم چاه می گردد

نہاں شد شمع در فانوس و بے تاب است پروانه
بتقریبے مکاں خویش خوباں گرم می سازند

مکن با دوستاں از آشنائی اختلاط افزوں
در آید چوں درون دیده مژگاں خار می گردد

۱- تصحیح از دیوان غنی ص ۱۹

شعرے نُکران را همه داوند بخاطر
شعرے که غنی گفت کسے یاد ندارد

علی رضائی مشهدی غزالی

علی رضائی مشهدی غزالی [ص۰ ۳۰۰] تخلص در سخن گوئی و سخن سنجی صاحب قدرت بود ، و از مذاق اهل توحید آگاه ـ و از اشعار متقدین و متاخرین آن قدر یاد داشت که شرح آن نتوان داد ـ و از حسد و حقد اقارب که الاقارب کالعقارب گفته اند ، بروے تهمت الحاد بستند ، و قصد بجان کشتن کردند ـ از وطن جدا شده بدکن آمد (۱) ـ خان زمان علی قلی خان بیگ عیسی [غریبی؟] (۲) او را شنیده این قطعه با یک هزار روپیه همراه کسان خود [ص ۳۰۱] فرستاد ، در آخر قطعه اشارتے بطریق تعمیه بتعداد زر مرسوله نمود۔

قطعه :

اے غزالی بحق شاه نجف	بسوے (۳) بیدلان محزون آی
پایهٔ تو چه داند آن جا کس (۴)	سر خود را بگیرو بیرون آی (۵)

۱ـ آتش کدهٔ آذر (حاشیه مصحح): چون یکیے از معاصران خویش بنام نوری دندانی را هجوے گفت، مشهور تر شد ـ ولے بمناسبت تهمت زدگی بروزگار شاه طهماسپ از ایران بدکن گریخت و در آن جا نیز اختر مرادش چنانکه باید درخشندگی نیافت تا آنکه حاکم جونپور بنام علی قلی خان ، مشهور بخان زمان که از اکابر اعیان دربار اکبری بود قدر او ندانست (ص ۲۸۱)

۲ـ به ظاهر عیسی هی لکھا ہوا معلوم ہوتا ہے ـ عیسی تخلص خان زمان علی قلی خان کا کہیں دیکھنے میں نہیں آیا ـ میر ہمت خان عیسی ایک امیر ضرور تھے لیکن وہ بخشی اول دورهٔ عالمگیر میں ہوئے ہیں (بزم تیموریه، ص ۲۸۰) سیاق عبارت سے بھی معلوم ہوتا ہے کہ اس لفظ کا تعلق جملے کے اگلے حصے سے ہے ـ غزالی کی دکن میں بے قدری کی بنا پر قیاس ہو سکتا ہے کہ یہ لفظ غریب‌الوطنی (غریبی) یا پھر مفلسی یا قلاشی قرار دیا جائے ـ بہر حال قرأت مشکوک ہے ـ

۳. خزانهٔ عامره : که سوے

۴ـ خزانهٔ عامره ، نتائج‌الافکار : چون که بے قدر گشتهٔ آن جا

۵ـ نتائج‌الافکار : سر غزالی که غین است کنایه به هزار روپیه نموده ـ

مولانا از خان مذکور صله ها گرفت و نعمت هاے فراوان یافت ـ بعد قتل او ببارگاه اکبر بادشاه رسید ـ بادشاه قدردان از روے قدر دانی بخطاب ملک‌الشعراء امتیاز بخشید ـ و در گجرات غزال [ص ۳۰۲] روحش در سنه نهصد و هشتاد [۹۸۰ھ] هدف ناوک قضا گردید ـ

مصنفات مولانا بسیار است ـ دیوان قصائد و غزل و رباعیات متعدده دارد که قریب لک بیت توان گفت ، و در نثر کتاب اسرار ازومت ، و نسخه رشحات‌الحیات در تصوف ، و مراة‌الکائنات در بیان اخلاق نیز نوشته ـ من اشعاره :

شورے شد و از خواب عدم دیده کشودیم
دیدیم که باقیست شب فتنه غنودیم
[ص ۳۰۳] چون رد و قبول همه در پردهٔ غیب است
زنهار کسے را نکنی عیب که عیب است

قطعه :

اے غزالی گریزم از یارے — که اگر بد کنم نکو گوید
من و آن ساده دل که عیب مرا — همچو آئینه روبرو گوید

رباعی :

در کعبه اگر دل سوے غیر است ترا
طاعت (۱) همه فسق ، کعبه دیر است ترا
ور دل بحق است و ساکن میکدهٔ
مے (۲) نوش که عاقبت بخیر است ترا

رباعی :

در عشق نه جاه ونے (۳) حسب می باید
نے (۳) علم ونه فضل ونے(۳) نسب می باید

۱- مجمع‌الفصحا (طبع تهران) جلد ۲ ، صفحه ۲۸ : طاعت گشته
۲- ایضاً : خوش باش
۳- اصل : نه

[ص ۳۰۴] این واقعه را کسے عجب می باید
معشوق غیور ست ادب می باید (۱)

رباعی :

سلطان گوید که نقد گنجینهٔ من صوفی گوید کد دلق پشمینهٔ من
عاشق گوید که داغ دیرینهٔ من من دانم و دل که چیست در سینهٔ من

شیخ محمد اکرم غنیمت

شیخ محمد اکرم غنیمت تخلص (۲) متوطن قصبهٔ کنجاه مصاف صوبهٔ پنجاب ۔ از ارادتمندان حضرت غوث الاعظم بود ، و مشق اشعار خود را پیش میر محمد زمان راسخ می گذرانید [ص ۳۰۰] و استفادهٔ فن شعر می نمود ۔ و اکثر خیالهاے رنگین در الفاظ شوخ و عبارت متین بسته در هندیان غنیمت بوده۔ دیوان مختصر ازو یادگار است ۔ من اشعاره :

کرده ام از مهر لب نقد پیالها در گره
بسته ام چون غنچهٔ سوسن زبانها در گره
بیاد داغهاے کهنه دل دارد تماشاے
بود طاؤس را سیر (۳) چمن بر گشته دیدنها

مثنوی نیز فکر کرده مشتمل برداستان عشق عزیز و شاهد مسمیٰ به نیرنگ عشق ۔ بیتے چند از آن مثنوی نیز [ص ۳۰٦] دریں مختصر می نگارد ۔

ابیات :

مرا روزے بدل شوق آشنا شد کتاب صبر را شیرازه وا شد

۱۔ آتش کده آذر کے حاشیه میں بھی مصحح نے اس رباعی کو پیش کیا ہے ۔

۲۔ کلمات‌الشعرا : از خاکیان هند غنیمت بوده طبعے درست داشت و دیوانے مختصر دارد ۔ نتائج‌الافکار : وفات ۱۱۰۰ھ

۳۔ دیوان غنیمت (طبع لاهور) سیر چمن طاؤس را

بامیدے تماشاے نگارے — نمودم جانب مکتب گذارے
بر آمد بر در مکتب خروشم — که من سی پارهٔ دل می فروشم
بگوش شاهد آمد نالهٔ من — بغل پروردهٔ تبخالهٔ من
مرا از مہربانیہا دروں خواند — خرد از همرهی بیرون در ماند
ز سر پا کرده رفتم یک قدم پیش — بلا گردان لطف طالع خویش
بگفتا پیش تر آ ، پیش رفتم — تکلف بر طرف از خویش رفتم
[ص ۳۰۷]
ز دست من بصد اعزاز برداشت — غلط گفتم بچندیں ناز برداشت
بمهر اول غبارش را برافشاند — پس آنگه سورهٔ (۱) اخلاص برخواند
پسندش کرد و گفتا من خریدار — بگفتم گر (۲) شود طالع مددکار
بگفتا قیمتش ، گفتم نگاهے — بگفتا کمترک ، گفتم که گاهے
بگفتا یافتم زیں پیش مخروش — مبادا بشنود اخوند خاموش

مرزا ابو تراب غبار

مرزا ابو تراب غبار مردیست موزوں ، شعر هائے راست براست دارد :

طفل بدخوے سرشک من نمی گیرد قرار
خواب آسایش مگر در دامن محشر کند

ملا محسن فانی

عارف [ص ۳۰۸] معارف ربانی ملا محسن فانی (۱) از اکابر کشمیر

۱- اصل : صورهٔ

۲- نیرنگ عشق (طبع لاهور) ص ۳۳ : ار

۳- کلمات‌الشعراٌ : خود را از اکابر موحدان می گرفت و از اکابر کشمیر صوفی مشرب بود ـ از مصاحبان دارا شکوه است ـ

نتائج‌الافکار : وفات ۱۰۸۱هـ

بود ، و پادشاه زادهٔ بلند اقبال دارا شکوه ، خلف شاه جهان پادشاه [را] مصاحب۔ چندے بخدمت صدارت صوبه اله آباد مامور بود ، به سببے از اسباب بے منصب شد ، و سالیانه در خور معاش او مقرر گشت۔ و باز تا آخر عمر از کشمیر بر نیامد ۔ در عالم شعر فکر بلند و طبع رسا داشت۔ اگر غنچگیان عرائس مضامین را به نسایم شمایم زبان معجز بیان رنگین و شاداب تر بشگفتن می آورد ، [ص ۳۰۹] و دامن دامن گلهاے سخن بسمع سامعان می افشاند ۔ جامع کمالات طبیعی و الہی و منطق و معانی بوده ۔ شاعری نقصان آن والا گوهریست ۔ چون بخیال شعر سر می پرداخت و صاحب دیوان ست لاجرم نام آن برگزیدهٔ الہی را در زمرهٔ این فرقه بقلم آورده ۔ این چند بیت از اشعار آن معنی نگار است ۔ من اشعاره :

سر نوشت ما چو کلک تیغ آن دلبر نوشت
بر بیاض گردن ما حرف ترک سر نوشت

[ص ۳٦۰] در بیاض حسنت ابرو مطلع برجسته بود
خط پشت لب برابر مطلع دیگر نوشت

تاب دیدار تو آورد دل و منفعلم
آب می شد اگر این آئینه جوهر می داشت

موے سفید خندهٔ صبح اجابت است
گشتیم پیر بر در آو تا دعا رسید

دست ارباب کرم چون کیسهٔ مفلس تهیست
معنیٔ این نکته حل شد از کف دریا مرا

با دهانت چسان کنم نسبت
دهن غنچه را که بو دارد

[ص ۳٦۱] وصف موئے میان او فانی
چه نویسد قلم که مو دارد

نقش ابروے تو محو از دل ما نتوان کرد
یعنی از صومعه محراب جدا نتوان کرد

بقدر وسعت مشرب بهر کس جرعهٔ دادند
تو در پیمانه مے داری و من خون در جگر دارم

فغفور

فغفور (۱) معنی یاب خوب می نماید ؛

مرا قیامت مردن بصورت دگر است
مسافران عدم انتظار من بکشند

فروغ

فروغ ، خوب متین می گفت :

یار بهتر ز من احوال مرا می داند
من چسان عیب خود از آئنه پنهان دارم

شیخ ابو الفیض فیضی

[ص ۳٦۲] شیخ ابو الفیض فیضی ملک الشعرائے اکبر شاهی بوده ـ مولدش دارالخلافهٔ آگره است ، و خلف شیخ مبارک ناگوری ـ شیخ عبد القادر بداؤنی می نویسد که شیخ مبارک از علماءٔ متبحر بود و سالک اطوار مختلفه ـ در اوایل در امر معروف و نهی منکر بمرتبهٔ جهد داشت که اگر در مجلس او کسے انگشتری طلا یا لباس سرخ می پوشید ، از مجلس بدر می کرد ـ و از سرود نغمه احتراز می نمود ـ و [ص ۳٦۳] آخر غیرت الهی بمرتبهٔ دامن گیر او گردید که بے سرود و نغمه ساعتے نمی ماند ـ در اوایل عهد اکبر پادشاه وقتے که جماعت نقشبندیه استیلا داشتند نسبت خود را باین سلسله درست کرد ـ و زمانے منسوب بمشائخ همدانیه شد ـ و آخر حال که اهل عراق در بارگاه خلافت غالب آمدند ، برنگ ایشان سخن می گفت ـ تفسیر منبع نفایس الفنون نام مانند تفسیر کبیر چهار جلد مضخم نوشت ـ و در دارالسلطنت لاهور هفدهم ذی قعده سنه هزار و یک بعالم بالا [ص ۳٦۴] انتقال کرد ـ و تولد شیخ فیضی نهصد و پنجاه و چهار است ـ و تحصیل علوم عقلی و نقلی و کلی و جزیٔ از پدر خود نموده ـ

گویند دوازده هزار کتاب در علوم عربی و فارسی اکثر بخط مصنف جمع کرد ، و تفسیر بے نقط در سنه هزار و یک با تمام رسانید مسمیٰ بسواطع الهام ـ

۱ـ کلمات الشعراءٔ : از تازه گویان و معنی یابان بوده

علمای عصر مثل مولانا جمال لاهوری و مولانا عبدالسلام مفتی و شیخ عبدالخالق دهلوی وغیره در تعریف تصنیف آن توقیعات نوشتند ـ میر حیدر معمائی [ص ۳۶۵] تمام سورهٔ اخلاص را تاریخ انجام یافت ـ و خود نود و نه فقرهٔ بے نقط تاریخ یافت ـ مولانا ملک قمی و ملا ظهوری رباعیات در تعریف آن گفتند ـ در سنه هزار و چهار روز یکشنبه دهم صفر بخاک پیوست ـ بسیارے از مستعدان مرثیه و تاریخ فوت آن معنی آفرین گفته اند ـ یکے از فضلاے عصر "فیاض عجم" تاریخ یافته ـ حکیم عارف تاریخ رحلتش بدین گونه نظم نموده :

شیخ ابوالفیض فیضی آنکه بفضل
در جهان خرد جهانیان بود
[ص ۳۶۶] زادهٔ خاک هند بود ولے
فضل را افضل خراسان بود
بکدامین زبانش بستایم
کز جهان هر چه بهتر است آن بود
در هزار و چهارم از هجرت
جان پاکش قریب یزدان بود

اکثر عزیزان تاریخ وفاتش بسیار مذمت آمیز نوشته اند ـ و بنده نوشتن آنها را مناسب ندانسته ، عنان کمیت قلم را ازان وادی باز داشت ـ من اشعاره :

باقامتش سریست من تیره بخت را
مانند هندوے که پرستد درخت را
[ص ۳۶۷] پیداست ز ماه تا بماهی
ماهیت حسن او کماهی
زخم بالاے دیده است او را
چشم زخمے رسیده است او را

وقتے که بادشاه عالم پناه اکبر بادشاه از هندوستان بعزم جنگ بادشاه

گجرات بسرعت تمام تر باده هزار شتر سواران جنگ آزموده ، بگجرات رسیده ، فتح آن ملک نمود - فیضی در شاهنامه مفصل این داستان را بسلک نظم آورده ، این چند بیت از آنجا بقید قلم می آید :

[ص ۳٦۸] یلان بر شتر تیر کش در کمر
شتر ، چون شتر مرغ در زیر پر
شهنشه سواری جمازه کرد
ره و رسم پیغمبری تازه کرد
بزیر سپر فخر شاه شهان
چو زیر سپهر مقوس جهان

مرزا ابوالفتح سبزواری فاتح

مرزا ابوالفتح سبزواری فاتح تخلص برادر زادهٔ مرزا حسین عارف ، جوان رعنائے بود - از اصفهان بهند رسید ، و پس از چند سال رخت اقامت بعالم بقا بر بست - شعر خوب می گفت ، و خط شکسته نیز می نوشت - مطلع قصیدهٔ پر زورش [ص ۳٦۹] این است :

بهار شد که بروید چو گل شرار از سنگ
برنگ لاله دمد لعل آب دار از سنگ

میر احمد فائق

بمعنی یابی و ادا بندی لایق ، میر احمد فائق(۱) برادر رشید میر جلال‌الدین سیادت است - اکثر بخدمات لاهور سرفراز می ماند (۲) - مردیست صاحب کمال ، در شیوهٔ سخن وری یگانه ، و سر آمد شعرائے زمانه - این چند اشعار آبدار گل سر سبد دیوان ایشان اند - من اشعاره :

۱- کلمات الشعرا (حاشیه ص ۸۸) : میر سید احمد برادر میر جلال الدین سیادت در لاهور بعلاقهٔ مذهب و خدمت خزانه اقامت دارد - و از خوش فکران است -

۲- نتائج الافکار : وفات ۱۱۰۰ھ

[ص ۳۷۰] نه امروز هست از عشق توام این آه و زاریها
چو موسیقار می‌کردم فغان در نے نوازیها
نسبت فقر و فنا بسکه بهم نزدیک است
نیست یک پرده جدائی ز کفن تا کفنی (۱)
پروانه گو بناز! که در چشم می کشند
خوبان هند سرمه ز دود چراغ ها
از شرم چشم مست تو خوبان نهفته اند
در آستیں چو غنچهٔ نرگس پیالها
یوسف من بے تنزل یافت اوج اعتبار
در غمش چشم کبوترهاے چاهی شد سفید
آخر ز شرم ابروت اے آفتاب حسن
شمشیر خود هلال بزیر سپر کشید

[ص ۳۷۱] دمے بخوش دلی ار بگذرد غنیمت دان
زمانهٔ که بحرم بود سر سالش

رباعی:

باشند اگر چو سینه صاف و یکرنگ — از هم نشوند آشنایان دل تنگ
یکانگی آورد کدورت قائق — آئینه ز آب خود نمی گیرد زنگ

فصیحی

فصیحی (۲) فصاحت عبارت و متانت کلام بدرجهٔ تمام داشت:

خویش را بر نوک مژگان ستم کیشان زدم
آں قدر زخمے که دل می‌خواست در خنجر نبود

۱- یہی شعر به ادنیٰ تغیر اس تذکرے میں وحدت کے حال میں بھی درج ہے۔
۲- کلمات الشعراء: میرزا فصیحی از فصحاے زمانه بود اشعار ریخته (کذا) دارد و استاد یگانه -
نتائج الافکار: وفات ۱۱۰۰ھ

[ص ۳۷۲] دوش تقلید جرس کردم و صد قافله سوخت
آه گر ناله پریشان تر ازین می کردم

فاطمه قواله

[فاطمه قواله در صفهان بداد سخن رسیده ، سرخوش بادهٔ نشاط و انبساط بود :

در این زمان رواج خوش آمد زبس رواست
در گوش خلق حرف نصیحت هزار پاست
بحر از صدف بچشم دهد جاے اشک را
کوچک دلی ز وضع بزرگان چه خوشنماست (۱)]

فرحت

فرحت کشمیریست - اکثر دیدنش در مجالس مشائخ می شود - شعرهم بتلاش می گوید - من اشعاره :

اهل بنیش سبزهٔ تا رفته از جا می کنند
آمد و رفتے (۲) نباشد مردمان چشم را
پیری رسید و رفت سیه مستی شباب
موے سفید من نمک این شراب شد

رباعی :
عید است و جهان ز عیش شد نغمه سرا
عالم گردید باز عشرت پیرا
از بسکه نداشت نقد عیشے در دست
طفل اشکم ز خون دل بست حنا

فروغی کشمیری

فروغی کشمیری [ص ۳۷۳] سخن را بسیار بآب و تاب می گفت ، و

۱- اضافه بر حاشیه
۲- اصل : رفت

در هاے اشعار آبدار در سلک نظم می سفت - و در سال هزار و هفتاد و هفت [۱۰۷۷ھ] رقم سنجان دیوان قضا برورق حیاتش خط کشیدند - من غرر نظامه :

گر دلت آرزو کند آن گهر یگانه را
رقص کناں بآب ده همچو حباب خانه را

کے زبیم خنجرت خواهد دلم یکسو گرفت
همچو ابرو می تواں تیغ برابر رو گرفت

[ص ۳۷۴] یا رب چه خوش ست این دو عذاب دوزخ
آتش بزمستاں و بتابستاں یخ

لاله را هم با چمن دل صاف نیست
ما دل یاران عالم دیده ایم

اے که در رفتن شتاب تیر دارد عمر تو
چون کماں بهر که می سازی منقش خانه را

میرزا نادر الزمان فصیح

میرزا نادر الزماں فصیح برادر زادهٔ محمد امین عرفان است - در سن تمیز چند سال بمشق سخن پرداخته ، طرز مرزا جلال اسیر اختیار نمود - آخر جذبهٔ معنوی بر مزاجش غلبه کرد ، و ازیں فن خود را معطل محض نگاهداشت :

[ص ۳۷۵] ما را نشان ز دولت نایاب داده اند
بر یاد آن کمر چه قدر تاب داده اند

عمر بگذشت و نیاسود دل از ناله دمے
کارواں رفت و هماں بانگ درا می آید

شد از دمیدن خط رام وحشی چشمش
بدام سبزه تواں کرد صید آهو را

شیخ محمد فائز

شیخ محمد فائز از شاگردان مجمع الکمالات صورت و معنی مولوی محمد سعید اعجاز است ، و دیوان مختصرے ہر بیت دارد :

گر بگذری بسوے چمن اے بہار ناز
گل رنگ و بوے خویش کند فرش راہ تو
[ص ۳۷۶] کے بماند خالی از شور جنون میدان عشق
رفت مجنون ما بدولت طبل(۱) در صحرا زدیم

مرزا غیاث الدین منصور فکرت

مرزا غیاث الدین منصور فکرت تخلص (۲) از نجباے صفہان بودہ ۔ در عصر عالم گیر بسواد اعظم ہند آمد ۔ باخلاق حسنہ موصوف ، و بخوش فکری و بلند خیالی معروف بودہ :

نمی ماند سیاهی در دوات دیدہ آہو را
اگر دیباچہ بنویسم بیاض گردن او را
خمار افسردہ ام دارد ، شراب آتشینے کو
کہ خون مردہ را در پوست چون ہندو بسوزاند

محمد بیگ فرصت

[ص ۳۷۷] محمد بیگ فرصت از ایران بہند نیامدہ ۔ شاعر(۳) صاحب قدرت است ۔ در مجلس بادشاہ آن جا باریاب بود ۔

یک رمیدن برد از ہر دو جہانم بیرون
وحشتم کاش باندازۂ صحرا بخشند

۱- قلمزدہ : خیمہ

۲- کلمات الشعرا : از شرفاے ولایت بود ، در عہد عالمگیر بہ ہند آمدہ .... خوش خلق و خوش فکر بود ۔

۳- قلمزدہ : شاعری

محمد ابراهیم فیضان

محمد ابراهیم فیضان (۱) خلف آقا محمد حسین ناجی - فکر شعر درست داشت ، و نثر رنگیں می نوشت ، و خط نستعلیق نیز - فی الجمله از علم رسمی بهره یاب بود - من اشعاره :

مآل اختلاف از دست صنعت یک رقم باشد

[ص ۳۷۸] تفاوت هاے کفر و دیں شگاف یک قلم باشد

نصیبے (۲) گر بود همچوں صدف زرق از سما ریزد

چو قسمت نیست روزی از دهن چوں آسیا ریزد

بیهوده چه سوزی پئے دنیا جگر (۳) خویش

در خاک چو اخگر ببری مشت زر (۴) خویش

فایض ابهری

فایض ابهری (۵) (ابری) شاعر صاحب قدرت است - من اشعاره :

چناں رنجور دارد ماه نو را رشک ابروے

که در یک ماه می گردد ز پهلوے به پهلوے

۱- کلمات الشعرا : آقا محمد ابراهیم فیضان خلف آقا محمد حسین ناجی ..... در فن انشا خود ثانی ندارد ...... خوش نویس هم بود -

نتائج الافکار : وفات ۱۱۲۲ھ

۲- کلمات : نصیبت

۳- اصل : جگر

۴- اصل : زرے

۵- نتائج‌الافکار : ملا محمد نصیر فایض ابهری... بعمر نود سالگی اربع و ثلثین و مائه و الف (۱۱۳۴ھ) مرحله پیماے سفر آخرت گشت -

سفینه هندی : ملا فائضا - محمد نصیر نام نامیٔ اوست ولد محمد قاسم ابهری ست ابهر قریۂ است واقع دو فرسنگیٔ اصفهان .... در محاصرهٔ اصفهان برحمت الهی پیوست -

[ص ۳۷۹] ز بزم مدعی بیرون خرام اے مه که مشهور است
قمر بیش از دو شب در خانهٔ عقرب نمی باشد
شهرت نکند دست کرم بے کف سائل
یک دست محالست صدا داشته باشد

محمد دارا شکوه قادری

شاه محققان ، سلطان اهل عرفان ، صاحب جال شاه بلند اقبال ، محمد دارا شکوه (۱) ـ خلف شاهجهان بادشاه ـ از بطن ارجمند بانو مخاطب به ممتاز محل صبیه ابو الحسن آصف خان ، شب دو شنبه سلخ صفر سال هزار و بیست و چهار هجری [ص ۳۸۰] بر کنار ساگر تالاب دارالخیر اجمیر تولد یافت :

گل اولین گلستان شاهی

تاریخ ولادت آن والا گوهر است و بحسب اعتقادے که بسلسلهٔ عالیهٔ قادر یه داشت قادری تخلص می کرد ـ و در سال هزار و شصت و پنج هجری که عمرش از چهل تجاوز نموده بود ، سوائے عنایات دیگر بامور جلوس بر کرسی طلا که متصل تخت خلافت نصب کرده بودند ، بلند پایه گشته ، بخطاب شاه بلند اقبال امتیاز یافت ـ و در سال هزار و شصت و پنج هجری که عمرش از چهل تجاوز نموده بود ، سوائے عنایات دیگر بامور جلوس بر کرسی طلا که متصل تخت خلافت نصب کرده بردند ، بلند پایه گشته ، بخطاب شاه بلند اقبال امتیاز یافت ـ و در سال هزار و [ص ۳۸۱] شصت و هشت بانعام یک کرور روپیه نقد و جواهر و بمنصب شست هزاری چهل هزار سوار ، ازانجمله سی‌هزار سوار دو اسپه که تمام طلب بانعام هشتاد و سه کرور دام می شد ، و حاصل آن از قرار دوازده ماهه دو کرور و هفت لک پنجاه هزار روپیه بود ممتاز گردید ـ و بادشاه فرمود بابا طلب شما با خالصهٔ برابر شد ـ ملازمان حضور و صوبجات تیول سوارے پیاده و عمله و فعلهٔ کارخانجات از توپخانه و فیل خانه و اصطبل [ص ۳۸۲] وغیره که سر انجام هر یک از حد حصر افزون و از احاطهٔ شمار بیرون بود ، چهل و پنج هزار سوار چهار اسپه تا یک اسپه علوفه خوار موجودے منسلک بود ـ

۱ـ کلمات‌الشعرا میں دارا شکوه کا جو حال درج هے اخلاص نے اس سے کچھ استفاده نہیں کیا ـ

در رمضان سال مذکور بنزدیکی اکبر آباد با برادران مقابلهٔ جنگ افتاد ـ چون سلطنت ظاهری نصیب نبود ، ازان همه سر انجام مجردانه راه پیمائے بادیهٔ تنهائی شد ـ باز بنده هائے بادشاه عالمگیر دستگیر نموده بدارالخلافه شاه جهان آباد آوردند [ص ۳۸۳] شب پنجشنبه بیست و دوم (۱) ذی حجه سال هزار و شصت و نه که عمر مبارکش بچهل و شش رسیده بود ، درگذر خضر بامر بادشاه عالم گیر شهد شهادت اشامید ، و بهمان لباس که در برداشت در مقبرهٔ همایون بادشاه مدفون گشت ـ مصرع :

زود دارا شهید اکبر شد

تاریخ شهادت است ـ آن بادشاهزاده از مریدان حقائق آگاه ملا شاه کشمیری بود و تصانیف متعدده دارد [ص ۳۸۴] مسمی بسکینة الاولیا و نسخه موسوم بسفینة الاولیا و رسالهٔ حق نما و نسخهٔ حسنات العارفین و نسخهٔ مجمع البحرین و دیوان غزلیات و رباعیات نیز ـ

رباعی :

معروف شدم تا که بعرفان گشتم　　عارف شدم و ز خویش عریان گشتم
پیدا کردی مرا و لیکن من هم　　پیدا کردم ترا و قربان گشتم

رباعی :

خواهی که شوی داخل ارباب نظر　　از قال بحال بایدت کرد گذر
از گفتن توحید موحد نشوی　　شیرین نشود دهان بنام شکر

[ص ۳۸۵]
رباعی :

بے مرگ کجا نام تو گردد زنده　　بے بنده کجاست صاحبے زیبنده
از قید بود وجود مطلق ظاهر　　صاحب نبود اگر نباشد بنده

رباعی :

عارف دل و جان تو مزین سازد　　خارے که بود ز باش گلشن سازد
کامل همه را ز نقص بیرون آرد　　یک شمع هزار شمع روشن سازد

۱ـ اصل : دویم

رباعی :

از مرگ نباشد اهل دل را آزار
در خواب نترسد چو شود دل بیدار
گر جان تو جسم را بینداخت چه باک [ص ٣٨٦]
چون کهنه بود پوست بیندازد مار

حاجی محمد جان قدسی

سر آمد شیرین کلامان زمان حاجی محمد جان قدسی تخلص (١) مشهدی‌الاصل بورع و تقوی معروف ، و بحسن خلق و ستوده رای موصوف بوده ، و در سخن آفرینی و معنی بندی قدرت عالی داشت ـ در قصیده و غزل و رباعی داد فصاحت و بلاغت می داد ، علی الخصوص در قصیده و مثنوی نیز ـ

چنانچه شخصی در مدح آن خازن مخزن اسرار و غواص محیط افکار ، آئینه دار صور معانی ، پرده کشای شاهدان راز نهانی ، جاسوس اسرار [ص ٣٨٧] عالم بالا ، فانوس انوار تجلی می گوید ـ رباعی :

آن نفس مقدس که سماتش قدسی است
اسم و لقب و ذات و صفاتش قدسی است
مجموعهٔ خوبی ، همه چیزش خوب است
زانرو همه چیز او چو ذاتش قدسی است

در سال پنجم جلوس شاه جهان بادشاه ، موافق سال هزار و چهل و یک هجری ، از وطن احرام هندوستان نمود ، و اشعار آبدار خود را بسمع خلیفهٔ زمان

١- کلمات الشعرا : خان زمان حاجی محمد جان قدسی ... سخنور صاحب قدرت بود در قصیده گوئی و غزل پردازی گوی بلاغت از اقران ربود ...... ظفر نامهٔ شاه جهان پادشاه . . . الخ . . . روز غزلی تازه گفته بود . . . الخ :

نتائج الافکار : وفات ، مصرع طالب کلیم :

دور از آن بلبل قدسی چمنم زندان شد
(١٠٥٦ھ)

رسانید و [ص ۳۸۸] بانعام نقد و خلعت سرفرازی یافته (۱) ، در زمرهٔ مداحان بندگان عالی جا یافت و ظفر نامهٔ شاه جہان بادشاہ را بفصاحت لفظی و بلاغت معنوی نوشته ، و داد ادا بندی و معنی یابی داد ۔ چون دید که نام عبدالله خان بہادر فیروز جنگ دریں بحر گنجایش ندارد ، بایں قسم گفته :

نہنگے که از غایت احتشام — نگنجد به بحر از برزکیش نام

گویند قصیده در مدح عبد الله خان گفته بحضورش برد ، و همه قصیده را پیش او سر مجلس [ص ۳۸۹] خواند ۔ هر گاه فارغ شد عبدالله خان برخاست و دستش گرفته بر مسند نشاند ، و خود بلباسے که در برداشت بر پالکی سوار شده از لشکر برآمد و خیمه و خر ایں جمیع اثاث البیت در وجه صله بحاجی بخشید ۔

بعد از چند روز حاجی قصیده در مدح بادشاہ گفته بعرض رسانید ۔ بادشاہ گفت حاجی صلهٔ که عبدالله خان بتو داده است نمی توانم داد ۔ اما اقسام جواهر قیمتی طلبید و فرمود تا هفت بار دهانش پر از جواهر کردند ۔

[ص ۳۹۰] روزے غزل تازهٔ خود را پیش ملاے مکتب دار می خواند ، چون ایں بیت از زبان حاجی برآمد :

ساقی به صبوحی قدرے پیشتر از صبح
بر خیز که تا صبح شدن تاب ندارم

کودکے سر بالا کرد و گفت حضرت اگر بجاے قدرے "نفسے" گفته شود براے صبح بجاست (۲) ۔

گویند چون ایں شعر حاجی بسمع بادشاہ رسید :

۱- ربیع الآخر ۱۰۴۲ھ میں صاحب قران ثانی کے سامنے قصیدہ پیش کیا اور انعام پایا (سرو آزاد ص ۶۱)

۲- ماخوذ از کلمات الشعرا

فتد چو مقری (۱) تسبیح در کاوش گره
موذنے که نگوید علی ولی الله

[ص ۳۹۱] بادشاه برهم شده از حاجی پرسید که این شعر از شماست ـ عرض کرد که (۲) من این شعر در هندوستان نگفته ام در صفهان گفته ام ـ

این چند بیت که دیوانیان هفت اقلیم را دستور سخن است درین مختصر بزبان قلم آورد ـ من عزو نظامه :

من نمی گویم بچشمم نه قدم یا بر زمین
چشم من فرش است هر جا می نهی پا بر زمین
کند چو حرف گرفتاری مرا تحریر
بپاے خامه سزد گر رقم شود زنجیر
[ص ۳۹۲] گذشتنم ز تو باشد چو رشته از سوزن
که با حریر بود گرچه بگذرد ز حریر
در روزگار خصم هنرور هنر بس است
سوزد بجرم جوهر خود عاقبت چنار
زود به کردم من بے صبر داغ خویش را
اول شب میکشد مفلس چراغ خویش را
چو غنچهٔ گل صد برگ این سپهر دورنگ
بصد برهنه دهد یک قبا و آن هم تنگ
[ص ۳۹۳] جوانی رفت و داغے (۳) ماند بر (۴) دل یادگار از وے
چو آن سرخی که بر ناخن پس از رنگ حنا ماند

۱- مقریٔ سبحه بالضم ـ مهرهٔ کلانے که برسر تسبیح باشد و آن را امام تسبیح گویند (فرهنگ انند راج) تصحیح شعر از روے بهار عجم ص ۲۰۶

۲- قلمزده : جهان پناه من این زمانه

۳- اصل : داغ

۴- کلمات الشعرا : در

قصیده در منقبت امیر المومنین کرم الله وجه گفته ـ این دو بیت ازان قصید است :

آب تیغ تو بر سر دشمن همچو حکم اجل روان باشد
قبضهٔ خنجرت جهانگیر است گرچه یک مشت استخوان باشد

ابیات قصیده :

من آن نیم که کنم سرکشی ز تیغ جفا
چو شمع زنده سر خویش داده ام در پا
گمان برند خلائق مرا مرصع پوش
ز بسکه در بدنم خانه کرد سنگ بلا
[ص ۳۹۴] اگر بصورت پیکان نیامدے غنچه
چگونه در دل مرغ چمن گرفتے جا
چو صبح تا نفسے راست کرده ام جائے
رسید تیغ بکف مهر طلعتے ز قفا
بلا کشان محبت به پیش شمشیرت
چو شمع و خامه سر و گردن اند سر تا پا
ز داغ لاله سیاهی نمی تواند شست
اگرچه صرف کند ابر مایهٔ دریا
کسے بقمیت من ے پے نبرد و عمر گذشت
چو گوهرے که شود پیر در ته دریا
[ص ۳۹۵] ز آب خود چو زمرد کسے که سبز شود
نه شان ابر شناسد نه شوکت دریا
مباش گو ، پےٴ آرایش ضعیفان چرخ
که نیست وسمه بر ابروے ماه نو زیبا
چنان ز تربیت کوهکن شود بے مهر
که جوے شیر سفید آرد از رگ خارا

بکوے تست نیارم وگرنه چون کعبه
هزار خانهٔ خالی فتاده در صحرا
کجا روم من ازیں در که ماهیان در آب
بآستان تو آرند رخ چو قبله نما

رباعی :

دانی ز چه بے حجاب می خندد صبح
افگنده ز رخ نقاب می خندد صبح
ایں غمکده چون مقام خندیدن نیست
بر خندهٔ آفتاب می خندد صبح

[ص ۳۹٦]

رباعی :

دنیا معشوق عاشق دیں نشود (۱)
شیدائی آں شیفته ایں نشود
بارے دل عاشق (۲) نشود جلوهٔ دهر
آئینه ز عکس کوه سنگیں نشود

قانع

قانع معلوم نیست که کیست و کجائیست لیکن ایں شعر احوال اوست :

چوں مرد مک چشم تو در عالم نیست
چرخے که خدنگ غمزه را تیز کند

مرزا عبدالغنی بیگ قبول

سر زمرهٔ معنی بندان فحول مرزا عبد الغنی بیگ قبول شاگرد (۳) رشید

۱- نتائج الافکار : دنیا مطلوب طالب دین نشود
۲- نتائج الافکار : عارف
۳- قلمزده : از شاگردان

مرزا داراب جویا است ـ بدرویشی که در حقیقت شاهی است ساخته ـ مهمان دوست است و پیوسته بطبع حضور مشغول ـ الحال هندوستان از یمن قدوم آن سخن آفرین حکم صفاهان دارد ـ زمین سخن سبز کردهٔ اوست و بحر شعر آب دادهٔ او ـ و گلهاے معانی از طبع شگفته اش [ص ۳۹۸] شگفته ـ و غبار سخن سینهٔ طالبان سخن را به آبیاری نم قلم اعجاز رقم شسته :

یدالله چون بیخمیرش فرو شد　　　نم فیض بد آنچه درکار او شد

[وقتے که افاغنه بر صفاهان غالب آمدند زبان مبارک ایشان بدین شعر مترنم شد :

سرمه می گیرد ، فغان زا دست آخر ، باک نیست
شورے از افغان اگر در اصفهان افتاده است

همان سالے که ایشان فرمودند ظالمان بجزاے اعمال خود رسیدند (۱)]
اشعار جواهر عیار قبول :

آش من بخت چو ترک چشمش
معنی طبخ نظر فهمیدم

حامی دین محمد حیدر خیبر کشاست
قلعهٔ شرع متین را شیر حاجی مرتضے است

اغیار راه آمدن ما گرفته اند
تا همچو سگ دراں سر کو پا گرفته اند

[ص ۳۹۹] گفتمش میکنی بمن نگہے
از سر ناز گفت باید دید

مانند تیغ زیر رکابے (۲) به بین دلی
پیوسته در کمین نشسته برادر ست

۱- اضافه بر حاشیه

۲- تیغ زیر رکابے : تیغے که زیر دامن زین همراه اسپ سواری باشد

قبول : شود سوار چو آن ترک شوخ می ماند
به تیغ زیر رکابے نگاه پنهانش (فرهنگ انندراج)

ناله ام چون دید در طفلی پدر
گفت این بابا فغانی می شود

نیست در سر فکر روزی صاحب شمشیر را
باشد از ناخن کلید رزق در کف شیر را

نه لازم است شجاعت نه شرط احسانست
بکام هر که فلک گشت خان دورانست

[ص ۳۰۰] هر که مانند مه نو لب نانے دارد
منتظر جانب خود چشم جهانے دارد

چرا هر دم بخونم تیغ کین بندی سرت گردم
اگر من واجب القتلم بران موے کمر رحمے

توان از خاکساری کرد جا در دیدهٔ مردم
قبول این معنیٔ نازک مرا از سرمه روشن شد

قبول بسکه کنی خویش را ز وصلش گم
ترا نشسته به پهلوے یار نتوان دید

بپایش جبهه سودم گاه وگه ترک ادب کردم
ز روے او خجالت دارم از کارے که شب کردم

[ص ۳۰۱] سهه انگشت از دم خر بود افزون در درازیها
مکرر شملهٔ دستار واعظ را وجب کردم

عبیر افشاند از بس دلبر عطار من بر خود
شمیم گربهٔ بید از بن هر موش می آید

بسکه در سر هست زاهد را نهان ذوق جماع
می نماید گنبد چل دختران عمامه اش

دقت طبعم دو بالا گشت گردیدم چو پیر
قامت خم گشته آخر مصرع پیچیده شد

[ص ۲۰۲م] از طالعم شبے که میسر شراب شد
ما ریختیم (۱) شیشه بجام آفتاب شد

تا بسوے جامهٔ زرتار خود بیند دنی
می کند فی‌الفور خود را گم چو کرم شب چراغ

غم روزی مخور که مردان را
سپر و تیغ آب و نان باشد

زاهد چو یافت سبحه ، ز سے گشت بے نصیب
یک جا نداد چرخ بکس آب و دانه را

من از گزیدن رخسار یار دانستم
که زنده می شود از گوشت نفس حیوانی

قصیده در مدح خان دوران صمصام‌الدوله گفته ـ در آن قصیده [ص ۲۰۳م] دو بیت در تعریف اسپ می فرماید :

این سبک رو گر ز دریا بگذرد نعل ز رش
تر نمی گردد ز آب بحر چون عکس هلال

یک نفس از مشرق آید گر بمغرب ، دور نیست
آن پری پیکر که از دامان زین دارد دوبال

قاسم دیوانه

شاعر فرزانه ، قاسم‌دیوانه (۲) شاگرد رشید مرزا محمد علی صائب تبریزی است ـ چنانچه در اظهار شاگردی خود گفته :

سزد از عقل بشاگردیٔ من فخر کند
قاسم امروز که صائب بود استاد مرا (۳)

۱ـ سفینهٔ هندی : تاریکیم

۲ـ کلمات الشعرا : از شاگردان رشید مرزا صائب است
نتائج الافکار : وفات ۱۱۰۰ھ

۳ـ ڈیڑھ سطر قلم زد کی گئی ہے

من اشعاره :

[ص ۳۰۴]

خویش را انگاشتم هیچ از بلا ایمن شدم
نیستی بر پیکر من کار جوشن می کند

می روی مستانه بر خاکم نمی دانی که من
در کفن همچون (۱) کبابے در نمک خوابیده ام

شبکے بکنج خلوت اگرم دهی اجازت
بمکم چناں لبت را که درو سخن نماند

محمد پناه قابل

محمد پناه قابل (۲) جوان قابل است ـ خود را از شاگردان مرزا بیدل صاحب می شمارد ـ من اشعاره :

[ص ۳۰۵]

قابل دریں زمانه ز آدم نشاں مخواه
چندیں هزار سال ز آدم گذشته است

اکنوں که دل نماند دلاسا چه فائده
زیں پیش داشت فائده حالا چه فائده

تا از خم ابروے تو تصویر کشیدم
شمشیر دگر بر سر شمشیر کشیدم

دوئی را رنگ وحدت می دهد یکتائیم قابل
دو مصرع گر بدیوانم نشیند فرد برخیزد

قادر

قادر معلوم نیست که کیست و کجائیست (۳) لیکن شاعر صاحب قدرت

۱- کلمات الشعرا : همچو

۲- تذکرهٔ بے نظیر میں تخلص قابل [ڈاکٹر عبد الغنی کی رائے میں کامل هونا چاهئے ـ اورنٹیل کالج میگزین اگست ۱۹۵۲ء ، ص ۵۴] نتائج الافکار : وفات ۱۱۷۰ھ

۳- عبارت ماخوذ از کلمات الشعرا

می نماید و [ص ۳۰۶] زبان سنجیده دارد :

سر نوشتے نیست جز خجلت جبین ساده را
چین پیشانی است موج آبرو آزاده را

قاسم خان قاسم

قاسم خان قاسم (۱) همزلف جهانگیر بادشاه - از شعر مناسبت رسائے داشت - گویند روزے بادشاه آب (۲) خاصه طلبید - در پیاله گلے که بغایت نازک بود (۳) آوردند - همیں که در دست گرفتند (۴) از جنبش آب پیاله (۵) بشکست - بادشاه این مصرع فی الفور (۶) فرمود -

کاسه نازک بود آب آرام نتوانست کرد

[ص ۳۰۷] قاسم خان پیش مصرع رساند :

دید حالم را و چشمش ضبط اشک خود نکرد

من اشعاره :

بعد ازیں در عوض اشک دل آید بیرون
آب چون کم شود از دجله گل آید بیرون

مردم ز رشک چند به بینم که جام مے
لب بر لبت گذارد و قالب تهی کند

۱- کلمات سے اس ترجمے کا ایک حصہ لیا ہے جس کی نشان دہی مناسب مقام پر کی گئی ہے -

نتائج الافکار : وفات سنه اثنین اربعین و الف - (۱۰۴۲ھ)

۲- کلمات : خالص و خاصه

۳- کلمات میں " بود " نہیں ہے -

۴- کلمات : به دست گرفت

۵- کلمات : میں " پیاله " نہیں ہے -

۶- کلمات : میں "فی الفور" نہیں ہے -

مرزا ابو طالب کلیم کاشانی

عندلیب باغ نعیم ، مرزا ابو طالب کلیم کاشانی (۱) مولدش همدان است ، و نشو نما در هندوستان یافته ـ اول با میر جمله که متخلص بروح الامین بود بسر می برد ـ و باز بمدح شاه جهان بادشاه همه عمر [ص ۲۰۸] رطب اللسان ماند ، و بخطاب ملک الشعرائی امتیاز یافت ـ شاعر اعجاز رقم و مسیحا دم می توان گفت ـ هر چه گفته همه متین و دل نشین ـ و عبارتش روشن و معنیش رنگین ـ چندے بجهته نظم بادشاه نامه نیز آن چمن آرای گلشن سخن پرداخته بود ـ و آخر العمر در صوبهٔ کشمیر منزوی شد ـ و همانجا جلوه پیرائے عالم قدس گردید ـ چنانچه ملا طاهر غنی تاریخ رحلتش گفته :

حیف کز دیوار ایں گلشن پرید
طالبا آں بلبل باغ نعیم
[ص ۲۰۹] رفت و آخر خامه را از دست داد
بے عصا طے کرد ایں رہ را کلیم
اشک حسرت چوں نمی ریزد قلم
شد سخن از مردن طالب یتیم
هر دم از شوقش دل اهل سخن
چوں زبان خامه می گردد دو نیم
عمرها از یاد او زیر زمیں
خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاق یکدگر
نشته اند ایں هر سه در یکجا مقیم
گفت تاریخ وفات او غنی
طور معنی بود روشن از کلیم [۱۰۶۱ھ]

۱- ماخوذ از کلمات الشعراء

چندے از اشعار آبدار آن اوستاد معنی بندان بزبان قلم می آید ۔
من اشعاره :

ز ناز سرمه مکش چشم بے ترحم را
نشسته گیر بخاک سیاه مردم را

جز حرف عشق نیست سراسر بیان ما
چون شمع یک سخن گذرد بر زبان ما

زیان بیند ز رفعت آدم خام
نمی باید که باشد طفل بر بام

معشوق خورد سال بود سازگار تر
سروے که سر کشید دلش از چمن گرفت

دارم تب آن چنانکه سر انگشت را طبیب
برداشت ، تا ز دست من اندر دهن گرفت

[ص ۲۱۱م] گر ندارد غم ما دهر نرنجیم ازو
زانکه در خاطر ما نیز غم دنیا نیست

پیچیده تر ز طرهٔ او دود آه ماست
بر گشته تر ازان مژه بخت سیاه ماست

بگذر ز نام و ننگ که رسوائی آورد
پیوسته روسیاه نگیں بهر نام بود

هرگز نگشت قابل رحم تو مدعی
پیوسته آب تیغ تو بر وے حرام بود

تا دل نظر بخال تو افگند شد اسیر
مسکیں خبر نداشت که این دانه دام بود

[ص ۲۱۲م] کار مژگان سیه مست تو شد کج روشی
هر که برخاست [ز] میخانه چنیں برخیزد

تا بکنج دل من جاے نه بیند اول
نیست ممکن که غبارے ز زمیں برخیزد
کاروان خط نمی دانم چه بار آورده ست
ایں قدر دانم که نرخ بوسه ارزاں می شود
بغیر اشک کسے حال دل نمی داند
همیشه طفل ز دیوانگاں خبر دارد
ز رشک طالع تردامناں داغم دریں گلشن
که شبنم خانه از گل، بلبل از خار آشیاں دارد

[ص ۱۳م] روز و شب از بسکه محو آں میاں گردیده ام
موے می ترسم براند عاقبت از دیده ام
حدیث زلف تو از دل بلب چو می آید
بسان خامه سیه می کند زبان مرا
دست هر کس را بسان سبحه بوسیدم چه سود
هیچ کس نکشود آخر عقدهٔ کار مرا
ما ز گیرائی مژگان تو پابرجائیم
ورنه اول نکهت برده توانائی را
که دل برجا تواند داشت پیش چشم شهلایش
کشد ز آئنه بیروں عکس را مژگان گیرایش

[ص ۱۴م] کنند قمری خیال سرو بر خاک آشیاں بندد
که هر جا سایه افتد بر زمیں از قد رعنایش
شویم گرد بدنبال توسنت افتیم
دگر براے چه روزے ست خاکساری ما

مثنوی در تعریف برج مثمن قلعه دار الخلافه گفته ـ اکثر ابیات آن بنوشتن می آید :

نشمن که دید این چنین دلپذیر
که در هفت اقلیم شد بے نظیر
مسرت فزا ، دلکشا ، دل نشین
غبار درش آبروے زمین
یکے گشت آئینه را پشت و رو
ز بس یک جهت شد بدیوار او
گرفتے اگر رونما از سپهر
نماندے بچرخ اختر و ماه و مهر
درش همچو محراب حاجت رواست
گر او از خدا این ز ظل خداست

[ص ۱۵م] پناه زمان ، بادشاه زمان
جهان بخش ، ثانی صاحبقران
ز خاک درش ذرهٔ عالم است
ز بستان جاهش فلک شبنم است
بعهدش ضعیفان چنان سرفراز
که رشته ز گوهر کند احتراز
همیشه درش باد عالم مآب
و زو زنده عالم ، چو ماهی در آب

قصیده در مدح شاهجهان بادشاه گفته - ازان جمله چند بیت نگاشته می شود :

بهرکه پند نگیرد جفاے چرخ بجاست
بدست هرچه شکسته نشد بسنگ سزاست

[ص ۱۶م] حسب کمال بود نے شرافت نسبی
بشیشه کس نزند طعنه کاصلش از خار است

بکاروبار جهان غیر یک نظر نکند
حباب وار کسے را که دیدهٔ بیناست

دماغ بر فلک و دل بزیر پاے بتان
ز ما چه می طلبی ، دل کجا دماغ کجاست

خطا نمی شود از استخوان ما تیرت
پر خدنگ جفایت مگر ز بال هماست

جز اشک و آه چه باشد بکلبهٔ عاشق
متاع خانهٔ ما چوں حباب آب و هواست

رباعی در تعریف تفنگ گفته :

در معرکه ایں تفنگ فریاد رس است
خصم افگن و گرم خوے و آتش نفس است

[ص ۲۱۷] موقوف اشارتست در کشتن خصم
سویش نگہے ز گوشهٔ چشم بس است

خوندکار روم در تهنیت نامهٔ جلوس شاه جهان بادشاه نوشت که شما خود را شاهجهان لقب کرده اید هفت اقلیم داخل جهانست و شما بادشاهی همه ندارید ۔ بهترین نامها نزد خدا عبدالله و عبدالرحمن است از نامها نامے اختیار نمایند ۔ بعد مطالع همه مصلحت کردند که باید که خطاب را تغییر کرد ۔ کلیم ازیں معنی مطلع شده ایں بیت گذرانید :

[ص ۲۱۸] هندو جهاں ز روے عدد چوں برابر است
بر شه خطاب شاه جهاں زاں مقرر است

بادشاه همیں شعر در جواب نوشت و کلیم را بزر سنجیدن حکم فرمود(۱) وقتے که بر مزاج بادشاه عالم پناه حرارت تپ نمایاں شد دراں ایام کلیم ایں رباعی از نظر گذرانید ۔ رباعی :

روزے که تن شاهجهان از تپ تافت
آں نیست که عیسیٰ بعلاجش نشتافت

۱- یه عبارت به ادنیٰ تصرف کلمات الشعرا (ترجمهٔ کلیم) سے ماخوذ ہے ۔

می رفت دعاے صحتش بسکه بچرخ
میخواست که آید بزمیں ، راه نیافت

مثنوی در تعریف [ص ۱۹م] اکبرآباد و گلر خان آں جا گفته - اکثر ابیات آں مطبوع و دلکش است ، ازاں جا چند بیت بنوشتن می آید - مثنوی :

بپاے هر بناے اکبر آباد
بیک پا ایستاده روح فرهاد
ز صورت بسکه دارد سنگ تزئیں
نماید بیستون و نقش شریں
خیابانهاے بازارش دل افروز
بکشت عیش اهل حرفه هر روز
فتاده در دکان هر مهاجن
همه سرمایهٔ دریا و معدن
بروں آید اگر باشد خریدار
ز یک دکان او صد کاروان بار
بدکان اوفتاده بر سر هم [ص ۲۰م]
متاع شتر مرغ و جان آدم
بجاے دار و از دکان عطار
توان صحت خریدن بهر بیمار
ببازارش ز خوبان گل اندام
شگفته گلبنے بینی بهر گام
قماش دلبری بزاز دارد
که بر دیباے چینی ناز دارد
قماشے (۱) کز برو ننهاده انگشت
همیشه جابش از عزت پس پشت

۱- اصل : قماش

بت صراف با صد عشوه و ناز
بنقد قلب ما کے بنگرد باز
بدستش نقد دل از هر که افتاد
درست از وے گرفت و خوردنش داد
به پیش روے او از خرمن زر
نیاید مشتری اندر برابر
بایں مغرور زر عاشق چه سازد
بایں پر فن کدامیں حیله بازد
ز تنبولی دلے دارم همه ریش
ز غم پیچیده همچوں سبزهٔ خویش
منه بر وعدهٔ تنبولیاں دل
که جز خون خوردن ازوے نیست حاصل
قرارے نیست در اقرار ایشاں
ورق گرداندن آید کار ایشاں
مه جوهر فروش آں آفت هوش
که گوهر گشته اورا حلقه در گوش
چه غم دارد اگر عاشق هلاکست
گهر را چه، صدف گر سینه چاکست
بت خیاط شوخ [و] جامه زیب است
صنوبر قامتے عاشق فریب است
بتاں را خار در پیراهن از اوست
گریباں ها همه در دامن از اوست
بت زرگر بآں عاشق گدازی
سراپا راحت است و دلنوازی
عرق چوں از رخش در بوته ریزد
گل تر از میان شعله خیزد

[ص ۳۲۱]

[ص ۳۲۲]

زحسن شستهٔ دوبے (۱) چه گویم
ازان بے پرده محبوبے چه گویم
تر و تازه شگفته آشنا روے
بسان سرو دائم بر لب جوے
چو آخر می شود سوداے بازار
بتان خانگی آیند درکار
[ص ۳۲۳] پٹھان و راجپوت و شیخ زاده
شکیب عاشقان برباد داده
همه افغان پسر عاشق نظاره
بدست زلف و در دستش کٹاره
غرور حسن با جهل نهانی
چو گردد جمع نتوان زندگانی
قضا روزے که نقش(۲) خیر و شر بست
بخوبی راجپوتان را کمر بست
بخوبی گرچه از گل عار دارند
گل از بهر چه با خود خار دارند
سپاهی زاده ها در پردهٔ شرم
بسان تیغ هم تندند و هم نرم
همه چون شعله خون گرم اند و مغرور
چو بوے گل همه رسوا و مستور
[ص ۳۲۴] اگر در خلوت و گر در بر جمع
بعاشق آشنا چون شعله با شمع

۱- دهوبی = دوبی ؟

۲- اصل : نقشے

چوگل خوشبوے و خوش روے و شگفته
متاع صبر عاشق پاک رفته
همین بردل فریبی مردمش راست
در و دیوار آن محبوب دلهاست

شیخ سعد الله گلشن

حقایق و معارف آگاه ، شیخ سعد الله گلشن تخلص (۱) در خدمت شیخ الشیوخ شاه عبدالاحد سرهندی معروف بمیان گل وحدت تخلص ارادت صادق بهم رسانید - و در رکاب [ص ۲۲۵] ایشان بزیارت حرمین شریفین سعادت اندوز شد - بعد از چند سال در احمد آباد گجرات اوقات بسر برد - آخر العمر در دار الخلافه شاه جهان آباد اقامت ورزید - ذات شریفش بسیار بوارستگی و بے تعینی موصوف است - خالی از شوق و نیاز و سوز و گداز نیست - در عالم غزل نازک بند و معنی یاب است - دیوان غزلش قریب لک بیت خواهد بود(۲) - من اشعاره :

[کلک من صورت کش صد معنیٔ رنگین اوست
گر کند گلشن تخلص بلبل طبعم رواست (۳)]

[ص ۲۲۶] ز هجرت کشت کار غم بآئین دگر دارم
که همچون خوشه روید صد دل تنگ از تن زارم
شدم تا در هوایت خانه بر دوش سبک روحی
چو بوے گل ندارد نقش ما بر خاک رفتارم
جفا جوے که من از شوق او عمریست دل تنگم
فسان تیغ نازش نیست جز گردیدن رنگم

۱- ترجمه کلمات الشعرا میں ہے لیکن اس سے استفادہ نہیں کیا گیا -

۲- وفات گلشن ۱۱۴۰ھ - بحواله اورینٹل کالج میگزین و نتائج الافکار

۳- اضافه بر حاشیه

که تردد تیز طبعان را کند زیر و زبر
آمد و رفتے (۱) نمی باشد دم شمشیر را
خامشان (۲) را نکند زخم زبان زیر و زبر
الف سینهٔ گندم به تهجی نرود
[ص ۳۲۷] از ازل چشم سیاهش کعبهٔ مقصود ماست
گرد او گشتن بود بر ذمهٔ ما فرض عین
پاس عزت تشنهٔ دیدار را گلشن بلاست
هست استسقای طبلی ز آبرو آئینه را
مکن باور بحرف قطع الفت کرده شوخے من
که چون مقراض این ظالم زبان زیر زبان دارد
ز بس کرده موزونیش گل ز هر مو
درخت رباعی ست (۳) آن چار ابرو
که کرد کار جوانی بموسم پیری
نماز شام نگردد بوقت صبح ادا
[ص ۳۲۸] تیره از چرب زبانی دل روشن گردد
این چراغیست که بے نور ز روغن گردد
این مطلع شاه گلشن در سخنوران مشهور است :
بصد دقت توان فهمید معنی هاے ناز او
که شرح حکمت العین است مژگان دراز او

رباعی:

عمریست که محو دل بیدار خودیم — حیرت زدهٔ جلوهٔ اسرار خودیم
کے صورت حال ما شود پرده نشین — چون آئنه خود رخنهٔ دیوار خودیم

۱- اصل : رفت (تصحیح از تذکرهٔ بے نظیر)
۲- اصل : خاموشان
۳- اصل : درختے

رباعی:

در عالم گریه بے نوایم چون شمع
در سوی گداختن رسایم چون شمع
تا از دل من داغ تمنا گل کرد [ص ۲۲۹م]
در سوختن انگشت نمایم چون شمع

مرزا کامران گویا

مرزا کامران گویا برادر مرزا داراب جویا ـ طبع شعر درست داشت و ذهنش بایہام و ادا بسیار مائل بود (۱) و خوب و متین می گفت :

[ز هجر مردم و گویند یار می آید
بکار من که نیامد چه کار می آید (۲)]
خویش را با او شبے می خواستم
از برائے مطلبے می خواستم
از عروس دهر تا دل بر کنیم
همت مردانه می خواهیم ما

شیخ عصمت الله کامل

شیخ عصمت الله کامل (۳) [ص ۲۳۰م] متوطن مراد آباد ـ زبان شعر درست داشت ـ اکثر همراه منصب داران قلیل البضاعت اوقات بسر می برد و قوت لا یموت حاصل می کرد ـ من اشعاره :

طور را برق تجلی سوخت خامش شد کلیم
سرمه سا چشمے که خواهد برد نالیدن ز من

۱ـ قلمزده : استاد . . . . [ایک سطر]

۲ـ اضافه بر حاشیه

۳ـ مخزن الغرائب (قلمی) حاشیے پر : متوطن مراد آباد از منصبداران بوده علم شعر نیکو می دانست ـ ازوست ـ (یہی دو شعر)

منصب حیرت آرزوے من است
شوق آئینه داری دارم

مرزا گرامی همدانی

سخنور نامی مرزا گرامی همدانی (۱) خلف و شاگرد مرزا عبدالغنی بیگ قبول ، گرامی تخلص(۲) [پیر و مرشد سخن سنجانست ، مردیست قلندرمزاج(۳)] از [ص ۳۱م] دنیا و ما فیها رسته [آن قدر خرق عادات از ایشان بظهور آمده اند که بنوشتن نیاید (۴)] و تلاش معانیهاے غریب دارد ـ و شعر را بطرزے می خواند که سامع صورت معنی را برای العین مشاهده می نماید ـ و جلوه ابکار افکار بچشم سیر معاینه کنند ـ من اشعاره :

پوستیں پوش هر که شد داند
دارم اشعار کاتبی از بر

[گران بها ترش از در همیں نه دندان ست
دو سرخ لعل لب او فزوں ز مرجان ست(۵)]

ازیں ظلمت سرا بے داغ جائے بر نمی آید
چو شب مهماں رود باید چراغ برد همراهش

[ص ۳۲م] نے (۶) همیں تنها شه بحر و بر است
شاه مرداں شهر حوض کوثر است

۱- نتائج الافکار : وفات ۱۱۵۶ھ

۲- قلمزده عبارت : . . . درویش مزاج قلندر وضع و از اهل (ص ۱۴۳) دنیا وا رسته - اشعار با رتبه می گوید-

۳- اضافه بر حاشیه

۴- اضافه بر حاشیه

۵- اضافه بر حاشیه

۶- اصل : نه

کمتر

کمتر سخنور بلند قیاس و شاعر معنی شناس بود - از اشعارش همیں یک رباعی بگوش راقم ایں سطور رسیده - از قماش سخنش معلوم میشود که زبانش [ص ۴۳۴] به سنجیدگی آشنا است - رباعی :

تا کے بلباس عاریت زیبائی تا کے به لقاے بے بقا رعنائی
تا کے به نشاط یک نفس همچو حباب از باد غرور خویش را آرائی

گستاخ

گستاخ معلوم نیست که کیست و کجائیست - همیں یک بیت ازو بگوش رسیده :

داشتم در آشنائی هاز مردم چشم داشت
آں قدر نادیدنی دیدم که می بایست دید

کرم علی بیگ کرم

کرم علی بیگ کرم تخلص ، بندوبست اشعارش خالی از پختگی نیست - قصیده در مدح بهادر شاه گفته - ایں بیت ازاں قصیده است :

[ص ۴۳۵] نگشته لا بزبان مبارکش هرگز
مگر به اشهد ان لا اله الا الله

هزار روپیه انعام یافت - (۱)

ایں همه عمرے که در کوے تو من بودم چه شد
جبهه فرسودم چه شد بر در جبیں سودم چه شد

۱- ذیل کی حکایات حاشیے پر اضافه کی گئی هیں :

گویند روزے جهانگیر بادشاه در شکارگاه آهوے بسیار صید فرمود دریں اثنا پلنگ یعنی یوز خاصه آهوے سیاه را کشت - بادشاه ایں مصرع بر زباں آورد :

چیتهٔ بادشاه زد کاله

ابو طالب کلیم حاضر بود مصرع دیگر بدیهه رساند :

گشت صحرا همه پر از لاله

(باقی اگلے صفحے پر)

(حاشیه صفحهٔ ماسبق)

پنج هزار روپیه همان ساعت از بهلهٔ خاص مرحمت شد ـ سبحان الله عجب زمانه بود که برائے یک مصراع هزاران انعام می فرمودند ـ

[کلمات الشعراٌ میں یه عبارت یوں درج ہے ـ

(بذیل ترجمهٔ جهانگیر بادشاه) غرض که عهد جهانگیری عجب عهدے بود ـ عیش و عشرت در عالم بدرجهٔ کمال بود ـ هر کسے خاطر جمع داشته و فراغ بالی طبع عالی بادشاه عالم پناه در همه اثر کرده ـ مرفه و آسوده حال بسر می بردند ـ

روزے در شکار گاه آهوے بسیار صید کرده ـ دریں اثنا یوز خاصه آهوئے سیاه را افکند ـ بر زبان مبارک رفت ـ ع :

چیتهٔ بادشاه زد کاله

یعنی یوز بادشاه سیاه آهوے را افکنده ـ ابو طالب کلیم حاضر بود مصرع دیگر بدیهه رساند ـ ع :

گشت صحرا ز خون او لاله

پنج هزار روپیه از بهلهٔ خاص همان جا انعام شد ـ سبحان الله چه همت و چه بخششها ـ حق تعالی ما را در زمانهٔ انداخته که هر چند زمین بآسمان دوختیم روے ولی یعنی توجهے هم از کسے ندیدم ـ تابه صله چه رسد ـ

(اس کے بعد سرخوش نے نواب همت خاں سے صلے کا قصه بیان کیا ہے اور اس کی هجو میں اپنے اشعار دیتے هوئے ایک قدیم شاعر کا قصه بیان کیا ہے جو آگے ”نقل است که شاعر درمدح ترک“ کی عبارت سے اخلاص نے بھی بیان کیا ہے)]

دریں روزها بنده ملازم امیرے بود ـ آں امیر روزے بشکار مشغول بود ـ چند بیت گفته [حاشیه ص ۲۳۶] بگوش رساند که ایں بیت ازاں جمله است :

ندارد صید از تیرش جدائی بود همچوں الف بالائے آهو

شنید و سر بر نیاورد ـ روز سوم [اصل : سویم] ده روپیه از مدد خرچ من کم کرد ـ در آں وقت ایں بیت یادم آمد :

گویند بمدح یار زر می بخشد ایں بے همت مرا جز آزار نداد

(باقی اگلے صفحے پر)

(حاشیه صفحهٔ ماسبق)

شاعرے قصیدہ در مدح بخیلے گفت و او را بنام حاتم و معن ستود ۔ شخصے حاضر بود گفت این مرد را شاید نمی شناسی که میم مدح صله خواہان در کوشش کار میخ می کند ۔ او را باین نامہا ستودن چه نفع دارد ۔ شاعر گفت کریم محتاج بمدح نمی باشد و مدح برائے بخیلاں است که شاید باین سببے بکسے نفع رسانند ۔

گویند شاعرے در مدح دولتمندے قصیدهٔ گفته گذرانید ۔ ہیچ ترشح ندید ۔ بعد از چند روز مثنوی بنام او گفته آورد ، ہیچ التفاتے بحالش نکرد ۔ باز قطعهٔ مشتمل برعرض حال خود داد ؛ چیزے نیافت ۔ باز آمده بر در خانه اش نشست ۔ آن دولتمند بے ہمت دید و گفت ۔ عجب دیوانه ہستی قصیدهٔ گفتی محروم افتی ، مثنوی آوردی ہیچ نه بردی ؛ قطعهٔ آوردی ہیچ نیافتی ۔ حالا بچه آمید بر در خانهٔ من نشسته ای ۔ گفت نشسته ام تا بمیری و مرثیهات نیز بگویم و بروم ۔

[سر خوش نے کلمات الشعراؔ میں جہانگیر کی داد و دہش کے ذیل میں اپنے عہد کے (عہد اورنگ زیبی) بختاور خاں کا تذکرہ کر کے اور اس کی وفات پر اپنے اشعار درج کر کے یوں گریز کیا ہے :

این قصه بآن می ماند که شاعرے در مدح دولت مندے قصیده گفته گذرانید ۔ ترشحے از سحاب کرمش ندید ۔ بعد از چندین مثنوی بنام او گفته آورد ۔ ہیچ التفات نکرد ۔ باز قطعهٔ مشتمل بر عرض احوال خود آورد ۔ چیزے او را نه بخشید ۔ باز آمده بردر خانه اش نشست ۔ آں دولت مند دوں ہمت دید ۔ گفت عجب حریصے بودهٔ قصیده گفتی چیزے ندادم ۔ مثنوی گفتی محروم برگشتی ۔ قطعه آوردی ہیچ نبردی ۔ حالا بچه امید بر در خانهٔ من نشسته ۔ گفت نشسته ام که بمیری و مرثیه ات نیز بگویم (کلمات الشعرا ، ص ۲۶ ، ترجمه جہانگیر بادشاه)] .

گویند اعرابی پیش امیرے آمده اظہار احتیاج کرد ۔ آں امیر متوجه به او نشد ۔ درین اثنا شاعرے قصیده خواند و صله گرفت ۔ اعرابی در دل تصور کرد که شاید بوسیلهٔ شعر چیز بدست اید شعر انشا کرد و خواند ۔ ہیچ التفات نه نمود ۔ اعرابی خواست که محروم بر گردد ۔ برخاست و با امیر گفت ، بفرما تا

(باقی اگلے صفحے پر)

(حاشیه صفحهٔ ماسبق)

مرا صد چوب زنند - امیر گفت برائے چه ؟ گفت شاعر [ان صله می گیرند] و خلقے برآمدن من مطلع شده اگر ازیں درگاه [محروم خواهم رفت ؛ مردمان چه خواهند] (۱) گفت - امیر را خوش آمد و صله اش داد -

[حاشیه - ص ۳۲ م]

اے کرم را بروزگار تو فخر [صلهٔ مدح] گرچه خوب بود
لیک جائے که مردم اند خسیس صلهٔ شعر کاش چوب بود

گویند شاعرے برائے خلیفه منصور قصیده گفت و چوں بر او خواند گفت هر حاجتے که داری بخواه - گفت حاجت من ایں است که بحاکم مدینه بنویس که چوں مرامست بیند حد نفرماید - منصور گفت ایں حکم نمی تواں کرد - شاعر گفت مرا دیگر حاجت نیست - منصور بعد تامل بحاکم نوشت هر که ایں را مست پیش تو آرد هشتاد تازیانه بزن - و او را صد هر گاه غیراں او را مست می دیدند می گفتند کیست که هشتاد را بصد بخرد -

نقل است که شاعر در مدح ترکے قصیدهٔ گفته آورد ، و سرمجلس خواند - ترک شنیده محظوظ شده گفت فردا بیا صد من غله بتو می دهم - شاعر صبح دم باربردار و جوال و ریسماں برده پیش او حاضر ساخت - ترک بیدماغ برخواسته بیروں آمد - شاعر گفت بموجب فرموده باربردار وغیره برائے بردن غله آورده ام ، امیدوار عنایتم - ترک گفت عجب ابله بوده - تو دی روز حرفے گفتی مرا خوش کردی - من نیز حرفے گفتم ترا خوش آمد - باربردار و جوال و ریسماں چه دخل دارد -

[(همت خاں) قول آں ترک بکار بردند که شاعرے در مدحش قصیده گفته آورد و سر مجلس بر خواند - ترک شنیده محظوظ شده گفت فردا بیا چند من غله بتو می دهم - شاعر خوش حال شده دم صبح باربردار و جوال و ریسماں بر در خانه اش برد - ترک از خواب بے دماغ بر خواسته بیروں آمد - شاعر گفت بموجب فرمودهٔ (شما) باربردار وغیره لوازم برائے بردن غله آورده ام امیدوار عنایتم - گفت عجب مرد ابله بوده - تو دی روز حرفے گفتی مرا خوش آمد - من نیز حرفے گفتم ترا خوش آمد - باربردار و جوال و ریسماں چه دخل دارد - (کلمات الشعرا ، ص ۲۳ ، بذیل ترجمه جهانگیر بادشاه)]

۱- قیاسی تصحیح -

طالب آملی گوید :

دو وصف اند اهل طبیعت که هر [گز
نداروند با هم سر سا] زگاری
یکے را فرومایگی کرد شاعر
یکے را [بزرگی] و عالی تباری
من آن شاعرم [شکر لله که دارم
ز بخت بلند تو امیدواری
که گر دهر یاقوت یکدانه گردد
درو بینم از چشم نا اعتباری
به گل زار معنی هزار فصیحم
بمنصب چه شد نیستم گر هزاری
چو مہر تو دارم چه حاجت به مہرم
مرا مہر داری به از مہر داری (۱)]

میر عبد الرحمن گرامی

میر عبد الرحمن گرامی پسر امانت خان عالم گیری - صاحب دیوان بوده - همیں دو بیت ازو بگوش رسیده :

فصل گل آمد و من توبهٔ بیجا کردم
چه ستم بر قدح و جور بمینا کردم
با رفیقان ز خود رفته سفر دست نداد
سیر صحراے جنوں حیف که تنہا کردم

۱- ان اشعار کا متن خوانا نه تها ، تکمیل سرو آزاد ، ص ۸۰ سے کی گئی - بظاهر ان اشعار کا تعلق طالب آملی کے حالات سے هے ، جہاں اس قصیدے کے دو شعر درج هیں -

لامع

[لامع (۱) سخنور صاحب تلاش می نماید - خوب و متین می گوید :

در [بهارستان حمدت (۲)] بلبلان قدس را
بوے گل خیزد بجاے [ناله] از منقارها

گذشتی بر مزارم [شورشے (۳)] انداختی رفتی
کف خاک مرا صحراے محشر ساختی رفتی (۳)]

ملا شاه بدخشانی

حقایق و معارف آگاه [ص ۳۶۰] ملا شاه بدخشانی ، در حیات والدین بطلب علوم مشغول ، و بعد تحصیل علوم عقلی و نقلی سالک مسالک فقر و فنا شده ، راه هندوستان پیش گرفت - بمجرد رسیدن لاهور خود را بمنزل عارف حقایق کونی و آلهی میان شاه میر قلندر رسانید -

و میان شاه میر از سادات حسینی و اکابر زاده هاے عصر (کذا) بوده - و نام پیر ایشان ابراهیم لعالی (کذا) است . و ایشان از اکابر مشائخ مصر (کذا) اند و طریقه قلندریه داشتند - ملا شاه مدتے در خدمت میان شاه میر آمد و [ص ۳۷م] شد می‌نمود - و ایشان اکثر رو می‌تافتند بلکه راه نزد خود نمی دادند - عاقبت که ثبات قدم مومی الیه ظاهر شد - مهربان شده در اندک زمان بنهایت مرتبهٔ عرفان رسانیدند -

و باز باشارهٔ آن حضرت ملا شاه بکشمیر رفته ، در آن جا اقامت ورزید - و تا آخر عمر ایام تابستان در کشمیر و زمستان در لاهور بسر برده - و در کمر کوهے نواح کشمیر باغے به نهایت لطافت و فصاحت بنا نهاده بود و آن باغ را چشمهٔ شاهی نام کرد - اگرچه [ص ۳۸م] در آن جا آبشارها از کوه آیند ، لیکن چشمه به خوش نیز واقع شده است - و بالاے آن چشمه حوضے ساخته

۱- کلمات میں تذکرہ ہے لیکن کوئی استفادہ نہیں کیا گیا سوائے اشعار کے حصول کے -

۲- تکمیل از روے کلمات الشعرا -

۳- اضافه بر حاشیه -

مثمن از سنگ سیاه و از بالا مسقف کرده ـ آبش در برودت بمثابه ایست که در عین تابستان اگر لمحهٔ دست در وے گذارند مثل اعضاے رعشه دار بلرزه درآید ـ شاه مذکور در آن باغ بتحمل بسیار و فراغت تمام می زیست ـ و هر گاه خبر آمدن بادشاه می شنید عصا در دست، گرفته بسیر خیابان می رفت و ایستاده ملاقات [ص ۳۲۹] می کرد ـ و همچنیں در وقت برخاستن همراه بادشاه بر می خواست و ساعتے دیگر سیر می کرد ـ

گویند شاه جہاں بادشاه بارها ایں حرف را بر زبان آورده که در هندوستان دو شاهند، یکے شاه جهان و دیگر ملا شاه ـ و در سال هزار و هفتاد و دو (۱۰۷۲ھ) سفر عالم بالا اختیار نمود ـ و شاه بلند اقبال دارا شکوه قادری تخلص از مریدان ایشان بود ـ اغلب اوقات آن عرفان مآب طرهٔ اشعار را بشانهٔ قلم می آراست و بخیال شعر می پرداخت ـ [ص ۳۳۰] لهذا در ایں مقام بایراد بیتے چند از دیوان ایشان اکتفا می نماید من اشعاره :

آن ابروے کجش را تیغ خمیده گفتم
زاں تیغ اشارتے کرد بالاے دیده گفتم
چشم و ابروش چو باهم پیوست
درمیان شرح اشاراتے هست

رباعی :

رفتیم بهر جا که ده و بستان است
گشتیم بهر جا که گل و بستان است
چوں طفل رضیع رو بخویش آوردیم
دیدیم که شیر در همیں پستان است

رباعی :

[ص ۳۳۱] عمرے که بلند و پست بودم بودم
در مرتبه هیچ و هست بودم بودم
خود آمده ام بخود پرستی اکنوں
آن دم که خدا پرست بودم بودم

تاریخ جلوس بادشاه عالم گیر بدین گونه در سلک نظم کشیده :

صبح دل من چو گل بامید شگفت   حق آمده و غبار باطل را رفت
تاریخ جلوس شاه اورنگ مرا   ظل الحق گفت الحق این را حق گفت(۱)

[ص ۲۴۴] و ولادت با کرامت آن بادشاه در سال سیز دهم جهانگیری شب یکشنبه یازدهم ذی قعده مطابق سنه هزار و بیست و هفت هجری از دختر یمین الدوله آصف خاں در حوالی اجین است ۔ (۲) تاریخ تولدش [ابو طالب کلیم چنین گفته :

داد ایزد ببادشاه جهان   خلفے همچو مهر عالم تاب
تاج صاحبقران ثانی یافت   گوهر بحر ازو گرفته حساب
نامش اورنگ زیب کرد فلک   تخت ازیں پایه گشت عرش جنا[ب]
چون بایں مژده آفتاب انداخت   افسر خویش بر هوا چو [حباب]
طبع دریافت سال تاریخش   زد رقم آفتاب عالم تاب (۳)]

در (۴) روائح مینویسد که چون بعضے از اعضاے جهان آرا بیگم خلف شاهجهان بادشاه بسوخت رجوع بملا شاه با صفا کرد ۔ چند خوان پر از اشرفی فرستاد و درخواست دعا کرد ۔ [ص ۲۴۴] پیر صادق فرمود که وقت رجوع طبیبان است از دعا چه می کشاید ، نذر خود را ببرید که حیله و تذور از من نمی آید :

۱۔ قلمزده عبارت : یک . . . فضائی بادشاه هفت اقلیم دیگر زیب اورنگ و تاج ... تاریخ (ص ۲۴۲) بادشاه بود ۔ یه عبارت اس طرح کاٹی ہے کہ خوانا نہیں ۔ صفحے کے نیچے ترک بھی پہلے ''تاریخ'' پھر کاٹ کر '' و ولادت'' درج ہے ۔

۲۔ '' آفتاب عالم تاب'' لکھ کر کاٹ دیا ہے ۔

۳۔ اضافه بر حاشیه ۔

۴۔ عبارت دراصل یوں ہونی چاہیے تھی = سر خوش در روائح می نویسد الخ ۔ کیونکہ روائح جیسا کہ کلمات الشعرا (ص ۷۰) سے معلوم ہوتا ہے سرخوش کی وہ کتاب ہے جو اس نے لوائح جامی کے تتبع میں لکھی تھی ۔

از شمع بسوخت بیگم والا جاه   درخواست دعا به نذر از ملا شاه
گفتا چه کشاید از دعا غیر دهن   زیں حال طبیب را بکن زود آگاه (۱)

نه ایں است که دعاے مقبولاں را اثر نیست ۔ عارف را جز حق توجه بسوے دگر نیست ۔ بندهٔ در مانده دعا پیش خدا کند عارف عین ذات است پیش که دعا کند (۲) ۔

میرزا معز فطرت مخاطب به موسوی خان

[ص ۴۴۴] فضایل و کمالات مرتبت میرزا معز فطرت مخاطب بموسوی خاں (۳) در عصر شاه عالم گیر بهند آمد و بمنصب غیر معتد به ممتاز شد ۔ آخر عمر هر گاه ترک منصب نمود میاں ناصر علی ایں چند بیت نوشته فرستاد :

دولت شاهی مسلم طبع آزاد ترا
ترک مکتب خانه میموں باد آوستاد ترا
چوں تو عالی همتے پابند منصف بود حیف
دامها نذر گسستن باد صیاد ترا

اکثر اوقات شریفش بمطالعه و درس معقول و [ص ۴۴۵] منقول مصروف می بود ۔ بحسب اتفاق گاه گاہے فکر شعر نیز می کرد، و از سخناں رنگیں جیب و کنار سامعاں را گل آمود می فرمود ۔ و در دقیقه سنجی و معانی بندی بے نظیر عصر خود بود ۔ دریں بیت قصیدهٔ مرزا صائب که در تعریف عمارت گفته :

۱۔ کلمات الشعرا مطبوعه کے حاشیے میں (ص ۱۷) یه رباعی سرخوش کے نام سے درج ہے اور قلمی نسخهٔ ب سے مصحح نے حاشیے میں اضافه کی ہے ۔ دوسرے مصرع میں کلمات کے حاشیے میں مصحح نے ''به نذر'' کو ''بندد'' پڑھا ہے جو صحیح نہیں ۔

۲۔ قرینه یه ہے که یه عبارت بھی سرخوش کی کتاب روائح سے ماخوذ ہے ۔

۳۔ کلمات الشعرا سے تھوڑا سا استفاده کیا ہے، اس کی نشان دهی مناسب موقع پر کی گئی ہے ۔

چون لباس غنچه تنگی می کند بر دوش گل
بر شکوه این عمارت پرنیان آسمان

بالمشافه دخل کرد که دو لفظ بر در مصرعین خلاف محاوره است ـ مرزا صائب بعد رد و بدل بسیار معترف شد ـ

[ص ۳۳۶] و در دکن از گرد حوادث این تنگنا مکدر گشته، رخت اقامت بفسحت آباد عالم بقا بر بست ـ مرزا سرخوش تاریخ وفاتش از مصرع آخر این قطع برآورد :

معز الدین محمد موسوی حیف ز عالم سوے ملک معنوی رفت
کشید آه بگفتا عقل تاریخ معز الدین محمد موسوی رفت(۱)
(۱۱۰۱ھ)

من اشعاره :

هیچ کس آگه ز شرح اشتیاق ما نشد
نامهٔ ما چون زبان لال هرگز وا نشد
چو سوز عشق را کامل کنی عیبت هنر گردد
[ص ۳۳۷] شود یاقوت هر سنگیے که لبریز(۲) از شرر گردد
بود از بسکه لبریز صفا آن ساق سیمینش
شود زردوز هنگام سواری خانهٔ زینش
ساده لوحیست ازان لب گلهٔ کم سخنی
چقدر حرف بود نقش عقیق یمنی
تا چه آید بسر خاک نشینان از تو
پیش بالاے تو پوشیده قیامت کفنی
از بسکه تهی کرده ام از شوق تو قالب
اشکے کے برون آیدم از دیده حبابست

۱- کلمات الشعرا، ص ۱۰۲-
۲- کلمات الشعرا = لب ریز شرر ـ

میروی از هوش گر سازم دوباره ناله را
[ص ۴۴۸] چون دو طنبور آورد سرها بهم بینا شود
به پرواز است رنگ گلچینان(۲) بسکه در کویش
بسان گردباد از خاک خیزد چتر طاؤسی
مرد حق در عین دنیاداری از دنیا بری ست
ملک در دست سلیمان نیست در انگشتریست
عشق در مصر جنون لاف جدائی میزند
حسن اگر یوسف شود در کسوت پیغمبریست

مخلص کاشی

مخلص کاشی در ولایت بوده بهند نیامده ۔ هرمصراعش مانند سهی قامتان هند دلفریب است ۔ صاحب سخنان او را [ص ۴۴۹] اوستاد فن می دانند، و امروز در هندوستان عالی مهمان سخن او را بجان دوست می دارند ۔ غرضکه شاعریست زبان دان و معنی نگار سحر کار ۔ در عالم سخن اعجاز ها دارد ۔ من اشعاره :

اگر زاهد ترا محراب گاهے می برد از جا
مرا پیوسته ابروے سیاهے می برد از جا
مکن صرف خضاب اے پیر نقد زندگانی را
بموے کے توان بر خویشتن بستن جوانی را
مکن ار سرمه پسر (؟) -ن سیه آن چشم جادو را
[ص ۴۵۰] لباس تیره چندانے مناسب نیست هندو را
ساقی بهر دو دست نگهدار جام را
واجب شناس حرمت ماه حرام را
بزور نا توانی قوت سر پنجهٔ عشقم
هما کے می تواند خورد مشت استخوانم را

۲- گلستان از ؟ گل چنان از ؟

ز عصیان لب گزیدن در جوانی ها نمک دارد
ازیں نعمت چه لذت می بری چوں ریخت دندانها
امانت دار نتواں گفت خاک عالم دوں را
که یک جا خورد ایں صاحب دیانت مال قاروں را
دریں دوران نامرداں چناں پامال شد دانش
که در خم دختر رز جا نشیں باشد فلاطوں را
[ص ۵۰۱] چوں گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن
تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را
هر که داخل می کند در بیت خود مضمون غیر
در سراے خویش داخل می کند بیگانه را
ز فوت مال ندارند عاشقاں پروا
عزیز مرده دعاے بود زلیخا را
نظر بنامهٔ ایں خاکسار نیست ترا
دماغ خواندن خط غبار نیست ترا
نموده نام نکوے تو عالمے(۱) تسخیر
اگرچه غیر نگیں یک سوار نیست (۲) ترا
[ص ۵۰۲] مکافات خموشاں می کشند اهل سخن دائم
زهر (۳)[عضوے که] جرمے سرزند دنداں گزد لب را
قیمت ۔ در نجف داند رسول
زانکه ایں گوهر دراں شهر است بابه
شوید ز جرم نامهٔ اعمال خویش را
هر کس شود ز خجلت روز حساب آب

۱۔ اصل : عالم ۔
۲۔ سرو آزاد : نیست یک سوار ترا ۔
۳۔ حاشیے پر : عضوے که ۔ تذکرۂ بے نظیر سے شعر کی تکمیل کی گئی۔

دلم فشردهٔ این پنجهٔ نگارین است
مخمسے که بدل ناخنے زند این است
صریر خامه همین حرف می کند تکرار
که در تلاش سخن باش تا دماغ تر است

[ص ۳۰۳] عبث نزاع دریں تنگنائے برپا نیست
بقدر آں که لشانند فتنه را جا نیست
ز لطف مردم اگر بر نظر نشانندت
مرو ز جائے که چوں اشک می دوانندت
قدے که خم نشد بتواضع نگشت راست
هر کس باین خیال نیفتاد برنخاست
و ر کشادی گرهٔ (۱) خلق مکن کوتاهی
همچو ناخن اگر از دست تو بر می آید
هر جا که غمزهٔ تو کند دعویٔ ستم
اول مرا برائے شهادت طلب کنند

[ص ۳۰۴] در عهد ما کجا ز شجاعت نشاں بود
خانے که حرف جنگ زند قصه خواں بود
چناں غبار کدورت گرفت عالم را
که دوستاں نتوانند یک دگر را دید
بے ندامت از گنه طاعت نمی گردد قبول
هست رمزے دست بر زانو زدن وقت نماز
این خوارئی که بر سر کوئے تو می کشم
هرگز نشد که نقل بجائے دگر کنم

۱- اصل : گرے

برائے یک اب و نان(۱) با قد دوتا چو هلال
چه لازم است ترا شهر شهر گردیدن
[ص ۳۰۰] نمازت کے شود مقبول پیش حضرت باری
که در تکبیر هم دست از تکبر بر نمی داری
سخن پرداز را باید نخستیں دم ز وحدت زد
قلم چوں برسر حرف آید اول می‌کشد هوئے

سید ابو الفیض مست معنی

سید ابو الفیض مست معنی خود را شاگرد شیخ‌سعدی شیرازی می شمارد و اظهار می نماید ، که من بخواب این شعر گفته به شیخ مذکور ارادتے آورده ام :

رفتم بخواب جانب شیراز و در سخن
شاگرد شیخ سعدیؒ شیریں زباں شدم

لیکن در عالم ظهور چندے [ص ۳۰۶] اصلاح شعر از خدمت مرزا بیدل گرفته ـ والحال مشق اشعار در خدمت حکیم الممالک [حسین شهرت ؟] می گذراند ـ من اشعاره :

جان من از رفتنت بر من چها خواهد گذشت
جاں ز تن ، نور از نظر ، درد از دوا خواهد گذشت
جرات دامن گرفتن نیست چوں رنگ حنا
خون ما بیچارگاں در زیر پا خواهد گذشت
دنیا همه از نکبت و دولت بگذر بود
بود آنچه در ایام همیں شام و سحر بود
[ص ۳۰۷] تا که شد پروانه را روشن سواد از حرف شمع
علم نحو سوختن حاصل نمود از صرف شمع

۱ـ اب و نان : آب و دانه و آب و علف (بهار عجم ، ص ۱۷)

نیست بر خاستن آئین لشست بختم
همچو آن اشک که بر خاک چو افتاد افتاد
بجامم ریخت زهر چشم (۱) ساقی رنگ تاثیرے
که از یک جرعه ے خوردن چو مینا سر بسر سبزم

تاج بیگ ممنون

تاج بیگ ممنون عزیز خوبست ۔ همیں مطلع ازو بخاطر است :

مگو که زشت بود کفر با مسلمانی که از دو رنگ بود خوشنما سلیمانی

میر محمد علی مطلع

میر محمد علی مطلع سید صحیح النسب ۔ از فرزندان شاه صفی است ۔ هنگامے که ماهیار خان [ص ۳۵۸] فوجدار متهرا بود در خدمتش ارادت داشت و برائے سکونت او بر لب دریائے جون پائیں قلعه طرح مقام دلکشا و جائے فرحت فزا انداخته بود ۔ در آن جا می ماند ۔ بحسب اتفاق بطریق سیر و طواف مکان بزرگان سلف گذر این بنده نیز درآن قصبهٔ متبرکه ، در موسمے که از شادابی هوا قلم در دست کاتب بسان قلم برگش سبز می شد افتاد ، چون از یاران سخن سنج که هر یکے عندلیب هزار داستان بوستان سخن بودند ' و سامع از گلزار طبع ایشان همیں گلچین [ص ۳۵۹] بهار بود ' جدا ماندم ۔ برائے دفع تنهائی ازهر کسے نشان سخنوری و نکته سنجی می جستم ۔ عزیزے نشان داد که میر محمد علی مطلع که فوجدار ایں‌جا در خدمتش ارادتے دارد ' مابین قلعه می باشد ۔ مردیست گویا شاعری شعار اوست ۔ چند مرتبه بنده برائے دیدنش رفت و هنگامهٔ سخن را از هر باب گرم داشت ۔ روزے ایں شعر خود را بزبان آورد :

زد کمال (۲) ذاتی من سر بسر مهر سکوت
درد ے دیدی که آخرها مسام خم گرفت

[ص ۳۶۰] بنده بمجرد شنیدن ایں شعر گفت که اگر بجائے لفظ سربسر لفظ موبمو باشد برائے مسام بجاست ۔ شنید و گفت که تصرف است بجا ۔

۱- خشم ؟ چشم ؟
۲- اصل : کمالے ۔

من اشعاره :

می دمد خط بر رخ جانان بآب و تاب سبز
صبح دم کشت امل را دیده ام درخواب سبز
ما التجا بچشم و دل خویش برده ایم
زین جام و شیشه مطلب خود پیش برده ایم
سخن به رمز و اشارت تمام گفت و نگفت
نگیں مقابل من کرد نام گفت و نگفت

مولانا روشن ضمیر ابوالبرکات منیر

مولانا روشن ضمیر ابوالبرکات متخلص [ص ۶۱م] به منیر خلف الصدق ملا عبدالمجید ملتانی ست - کلامش روشنی بخش دلهائے سخن فهمانست و سخنش مانند آفتاب تابان - اشعارش بتازگی مشهور است ولطافت عبارتش برزبان ها مذکور - و تعداد اشعار خود را خود آن معنی آفرین بنظم آورده :

اشعار، زهے که از سوادش	پیوسته قلم سیاه کار است
در هیچ شمار نیست لیکن	هنگام شمار سی هزار است

و در نثر نیز ید علیا داشت ، و خیلے استعاره دوست بود - [ص ۶۲م] و در انشا پردازی معانیهاے بدیع را به صنعت [جلوه می دادو(۱)] بقدرت و سامان بر صفحهٔ قرطاس گلفشان می ساخت - اما در عین شباب روز شنبه هفتم رجب سال هزار و پنجاه و چهار (۱۰۵۴هـ) در اکبرآباد سفر آخرت گذید ، و الحال در لاهور مدفون است - این چند اشعار از ابکار افکار آن معنی نگار است - من اشعاره:

هر که کج باشد زبانش مایهٔ او کمتر است
شانه چون دارد زبان راست جایش بر سر است
چشم دل چون باز شد معشوق را در خویش دید
[ص ۶۳م] عین دریا گشت چون بیدار شد چشم حباب
هر چه گوید مرد صاحب دل دلیل معنی است
هر چه آید بر زبان تیغ بخت جوهر است

عزت ار خواهی مشو پابند یک جا اے عزیز
تا زمیں گیریست زر ، پیوسته خاکش بر سر است

مسطرش از رشتهٔ باراں کند ابر بہار
گر نگارد وصف گل بر کاغذ ابری هوا

پاے چوبیں را ره باریک رفتن مشکل است
شانه حیرانم چساں از تار آں گیسو گذشت

[ص ۳۶۴] بجز منیر که طاقتست در سخندانی
کسے نفہمد مضمون بیت ابرو را

یک نفس از سینه ام سوز محبت دور نیست
از دلم سردی مجو ، ایں شمع از کافور نیست

در هجو دیوان لاهور گفته :

سر و کارم بدیوانے فتاد است — کشیدم آه از دستش کشیدم
جہانے گشتم اما هیچ جاے — چنیں دیوان بے معنی ندیدم

در مدح روضهٔ اکبر بادشاه گفته :

خاک پاک سکندره ز صفا — نیست ز آئینهٔ سکندر کم

[ص ۳۶۵]

هست آنجا مزار اکبر شاه — شد ازو قدر خلد و کوثر کم
نزد دانا طواف این درگه — هیچ نبود ز حج اکبر کم

درهجو شیدا گفته :

شیدا بر دانا بحذر می‌آید — در مجلس ابلہاں بسر می آید
سازند اگر ز استخوانش نزلے — هر بار که افکنند خر می آید

درهجو شیخے گفته :

شیخ سائیست چون ز اهل سلوک — در پے مردماں فتاد چرا
بچه بازی اگر نمیداند — بچهٔ ریش را نهاد چرا

ملا مفید بلخی

ملا مفید بلخی (۱) در عالم سخن تلاش ها [ص ۳۶۶] داشت و در تلاش لفظ و معنی مساعی جمیله بظهور می‌آورد و ایجاد معانیهاے بلند می کرد ۔ در ابتداے عهد عالم گیر در بلدهٔ ملتان ازین دار ملال انتقال کرد ۔ مرزا سرخوش تاریخ وفاتش چنین گفته :

مرد ملا مفید در ملتان | این سخن چون بگوش سرخوش خورد
برکشید آه و سال تاریخش | گفت ۔ ملا مفیـد بلخی مرد
(۱۰۸۰ھ)

من اشعاره :

شمع سان آه شعله پرور ما | علم نیستی است بر سر ما

[ص ۳۶۷]

تیغ قاتل رابخون خویش روشن کرده ام | می توان گفتن بعالم جوهر قابل مرا
موے ابروش ز آتش سودا | میخورد پیچ و تاب بر سر ما
تمام چشم نکویان بسرو قامت بست | نهال قد توگویا که نخل بادام است
ز درد گر نشوم ناتوان چو خامهٔ مو | چگونه شرح دهم صورت جدائی را
خوننابه بود ساغر بزم طرب ما | جز ساغر تبخاله نیامد بلب ما

[ص ۳۶۸]

از رهائی مگو که چون طاؤس | پرو بالم بمهر صیاد است
زینت خانهٔ صیاد بود مرغ اسیر | از گرفتاری طاؤس قفس گلزار است

صوفی مشتاق

صوفی مشتاق از شاگردان شاه آفرین لاهوری است ۔ گه گاهے مصرعے و

۱۔ کلمات الشعرا: معنی یاب ، صاحب تلاش ، تازه فکر ... در اوایل جلوس عالمگیر شاهی در بلدهٔ ملتان بحضرت منان پیوست ... (حاشیه) فقیر صحبت او در نیافته اما بعد از استماع این واقعه تاریخ فوت او بطریق تعمیه گفته (متن) بعد از استماع این واقعه تاریخ فوتش گفته (وهو هذا)

بیتے از عالم خیال می گوید :

دیدهٔ حالت مشتاق مپرس
که عیان را چه بیان می باشد

محمد نظام معجز

محمد نظام معجز سخن از عالم خیال می گوید و معانیهاے بعیدالفهم در الفاظ رنگیں ادا می نماید و صاحب دیوان است ـ من اشعاره :

[ص ۳٦۹]

دارد بهار گریه گلستان در آستیں
خواهد دمید سبزهٔ مژگان در آستیں

[چشم] ما حلقهٔ گرداب شد از گریهٔ ما
آستیں کوچهٔ سیلاب شد از گریهٔ ما

دل در سواد زلفش دیدیم چون غریبان
در زیر سایه نیمے در آفتاب نیمے

انسان کامل مرزا بیدل دریں زمیں غزلے دارد که مطلعش این است :

شب چشم نیم مستش وا شد بخواب نیمے
در دست فتنه دادند جام شراب نیمے

میر محمد سمیع مظهر

میر محمد سمیع مظهر مغل ولایت (زا) ست ـ وقتے که بخدمت احتساب دارالخیر اجمیر مامور بود پیش محمد مقیم خان مسیح که بخدمت دیوانی آن صوبه امتیاز داشت اشعار خود می گذرانید ـ اکثر خوب و دلچسپ می گوید : من اشعاره :

بدیر و کعبه نیرنگ جمالت نور می بخشد
فروغ شمع رخسار تو در هر خانه می بینم

از بهار چمن عشق همین قسمت شد
بلبل و فاخته از من گل و شمشاد از تو
مانند کمان گوشه گرفتم ز دو عالم
[ص ۲۸۱] در کنج غمت بسکه کشیدم چله بسیار

مرزا شاه حسین مناسب

مرزا شاه حسین مناسب (۱) شاعر غرا بوده :

دل ترا دریاست اما تشنگی ها می‌کشی
هر نفس دلوے بود خالی که بالا می‌کشی

[روزے میر مدهوش لاهوری بخانهٔ شاه حسین مناسب آمده غزلے که مطلعش بتحریر می‌آید خواند :

به بلبل می شود گل بے حجاب آهسته آهسته
عروس (۲) نو برآید از نقاب آهسته آهسته

هندوے که پیشکار مناسب بود و از فنون شعر اصلاً بهره نداشت اعتراض کرد که گل بے حجاب شدنی نمی خواهد زیرا که وا شده است ، بجائے گل اگر غنچه باشد مناسب است - جمیع عزیزان سخن ز بس پسندیدند و مصرع تغیر بایں رنگ یافت :

به بلبل غنچه گردد بے حجاب آهسته آهسته] (۳)

میر احمد محی

میر احمد محی تخلص ، اشعار راست براست دارد :

چشم پوشیده توان کرد سفر
چه قدر راه فنا هموار است

۱- صبح گلشن : میر شاه حسین مناسب

۲- اصل : عروسے

۳- مناسب کے حال میں یہ اقتباس حاشیے پر اضافہ ہے - اس کے علاوہ اس جگہ حاشیے پر یہ دو واقعات بھی درج ہیں :

(اگلے صفحے پر)

شیخ سعدالله مسیحی

شیخ سعد الله مسیحی پانی پتی (۱) شاعر صاحب قدرت و معنی یاب [ص ۳۷۲] عالی فطرت بود و با معنی بند خوش ادا ملا شیدا [نسبت] اتحاد بدرجهٔ کمال داشت (۲) چنانچه می گوید :

در من و شیدا نماند اندر حقیقت امتیاز
من بشیدا مانم و ماند بمن شیدائے من

در تعریف پیر (۳) خود گفته :

غذائے نفس زہر فاقه داده   غلط گفتم که نفسش مرده زاده

داستان رام و سیتا بنظم آورده و داد معنی آفرینی داده۔ آں جا ایں بیت در عصمت سیتا گفته که نزدیک سخنوران برابر لک بیت است (۴) :

[ص ۳۷۳]

تنش را پیرہن عریاں ندیده   چو جاں اندر تن و تن جاں ندیده

(بقیه حاشیه صفحهٔ ماسبق)

ترسا تخلص کشمیری است که قوم او گاؤ است، روزے غزلے که ازین شعر رتبه‌اش ظاهر است گوش زد سامعاں میکرد :

به بستر تا فتادم از غم چشم سیاه او   طبیباں نبض‌چوں دیدند فرمودندلوزینم

مرزاے مذکور ایں مثل براے او خواند ”لوزینه بگاؤ دادن از کون خریست“

گویند عزیزے اشعار بے معنی می‌گفت و از نظر حاجی باباے معنی می‌گذرانید ۔ روزے حاجی پرسید که تاچند بے معنی خواهی گفت ۔ معروض داشت که قرار دارم هر گاه دیوان من به لک بیت برسد بیک دفع معنی را در شعر [می دهم]

۱- کلمات الشعرا ۔ ’سعدالله مسیحائی پانی پتی ، متن میں ۔ اور حاشیے میں ’ملا سعد الله مسیح، ۔

۲- کلمات الشعرا : از هم صحبتان شیدا بود باهم اتحاد بسیار و یگانگی داشتند ۔ چنانچه خود گفته ... الخ

۳- کلمات الشعرا (حاشے میں) : شیرینی

۴- کلمات الشعرا : این یک بیت را به لک بیت سنجیده اند ۔

در وقت فرورفتن بزمین گفته :

گریبان زمین شد ناگهان چاک　　　درآمد همچو جان در قالب خاک

قاسم خان مخلص

قاسم خان مخلص آبا و اجداد از ولایت آمده در خطه بےنظیر کشمیر توطن گرفتند - سخنوران او را اوستاد این فن می دانند - [تاریخ وفاتش سرزمرهٔ سخنوران فحول مرزا عبدالغنی بیگ قبول مدظله چنین فرموده :

گلے بود مخلص ز گل زار(۱) فضل　　　دریغا که رفت از جهان زود او
قناعت همه عمر بودش شعار　　　بخوان طمع لب نیالود او
نیامد اگرچه ز ما خدمتش　　　آلٰهی ز ما باد خوشنود او
ز لطف خداوند آمرزگار　　　[به] فردوس اعلیٰ چو اسود او
قبول از [سر؟] (۲) سال تاریخ گفت　　　بملک سخن بادشه بود او (۳)]
(۱۱۳۳ھ)

من اشعاره :

نشهٔ صهبائے گفتار تو ام بیهوش کرد
آنچه بامستان کند پیمانه بامن گوش کرد

محمد مقیم خان مسیح

[ص ۳۷۳] محمد مقیم خان مسیح ، سخن از عالم خیال می گوید، بر راه مرزا جلال اسیر می پوید - صاحب دیوان ضخیمے (۴) است و جامعیت سخن دارد و رباعی نیز بمذاق اهل توحید می گوید - من اشعاره :

آتشے در خرمن آئینه ها افتاده است
آنچه دیدم از تو می بینم همان از آفتاب

۱- اصل : گلذار
۲- ایک لفظ جلد بندی میں کٹ گیا ہے -
۳- اضافه بر حاشیه -
۴- اصل : ذخیمے

خوشا نشهٔ بادهٔ چشم ساقی
که دور و تسلسل بساغر نباشد

بوے پیراهن خویش است به تن جان عزیز
[ص ۳۷۵] یوسف مصر خود است آنکه گرفتار خود است

رباعی :

خورشید یقین چو گشت از پرده عیان
چون اختر صبحدم ز جا رفت گمان
بکشاے نظر که بر تو روشن گردد
در آئینهٔ صفات ذات است نهان

ملا ملک قمی

ملا ملک قمی (۱) در دکن کوس شاعری بمضراب خامه می نواخت، چنانچه ملا ظهوری در ساقی نامه بمدحش پرداخته :

درون خانه توئی از برون چه می جوئی
سراغ این همه با تست در بزن خود را

ما چو طفلیم و جهان مکتب و عشق تو ادیب
[ص ۳۷۶] هجر و وصل تو درو شنبه و آدینهٔ ماست

رباعی در تعریف طنبور گفته ـ رباعی :

طنبور تو تار و پود عشرت بسته با عیش ابد عقد اخوت بسته
آراسته شاهدیست در مجلس خاص صد جا کمر خویش بخدمت بسته

۱- کلمات الشعرا : در بیجا پور از اعیان آنجا بود ـ ظهوری ذکرش در در ساقی نامه آورده است ـ

خون چکان است ملک تیغ جفا می ترسم
که پے اجر بدرخانهٔ قاتل برود

نتائج الافکار : وفات ـ ۱۰۲۴ھ

میر مدهوش

میر مدهوش برادر میر جلال الدین سیادت است - در دارالسلطنت لاهور بخدمات لایقه آن صوبه در عهد شاه عالم گیر امتیاز داشت - سید صحیح النسب و شاعر والا حسب بوده - و باخلاق جمیله [ص ۳۷۷] زیست می کرد و سخن با رتبه می گفت - من اشعاره :

نسیم از بسکه بر جا خشک ازان رفتار می ماند
چو تار عنکبوتان بر در و دیوار می ماند
هر گه که پایی شوخی از خانه برون آمد
شد برق ز حیرانی تصویر رمیدنها
تیغے کشیده بر سرم آن سیمبر رسید
گفتم که چیست گفت که عمرت بسر رسید
مصور دست از ابروش بردار
که نتوانی کمان (۱) او کشیدن

اخوند محمد باقر مناسب

اخوند محمد باقر مناسب تخلص (۲) می کرد - باز مشتاق تخلص قبول نمود :
[ص ۳۷۸]

بخواب عدم راحتے داشتیم   ازین خواب مارا که بیدار کرد

محمود بیگ تورانی محمود

محمود بیگ تورانی محمود تخلص می کرد - از ولایت براے تحصیل دنیا بهند آمد - از واژونی طالع هواے این جا بمزاجش موافقت نه کرد ، باز بولایت رفت :

سر گشتگی ز سر نرود مرد عشق را   گر بعد مرگ سنگ شوم آسیا شوم

۱- اصل : کمانے
۲- ماخوذ از کلمات الشعرا -

میر محمد علی ماهر

میر محمد علی ماهر (۱) در فن شاعری و نثاری ماهر بوده ، و لطف کلامش در نظر سخنوران ظاهر ۔ اگرچه اصلش از ایرانست اما نشو [و] نما در هندوستان [ص ۴۷۹] یافته ۔ به تجرد منشی و آزاد وضعی بسر می برد ، و بخشک و تر قانع نشته ۔ تا آخر عمر سودای حسن و سرود در سر داشت ۔ من اشعاره :

چندان که نظر کردم صحرای محبت را
چون طول امل (۲) دیدم پهنای محبت را

تا بدل گردیده ام خورسند عالم از من است
از قناعت مور از یک دانه صاحب خرمن ست

دستار رهن باده گلرنگ می کنند
پیچیده است در سر مستان هوای گل

فیض نظر ز پرتو (۳) روی تو حاصل است
[ص ۴۸۰] آئینه بی جمال تو چون فرد باطل ست

بحرف و صوت میسر نگردد آزادی
به بین اسیر قفس طوطیان گویا را

پیری که نشان ناتوانی است
خاکستر آتش جوانی است

او چشم بمن دارد من چشم باو دارم
وا کرده بروی هم در های محبت را

هر کجا سالک ز خود گردد جدا
از همان منزل خدایش همره است

۱- کلمات الشعرا : استاد همه دان پخته کار انسان صاحب دل کامل عیار بوده...فقر اختیاری باستقلال داشت ....
نتائج الافکار— وفات ۱۰۸۹ھ

۲- قلمزده : عمل

۳- اصل : پرتوه

ز خون صید صبح عید رنگیں تیغ مژگاں کن
غزالے را بنام چشم مست خویش قرباں کن

[ص ۳۸۱] چوں سر زلفش بدستم آید از خود می روم
همچوں طفلاں اول شب خواب می گیرد مرا

طاعت ما غافلاں هرگز نیاید در حساب
کے رقم در نامهٔ اعمال گردد فعل خواب

منعم حکاک

منعم حکاک (۱) شیرازی الاصل ، معنی یاب ، صاحب تلاش بوده۔ مرزا محمد افضل سرخوش مشق اشعار خود را چند سال برائے اصلاح از خدمتش می گذرانید :

آں را که زور بازوے کسب و هنر بود
[ص ۳۸۲] دست پر آبله صدف پر گہر بود

در خمارم روز و شب از بسکه [صهبا (۲)] میکشم
خشک لب چوں ساحلم هر چند دریا میکشم

منصف

منصف (۳) همیں یک بیت ازو بگوش رسیده :

چشم تعظیم ندارند عزیزاں از هم
بس بود ایں که تواضع ز میاں برخیزد

حکیم رکنا مسیح

حکیم رکنا (۴) مسیح تخلص استاد سحر کار و معنی نگار خوش افکار

۱- حالات کلمات الشعرا سے ماخوذ ۔
۲- کرم خوردهٔ تکمیل از کلمات الشعرا ۔
۳- کلمات الشعرا : مجدائی منصف (اخلاص نے شعر اور دیا ہے)
۴- کلمات الشعرا : حکم رکنا مسیح از امراے صاحب سخن عهد جهانگیری بود ، در معنی یابی ید بیضا داشت ۔ بسیار خوش فکر است ۔

برده - و در سلک امرای جهانگیر شاهی منتظم - و جودت طبع و حدت فهم بمرتبهٔ کمال داشت (۱) :

[ص ۴۸۳] در غربت مرگ (۲) بیم تنهائی نیست
یاران عزیز آں طرف بیشتر اند
همچوں نگیں که بهر نگیں داں شد امت خلق
او را خدا برائے کنار آفریده است

محمد محترم

[محمد محترم خلف مر [زائے غنی بیگ] (۳) قبول ، معنی تلاش و ایهام بند است - از واردات طبع اوست :

ز خط پشت لبت گر شکایتے رو داد (۴)
مرنج جاں کسے بر سبیل مذکور است
ببزم غیر دوش او را چو مست و بیخبر دیدم
برائے آں که هشیارش کنم بسیار نالیدم (۵)]

مرزا مقیم

مرزا مقیم (۶) خدا داند که کیست ، اما خوش فکر می نماید :

اے آشنا بیا، چساں آشنا شدی
ایں شیوه را بنام (۷) خدا یاد ما بده

۱- نتائج الافکار : وفات : ۱۰۶۶ھ
۲- کلمات الشعرا : بیم مرگ
۳- عبارت جلد بندی میں کٹ گئی تھی
۴- صبح گلشن : دارد
۵- اضافه بر حاشیه
۶- کلمات الشعرا : میرزا مقیم
۷- کلمات الشعرا : بیا بخدا

میمنت خان کشمیری

میمنت خان کشمیری در اوایل که بهندوستان آمده ، به تجارت اوقات بسر می برد - الحال داخل [ص ۳۸۴] سلک بنده هاے بادشاهی است (۱) - پست و بلند شعر را می شناسد - پدرش از اسباب صورت و معنی آن قدر نصیبه نداشت در آن معنی گفته :

هر کسے راست ، نا خلف پسرے
من بیچاره ناخلف پدرم

بباده (۲) لعل ترا هیچ گونه نسبت نیست
که لعل تو نمکین و شراب بے نمک است

محمد عالم معرفت

[محمد عالم معرفت ، ساکن کشمیر - خوشگو است - منه :

در وطن شعله' ادراک کسے سر نکشد
آتش سنگ کے از دامن کوه افروزد (۳)]

انند رام مخلص

انند رام مخلص (۴) از شاگردان مرزا بیدل صاحب است - اکثر سنجیده می‌گوید و مشق سخن بیک رتبه رسانیده :

[ص ۳۸۵] ترک موزوں قدے که من دارم
مصرع مغربیست شمشیرش

۱- در سرکار قمرالدین خان بداروغگی' عمارت مامور بود - (سفینهٔ هندی)

۲- صبح گلشن : بباده

۳- اضافه بر حاشیه -

۴- نتائج الافکار : وفات ۱۱۶۰ھ -

نور جهان بیگم

نورجهان بیگم(۱) دختر نیک اختر مرزا غیاث مخاطب باعتمادالدوله است۔ در حرم محترم جهانگیر بادشاه انتظام داشت۔ بغیر از خطبه جمیع لوازم سلطنت آو را حاصل بود۔ چندے در جهروکه می نشست۔ جمیع امرا کورنش بجا می آوردند۔ و این سکه بنام بیگم می زدند :

بحکم شاه جهانگیر یافت صد زیور بنام نورجهان بادشاه بیگم زر

طغرائے فرامین [ص ۴۸۶] چنین نقش می کردند "حکم علیه العالیه نورجهان بیگم"۔ هر کس که بدرگاه بیگم پناه آوردے از آسیب قهر بادشاه محفوظ ماندے۔ بیگم بسیار خیر بالذات بود۔ پانصد دختر را بقصد ثواب عروس کرد۔ بعد از رحلت جهانگیر بادشاه صاحبقران ثانی دو لک روپیه سالیانه مقرر نمودند۔

بسیار عالی فهم و نکته سنج و بدیهه گو بوده۔ روزے بادشاه پیراهنے با تکمهٔ لعل پوشیده، بیگم این بیت ملا بنائی بدیهه بر زبان فصیح بیان آورد :

[ص ۴۸۷] تراکه تکمهٔ لعل است برقبائے حریر
شده(۲) است قطرهٔ خون منت گریبان گیر

وقتے که بادشاه ماه عید دیدند و این مصرع بر زبان آوردند :

هلال عید بدور افق هویدا شد

بادشاه بیگم بدیهه این مصرع رسانید۔

ع : کلید میکده گم گشته بود پیدا شد۔ (۳) :

در سنهٔ هزار و پنجاه و پنج بعالم جاودانی انتقال کرد۔

۱۔ صاحب کلمات الشعرا نے ترجمهٔ نورجهان علاحده نهیں لکها بلکه جهانگیر کے حالات میں اس کے اشعار بهی درج کردیے هیں۔

۲۔ اصل : شده

۳۔ کلمات الشعرا کی اصل عبارت (ترجمه جهانگیر) یه هے :۔

(جهانگیر) وقت ماه نو عید را دیده این مصرع بر زبان مبارک راند۔ ع :

(باقی اگلے صفحے پر)

ملا نسبتی

ملا نسبتی تھانیسری (۱) عزیز صاحب درد بود، از اهل عالم فرد ـ اشعارش شوق انگیز [ص ۸۸۴] است و سخنانش عقل فریب و دلاویز ـ گویند به بے تعلقی و بے تعینی موصوف بود ـ و همیں مانند قلندران تجرد نهاد نمدپوش می ماند ـ و بسان دل سوختگان با دل بریان و دیدهٔ گریان روز را بشب می رساند ـ و بمظاهر جمیله تعلق خاطر بسیار داشت ـ مثنوی در برابر مخزن اسرار بسیار بآب و تاب گفته ـ من اشعاره :

بلبل ز باغ سوے تو پرواز می کند
ایں خوں گرفته مرغ چه انداز می کند

[ص ۸۸۹] بهرزه بر سر آں کو غبار نتواں شد
غبار خاطر داماں یار نتواں شد

بلبلاں هم مزاجداں نشدند
کس نداند که گل چه بو دارد

لاله رست از قتل گاه کوه کن در بیستون
خون ناحق گشته آخر دامن صحرا گرفت

(حاشیه صفحهٔ ماسبق)

هلال عید بدور افق هویدا شد

مخدرهٔ معلیٰ نور جهان بیگم که او نیز طبع موزون و فکرهاے بلند و رسا داشت بدیهه مصرع آخرش رساند ـ ع :

کلیدے کده گم گشته بود پیدا شد

بادشاه تحسین ها کرد ـ الحق مصرع خوبے رساند ـ روزے بادشاه پیراهن باتکمه هاے لعل پوشیده بود بیگم این بیت برخواند :

ترانه تکمهٔ لعل است بر لباس حریر
شده ست قطرهٔ خون منت گریباں گیر

مستحسن و پسندید افتاده ـ

نتائج الافکار : وفات آخر ۱۱۰۰ھ

۱ـ کلمات الشعرا میں ترجمهٔ نسبتی موجود ہے لیکن اخلاص نے استفاده نہیں کیا ـ

دو زلف داری و خال و خط و کرشمه و ناز
دگر چه باید بر خیز و فتنه برپا کن
مستی و فتنه در سر ، برخیز و قتل ما کن
اینک خدنگ مژگان ، اینک کمان ابرو
[ص ۹۰م] جدا ز ما دل ما را بزیر خاک کنید
بایں ستم زده در یک مزار نتوان شد

میر نجات

میر نجات (۱) اوستاد پخته کار و معنی نگار خوش فکر بوده ، اصلش از صفاهانست و بهند نیامده :

اے زهد مدتیست که شرمندهٔ تو ام گر عاشقی امان بدهد بندهٔ تو ام
من غلام کسے که گفت نجات ما کے آزاد کرده ایم ترا

روزے دلدارش جامهٔ زعفرانی پوشیده ، ایں بیت بر زبان آورد :

[ص ۹۱م] چوں باقبائے زرد تمدش دلبری کند
آئینه را بهار گل جعفری کند

نصیرای همدانی

ناصرمیدان‌سخندانی نصیرای همدانی در نظم و نثر ید علیا داشت ـ از مرقومات اوست نسخهٔ دلکشا که اطبائے انفاس و حکمائے مزاج شناس از روئے قانون عقل و عشق ترکیب داده اند ، و خسته دلان بیمار عشق را به تناول آں ترغیب نموده ـ صفت آں است :

سنبل الطیب زلف ـ گل سرخ رخسار ـ عنبر اشهب خال ـ مشک سیاه کاکل ـ [ص ۱۱۲م] ابریشم مقرض خط ـ لعل یاقوت هر دو لب ـ مروارید نا سفتهٔ دندان ـ صندل سفید پیشانی ـ پرسیاوشان ابرو ـ بادام دو چشم ـ پستهٔ خندان دهن ـ مرزنجوش گوش ـ آب سیب ذقن ـ ورق نقرهٔ بدن ـ

۱ـ کلمات الشعرا ـ ص ۱۱۳ ، حاشیه ـ

بشب سفید سینه ـ حجرالیهود دل ـ مرجان پنجه ـ فندق سر انگشتان ـ سقنقور ساق ـ

اجزاء مذکور را در رشتهٔ حسن تفحص نمایند ـ و بعد از ترتیب و [ص ۳۹۳] تالیف آنها عرق بید مشک خوے رخسار با قدرے شکر خند اضافه نموده ، بآتش نرم خوے آهسته آهسته بجوشانند ـ بآب قوام ابد و گاه بگاه بقدر دست رس بکار برند ، که مداومت آن نشاط تمام آورد ـ و نور چشم بیقرار و دماغ را تازه کند ـ و درد دل و ضعف قلب را زائل سازد ، وسودائے نام از سر بیرون کند و قوت باه بیفزاید ، و جگر و گرده را قوت دهد ـ جمیع امراض جسمانی را بر طرف سازد ـ

[ص ۳۹۴] ناکامیم ز همت عالی است اے نصیر
از آب جوے سبزهٔ بام است بے نصیب

رباعی :

اے پاک ز بیرون و سیه کار بدل
اقرار بلب داری و انکار بدل
وین از تو رویه (؟) (۱) شد که مانند قلم
مصحف بزبان داری و زنار بدل

تاریخ فتح توران :

شکر الله کز عنایات خداوند جهان
کرد فتح ملک توران سرور مالک رقاب
پادشاه غازی عادل شهنشاه جهان
آنکه کرد او را خدا از جمله شاهان انتخاب
[ص ۳۹۵] گشت در تسخیر عالم ثانیٔ صاحبقران
ایزد او را کرد در کشور ستانی کامیاب
در دلش عزم جهانگیری شبے گر بگذرد
گیرد اقبالش جهان را صبح پیش از آفتاب

۱- رویت : دیدن و دانستن (غیاث)

سال این تاریخ جست از عقل دانشور نصیر
گفت با طبعش ز راه تعمیه کاے نکته یاب
والیٔ توران برآر از ملک توران وانگہے
ثانیٔ صاحبقران بنشان بجایش کن حساب

میر نجابت

میر نجابت (۱) برادر میر سیادت ـ ازیں بیت قماش سخنش [ص ۹۶ م] بر سخنوران معلوم است :

ما دریں باغ نہال چمن تصویریم هست در خامۂ نقاش رگ و ریشۂ ما

محمد تقی بیگ نشا

محمد تقی بیگ نشا (۲) صاحب دیوان مختصر بوده ـ اشعارش ازیں عالم اند :

چناں گداختی از عکس خویش آئینه دار
که جوهرش چو خس از آب می توان چیدن

ناظم هروی

ناظم هروی (۳) ناظم مهمات کلام ست ، نظم جواهر آب دارش چوں عقد لالی خوش ترتیب ، و نثر تا بدارش چوں موج شراب پرتگالی عقل فریب ـ [ص ۹۷ م] مثنوی مشتمل بر داستان عشق زلیخا و یوسف بسیار خوب نوشته ،

۱- ماخود از کلمات الشعرا ـ

۲- کلمات الشعرا : صاحب طبع است دیوانے مختصر بطرز قدیم دارد ـ

۳- کلمات الشعرا : مثنوی یوسف زلیخا به ادا هاے رنگیں گفته همه جا در وے تلاشها کرده ـ

نتائج الافکار : وفات اواخر ۱۱۰۰ ه

و اکثر جا تلاشهائے تازه نموده ، و داد فصاحت داده ـ دیوان رنگین نیز گذاشته ـ من اشعاره :

بدستش بیضهٔ رنگیں دل (۱) خونین من باشد
که از بهر شکستن دوست می‌دارد بتو زورش
در خانقاه وحدت ذکر مخالفت نیست
چون تار سبحه یک حرف از صد دهن بر آید
ناظم همه دردی ز کجا می آئی
[ص ۹۸م] از کوے کدام دلربا می آئی
اے گرد ز کوے کیستی ، راست بگو
بسیار بچشمم آشنا می آئی

نافع کشمیری

نافع کشمیری مرد آرمیده بود و فکر شعر بسیار درست داشت ـ من اشعاره :

عیش او راست کو زرے دارد
سیم اندام دلبرے دارد
هر گدائے برهنه سر شاهے است
که چو خورشید افسرے دارد
چو بادامے دو مغز امروز نافع دو بتے دارد
که با معشوق در یک پیرهن چسپیده خوابیده
[ص ۹۹م] همه تن تیغ زبان می شود و می‌گوید
خون خوردن که (۲) دریں معرکه جوهر دارد

۱- اصل : دلے

۲- خون خوردن کسے در معرکه جوهر دارد ؟

میر نور الله نزهت

میر نور الله نزهت (۱) شاگرد رشید مرزا عبد الغنی بیگ قبول است - سخنور خوش فکر و معقول گو است - و طبعش بسیار رسا است - اکثر تلاش معنیهای برجسته می کند - من اشعاره :

حسن هند از باده همچون شعله سرکش می شود
بے تفاوت (۲) این زغال از آب آتش می شود
[هر که (۳) اول از زبان نرم بفریبد ترا
عاقبت چون خامهٔ نقاش رو کش می شود (۴)]

[ص ۵۰۰] از بس غریب کشور هندم پدید نیست
هم شهریٔ ز بخت ضعیفم بجز هلال
شد از فیض قناعت لذت نعمت فراموشم
شکم دزدیده از خوان کریمان همچو سرپوشم
چون آن صوفی پسر در وجد با آن قد رعنا شد
ز فیض مقدمش هر گل زمین باغ مصلا شد
نکردم یک نظر از نرگس آن سیمبر غافل
که کیفم زین مئے انگور از جامے دوبالا شد
رو نخواهد داد گر نبود ترا مشت زرے
عارض دلدار نزهت لالهٔ عباسی است

[ص ۵۰۱] کے نظر گستاخ بر آن قد رعنا می کنیم
ما ز ترس آسمان کے سر به بالا می کنیم

۱- تذکرۂ بے نظیر : نور الله بیگ نزهت -

۲- قلمزده : تکلف

۳- تکمیل از روے تذکرۂ بے نظیر -

۴- اضافه بر حاشیه -

اشاره ایست ز موئے در نجف نزهت
که بایدت بمحشرم الف به سینه کشید

سیدی عطاالله ناصر

سیدی عطاالله ناصر تخلص شاگرد ارشد میر ابوالفیض مست معنی ، شاعر خوش تلاش و معنی آفرین خوبیست ـ و آشناے مهربان راقم این سطور ـ و در اکثر غزلهاے طرحی شریک ـ

[ص ۵۰۲] از خود آن سرو سهی گلگون قبا هوشم برد
مصرع موزون و رنگیں از سر هوشم برد
بدل از بسکه می پیچد خیال زلف مشکینش
نفس صد حلقه بر خود می زند چون مار در کامم
چه شد که تیر نگاهت ز بخت من برگشت
ز کاوش مژه ات دل همیں (که) مملو است

محمد رضا نیاز

محمد رضا نیاز تخلص تجارت پیشه بود ـ در احمد آباد گجرات نقد سخن را بروانیٔ طبع رواج می داد :

بهر پاس آبروے خویش می سوزم نیاز
آب یاقوتم که هم چشم شرارم کرده اند

آقا محمد حسین ناجی

[ص ۵۲۳] آقا محمد حسین ناجی (۱) خط نستعلیق درست می نوشت و گاه بگاه بخیال شعر نیز می پرداخت :

مگر بخواب بروے تو وا شود چشمم
خدا کند که بخواب آشنا شود چشمم

۱ـ کلمات‌الشعراٴ: در فن نسخ یاقوت ثانی است و در شکسته تعلیق خطش را بکمال خط میرزا محمد حسین واضع‌الاصل می گیرند ـ نتائج الافکار : وفات ۱۱۲۶ھ

بشکند از جور گردون گر نسوزد دل ز عشق
دانهٔ کز برق سالم ماند (۱) رزق آسیاست

نعمت الله خان

نعمت‌الله خان خلف نواب روح الله خان میر بخشیٔ حضرت عالم گیر، نعمت تخلص، و در بعضے غزلها نعمت الله هم تخلص می کند ـ تا حضرت خیرالبشر نام بنام سیادت [ص ۵۰۴] ایشان ثابت است ـ و در شعر یگانهٔ آفاق و بطائفهٔ علیهٔ شعراً رعایتے می نماید که کم کسے از امرا کرده باشد ـ وحسن خلق این مظهر فیض الٰهی از احاطهٔ تحریر برتر است ـ من اشعاره :

از فقر شکوهٔ نکند بے نواے من
نشنید نالهٔ کس ز نے بوریاے من

چشمے ندیده است ترش رویٔ مرا
با غوره آشنا نبود توتیاے من

روز حشر آزادی (۲) ما ز آتش دوزخ بجاست
بر خط پیشانی (۳) ما مهر خاک کربلا است

[ص ۵۰۵] کے کسے دیگر تواند با خدا هم خانه شد
بوریاے کعبة الله بیشهٔ شهر خدا است

بهیچ وجه مکدر نمی شود دل ما
ز آب آئنه گویا سرشته شد گل ما

بر تنم نقش بوریا کافیست
جامهٔ فقر بوریا باقیست

۱- کلمات الشعرأ : جست
۲- صبح گلشن : آزادیم
۳- ایضاً : من

در دل صوفیان کدورت نیست
آب آئینه را نمد صافیست

نباشد همت آل عبا یاران مالی را
چه با شیر خدا نسبت بود شیران قالی را

[ص ٥٠٦] سکندر گر گدای حضرت شاه نجف بودی
نبردی از جهان در وقت مردن دست خالی را

می کشی تلخ به رندان عبث از پند مکن
محتسب بهر خدا شیشه بخود بند مکن

بوسه گفتی و ندادی تو ازان سیب ذقن
دامن این قسم صلاهای سمرقند مکن

ببانگ مرغ سحر وقت صبح‌دم بر خیز
ز زیر تیغ دودم راست چون علم برخیز

گل و شکوفه ازین باغ می رود نعمت
نشستهٔ ز چه ای بی خبر ، تو هم برخیز

مرزا لطف الله نثار

مرزا لطف الله نثار از شاگردان عبداللطیف خان تنها است ـ سخن از عالم خیال می گوید [ص ٥٠٧] و فکر دور از کار دارد :

سر آشفتگی در راه عشق پر جفا دارم
به تعمیر خرابی مشت خاکی بر هوا دارم

شکر کسی که زنگ دل از آب تیغ برد
تاکی غبار دیدهٔ نمناک می شدم

آه از حجاب عشق که زنجیر شد مرا
بگذاشت تا بکوی تو بی باک می شدم

نادم گیلانی

نادم گیلانی (۱) عندلیب داستان سرای گلشن سخندانی و طوطی شکر خای شکرستان معانی بود - من اشعاره :

[ص ۵۰۸]
دلم در وصل از تاب رخ جانانه میسوزد
فروزد گر چراغ تیره بختان خانه میسوزد

زعکس رخم خاک هر کوچه زر شد
تراکیسه (۲) خالی و من کیمیاے

معشوق ما بمذهب هرکس برابر است
با ما شراب خورد و بزاهد نماز کرد

بیمار عشق را بمداوا (۳) چه فائده
دارد لب تو فائده اما چه فائده

ملا نوعی

ملا نوعی (۴) از شعراے عصر جهانگیری شاعر عالی قدرت بوده :

بغنچه رابطه جویم [که(۵)] در طبیعت عشق
گل شکفته بدلهاے بے غمان ماند

محمد یوسف نکهت

محمد یوسف نکهت بخطاب [ص ۵۰۹] سخنور خان از عهد فرخ‌سیر امتیاز دارد - شاعر راست گفتار است - تاریخ جلوس بادشاه محمد شاه غازی بعد

۱- کلمات الشعرا سے صرف کلام کی حد تک استفادہ کیا ہے -

۲- اصل : مرا - تصحیح از کلمات الشعرا

۳- کلمات الشعرا : ز مداوا

۴- کلمات الشعرا : در اوایل عهد جهانگیری فوت شد شاعر فرقهٔ اکبری بوده - (نتائج الافکار : وفات ۱۰۱۹ھ)

۵- تکمیل از کلمات الشعرا

کشتهٔ شدن حسن علی خان امیر الامرا در تهنیت فتح و ظفر خسرو داد گستر انشا کرد ، بنظر اقدس در آورده ، و از پیشگاه خلافت بانعام هزار روپیه نقد و خلعت سرفراز شد :

بادشاه دین محمد شاه غازی آنکه هست
بادشاه هفت کشور خسروئے والا گهر

[ص ۵۱۰] عالم آرا یوسف ثانی بمصر سلطنت
جم خدم ، انجم حشم، حاتم کرم، قدسی سیر

از خدنگ فتح قوس ملک گیری کرد ره
خنجر نصرت بدست و در کمر تیغ ظفر

شد بفضل حضرت دادار صاحب اختیار
دشمن سر کش ز عالم کرد آهنگ سفر

عقل تاریخ همایون‌فال شاهنشه نوشت
آفتاب ملک اقبال از کسوف آمد بدر

نظیری نیشاپوری

نظیری نیشاپور[ی] (۱) وصفش از حد تحریر برتر است - در عهد جهانگیر بادشاه [ص ۵۱۱] داد سخنوری می داد - و در اوائل سلطنت شاهجهان بادشاه ازین دار ملال انتقال کرد - من اشعاره :

مسافران چمن نارسیده در کوچ اند
شکوفه می رود (و) شاخ بار می بندد (۲)

فیض صحبت تا سحر نگسست از دنبال هم
تا کواکب سبحه گردانند من ساغر زدم

---

۱. کلمات الشعرا سے استفادہ نہیں کیا۔ نتائج الافکار : وفات ۱۰۲۳ھ

۲. سرو آزاد : آرد

مرزا محمد طاهر وحید

شاعر ماهر مرزا محمد طاهر وحید تخلص (۱) وزیر یزد بود (۲) در اوایل عصر شاه عالم گیر کوس کمالات شاعری و انشا پردازی [می زد(۳)] [ص ۵۱۲] در زبان دانی و معنی بندی اوستاد عصر خود بوده ، و داد فصاحت لفظی و لطافت معنوی می داده ـ آوازهٔ اشعار بلندش بگوش عالم و عالمیان پیچیده ، و صیت سخنان متینش از کران بکران رسیده (۴) ـ

[نقل است که روزے سهیل نام خواجه سرا که اتالیق خلف نواب وحید بود بواسطهٔ حرکات ناشائستہ طپانچه بر روے پسر نواب زد ـ پسر گریان پیش نواب آمد ـ ایشان بدیهه این شعر خواندند :

رنجیده ازانی که سهیلت زده سیلی
سیبے که سهیلش [بپزد(۵)] رنگ بگیرد

نقل است که نواب وحید در ایام پیری این شعر گفت :

۱ـ کلمات‌الشعراء : (حاشیه ترجمهٔ طاهر وحید) در اصفهان همیشه کوس خوش خیالی می نواخته و علم معنیٔ تازه یابی‌می افراخته . هر بیتش ورد زبان سخنوران است و دیوانش مهر معنی گستران است ... (متن) با صائب هم سر بود و هم عصر ـ هر بیتش ورد سخنوران است و دیوانش محراب نماز معنی گستران . فکرهائش همه تلاشے و الفاظش مزین بخوش تماشے ـ

نتائج الافکار : وفات تقریباً ۱۱۰۵ھ

۲ـ قلمزده : بوزارت بادشاه صفاهان امتیاز داشت ـ

۳ـ یه الفاظ حاشیے پر ہوں گے ـ ان پر چیپی لگی ہے ـ اس کے بعد ترک ہے ''بمضراب'' اور اگلے صفحے پر ایک سطر کاٹ دی گئی ہے جو خوانا نہیں ـ

۴ـ اس کے بعد متن سے تین سطریں حذف کی گئی ہیں ـ

۵ـ قیاسی اضافہ ـ

الهی رسا........................]
کے خانهٔ غیرا...................... (۱)]

من اشعاره :

[ص ۵۱۳] چو شاهینے (۲) پر آرد هر که رفعت در نظر دارد
ز پا افتادگان را با دو دست از خاک بردارد
برادراں که همه سر کشند چوں انگشت
شوند وقت زد و خورد یار همچوں مشت
بذوق دیدن طفلاں دلم دیوانه می گردد
اگر خاکم شود گل صرف مکتب خانه می گردد
کار بهتر شود آں دم که بتر می گردد
سخت چوں شد گره قطره گهر می گردد
توشهٔ نیست در ایں راه از ایں جا بردار
زاد راه تو دل تست ز دنیا بردار

[ص ۵۱۴] چرا چو صورت بیرون (۳) کاسهٔ چینی
به نعمت دگراں پشت گرم می‌باشی
دیوانه می شوم ز تراشیدن خطش
چوں بندهٔ که گم کند آزاد نامه را
ز دخل خورده گیران بے هنر آزاد می باشد
که نگذارد کسے انگشت بردم تیغ چوبیں را
دوری از سنگیں دلاں کن تا شود کارت درست
نقش خاتم راست شد تا گشت از خاتم جدا

۱- اضافه بر حاشیه - آخری شعر کے الفاظ جلد بندی میں کٹ گئے هیں -

۲- اصل : شاهین

۳- قلم زده : دیوار

[ص ۵۱۵] چهار انگشت بیکار است هنگام عسل خوردن
ز شرینی شراکت برنیابد نعمت دنیا

خدمت دونان کنند اشراف در آغاز حال
دست باشد خادم پا طفل نو رفتار را

در زبان گوهر مقصود بدست تو نهند
چون صدف گرد و کف خویش برآری بدعا

کار او بخشیدن جرمست و کار من خطاست
من گنه کردم بدین جرأت که حاکم آشناست

کجا از علم رسمی دامن مطلب بچنگ آرم
گذر کردن ز دریا کے تواں با لوح مکتبها

[ص ۵۱۶] صورت مردم کشد از سایه بر دیوار و در
شمع مجلس در کف شب خامهٔ صورت گر است

هر که دستے بگزارد بته بار کسے
چون عصا یک قدم از هر که بود بیشتر است

عمر خود را هر که صرف جمع کردن می کند
در نظام کار عالم کمتر از جاروب نیست

خویش را نتوان نهان کردن ز دست انداز مرگ
شمع کافوریست در دست اجل موے سفید

بیخبر بود که در حبس ابد خواهد ماند
قطرهٔ آب درآن روز که گوهر میشد

[ص ۵۱۷] سعی کن تا نام بگذاری که از نقش نگین
کس نمیداند نگینش لعل یا فولاد بود

دیوانه کسے چون نشود زانکه دریں عهد
پیران و جوانان همه ها طفل مزاجند

از سلیمان رسم و آئین بزرگی یادگیر
مور را در بزم بالا دست خود جا می‌دهد
با ملائم طینتان تندی غبار خاطر است
چون گذر بر خاک نرم آفتد ترا آهسته رو
[ص ٥١٨] چاره سازان جهان، در کار خود بے چاره اند
گرد را کے می‌تواند شست آب از روئے خویش
مانند عکس آینه دل را بهم دهند
خو اند بسکه آینه رویان بروے هم

ملا وحشی

عندلیب هزار داستان عاشق وشی ملا وحشی (۱) همواره فکرش وحشیان معانی را بدام می آورد ' و طبعش غزالان رم کرده مضامین را در سطر مشک فام بزنجیر می کشید ۔ و بوے درد از کلامش بمشام جان می آید ۔ چنانچه برین معنی سوز و گداز آں سخن آفرین مشعر قولیست :

[ص ٥١٩]

بختم اگر تلافیٔ شبهاے غم کند ❊ یک روز خوش بمردم عالم نمی رسد
وحشی ز سر نمی گذرد دآب تیغ یار ❊ من بارها گذ شته ام ایں آب تا گلوست

شاه عبدالاحد معروف به میاں گل ، وحدت

مظهر صلح کل ، شاه عبدالاحد معروف بمیاں گل ، وحدت تخلص (۲) از فرزندان شیخ الشیوخ شیخ احمد سرهندی مشتهر بحضرت ایشاں ۔ از سلسلهٔ نقشبندیه بود ۔ بزیارت حرمین شریفین مشرف شده ۔ اکثر صلحا و فقرا و فضلا و

۱۔ وحشی کے سلسلے میں کلمات الشعرا' میں ص ۸۷ پر ایک حکایت ہے جو اخلاص نے نہیں لی ۔

نتائج الافکار : وفات ۹۹۱ھ

۲۔ نتائج الافکار : وفات ۱۱۲٦ھ

عرفاے عرب و عجم را دیده ، و فوائد از علوم ظاهری و باطنی حاصل نموده ـ گاه گاهے بحسب [ص ۵۲۰] اتفاق زبان معجز بیان را بیک دو مصرع گلفشان می فرمود ـ دیوانے مختصر ترتیب داده و اکثر مضامین تازه بروے کار آورده ـ من اشعاره :

دل وحدت منش از خلق مکدر نشود
نُر گمان (۱) تو بود یک ورق ابتر نشود

هر که چون فواره برباد قد جانان ستاد
هاے تا سرگربه گشت و آبرو برباد داد

نشهٔ فکر رسا بهر فنا یا فته ام
ده قدم بیش بود ره زکفن تا کفنی (۲)

بروز واقعه تابوتم از چنار کنید
که برده ایم ز باغ جهان تهی دستی

ارادت خان واضح

[ص ۵۲۱] ارادت خان واضح (۳) دیوان کلانے ترتیب داده ـ و مثنوی نیز گفته مشتمل بر شش دفتر باعتقاد خود کارنامه کرده است ، و بزعم عزیزان سخن سنج تصدیع بے جا کشیده ـ رباعی : (کذا)

فاخته بر شاخ سرو جویبار — نالهٔ کوکو کنان می گفت زار
هاےها (۴) این سبزه و گل رفتنی است — بعد عمرے کو گل و کو سبزه زار

۱- اصل : گمانے

۲- اسی تذکرے میں میر احمد لائق کے حال میں یہی شعر لائق سے منسوب کیا ہے ـ وہاں اس کی شکل یوں ہے :

نسبت فقر و فنا بسکه بهم نزدیک است — نیست یک پرده جدائی ز کفن تا کفنی

۳- نتائج الافکار ـ وفات ۱۱۲۸ھ

۴- اصل : هاے هاے

رباعی :

آں خواجه که خویش را هلاکو می‌گفت
از کبر سخن بچین ابرو می‌گفت
[ص ۵۲۲] بر کنگرهٔ سرایے او فاختهٔ
دیدم که نشسته بود و کوکو می‌گفت

عبدالواحد وحشت

عبدالواحد وحشت (۱) همیں یک شعر ازو بگوش رسیده (۲) :

با کمال اوج در پستیِ هلاکم کرده اند
آسمان وقت خود بودم که خاکم کرده اند

واعظ قزوینی

واعظ قزوینی (۳) صاحب ابواب الجنان ـ استاد است :

آشنایانے که از حق نمک دم می زنند
همچو دنداں بر سر یک لقمه برهم می زنند
عقد دندان ها که بعضے زوج و بعضے فرد ماند
[ص ۵۲۳] گر بدانی قرعهٔ پیش آمد احوال تست

میرزا علی قلی خاں ولی

میرزا علی قلی خاں ولی تخلص مردیست صاحب کمال ـ خوش ظاهر و باطن ـ و از شاگردان سرزمرهٔ معنی بندان فحول مرزا عبد الغنی بیگ قبول

۱ـ نتائج الافکار ـ وفات : اواخر مائه حادی عشر (۱۱۰۰ھ)

۲ـ کلمات الشعراء اخلاص کی سامنے ہے اور اس میں اس شاعر کے چھ شعر درج ہیں لیکن کہتا ہے کہ اس کا ایک ہی شعر سنا ہے ـ

۳ـ کلمات الشعراء : محمد رفیع..... اقوال دوازده امام را جمع نموده کتاب مسجع و رنگین و پر مضامین نوشته ـ ابواب الجنان نام نهاده ـ

است - و در عالم وفا و وفاق عدیم المثال - (۱) من اشعاره :

نیستند از یک دگر ممتاز یک جو بیش و کم
همچو نرگس گوئیا یکدسته اند اهل قلم

[ص ۵۲۴] برده هر کس بے بمعنی ، می تواند یافتن
سر نوشت نیک و بد چوں خامه از نقش قدم

خواجه آئین خود از بس زن پرستی کرده است
نیست جز حج نسا منظورش از طوف حرم

اے که سر بازی کنی از بہر افسر در جهاں
شمع ساں یک تیر راه است از وجودت تا عدم

با غبار غم بساں ریگ‌ماهی ساختم
من ازیں دریا نیم شرمندهٔ دام و درم

حدیث چشم معجز آفرینش
دل پژمرده را عین‌الحیات است

بچشمه که همچوں سبوے پر است
چو کرپال (۲) تا کے کنم پاسبانی

رائے رام جی هاتف

[ص ۵۲۵] از معاملات ملکی و مالی واقف ، رائے رام جی متخلص به هاتف ، متوطن قصبهٔ انباله - قوم کهتری - از علم اخلاق و آداب ملوک آشنا است - و اکثر رسائل حقایق و معارف دیده ، و فوائد بسیار از علم شعر و انشا و تواریخ و سیاق حاصل نموده - در اوائل عهد محمد فرخ سیر به نیابت دیوان تن امتیاز داشت (۳) - و الحال بمہرسامانی امیر الامرا صمصام الدوله

۱- یه تین سطریں قلم زده : ورتبهٔ شعر او براوج کمال ...... در جهان سخنوران بمضراب خامهٔ نواسنجی ... ضربی می زد

۲- کرپال ؟ گھڑیال ؟

۳- فرخ سیر ۱۳ ذی‌الحجه ۱۱۲۴ه مطابق ۱۰ دسمبر ۱۷۱۲ء میں آگرے

(باقی اگلے صفحے پر)

خان دوران بهادر عرف خواجه عاصم مامور است - هرچه بهم می رساند [ص ٥٢٦] بکشاده پیشانی و خوشدلی در ادائے حق‌الله و حق‌الناس صرف می‌نماید ، و ذخیرهٔ سعادت دینی و دنیاوی می اندوزد -

اگرچه جامع این اوراق و آن مرد بزرگ تعلیم یافتهٔ یک دبستان اند ، و خوشه چین یک خرمن ، لیکن از روے کمالات کسبی و وهبی خود را پیش آن معنی شناس بیش از سها پیش ماهتاب و زیاده از ذره پیش آفتاب نمیداند - که گاهے بحسب اتفاق و صفائی ذهن بخیال شعر نیز می‌پردازد - قصیده [ص٥٢٧] بر تهنیت تولد خلف نواب مذکور گفته ، و تاریخ ازین مصرع برآورده -

ع: خلف الصدق دود مان وفا

هادی علی خان هادی

هادی علی خان بن امیر خان هادی تخلص پسر عم نواب نعمت الله خان است و بمرتبهٔ باهم محبت دارند که بتحریر نیاید - و مشق سخن در خدمت نواب معزالله می نماید :

دل بدست آن بت بے رحم و بے پروائے ما
همچو(۱) مرغ نیم بسمل، مانده بے پروائے ما

کیسری سنگھ یکساں

[ص ٥٢٨] دل دادهٔ گل رخاں ، کیسری سنگھ یکساں (۲) هر جا که

(حاشیه صفحهٔ ماسبق)

کے نواح میں جهاندار شاه پر غالب آیا - دهلی پهنچ کر اس نے جو عهدے تقسیم کئے ان میں دیوان تن کا عهده لطف‌الله خان بهادر صادق کو دیا جو بهادر شاه کے دور میں شهزاده جهان شاه کے دربار کا وکیل تها - جهاندار شاه کے دور میں شهزاده عزیزالدین کا دیوان رها - (ارون ، جلد اول ، ص ۲۸۵) هاتف اسی لطف الله کا نائب هوگا -

۱- اصل : مرغے

۲- مخزن الغرائب (قلمی): وے از قوم کهتری ست - در شاهجهان‌آباد بوده - سخت دردمندی ها داشته - هر کجا گل رخے بوده بلبل آسا بنعره و فغان درآمده ، هر کجا سرو قامتے بجلوه دیده قمری وار طوق عبودیتش در گردن جان افگنده - این چند شعر آن عاشق پیشه است(یهی اخلاص کے درج کرده شعر) - ورق ۳۸۲ الف

گل رخے می بیند بلبل آسا به نعره و فغان می آید ، و هر کجا که سرو قامتے جلوه می کند قمری آسا طوق عبودیت در گردن جاں می اندازد ۔

و با جامع اوراق از آغاز شباب و ریعان جوانی رابطهٔ اتحاد بدرجهٔ اتم دارد ۔ و شعر هموار و صاف می گوید ۔ و اکثر غزلهاے خود را پیش بنده می‌خواند و حق صحبت‌ها بر گردن جان دارد ۔ من اشعاره :

چشم وا کن در محیط دهر یکساں چوں حباب
کیں بناے هستی موهوم بر آب و هواست

[ص ۵۲۹] آں کمان ابرو که چوں تیر است هر (۱) مژگان او
گر هدف سازد دل من می شوم قربان او

آن کس که در جهاں دو زبان ست چوں قلم
حرفے که سر کند همه جا پیش می برد

رباعی :

اے غافل بے‌فهم چه بے‌پروائی اندیشه نداری مگر از رسوائی
در یاد الٰہی نشدی یک شب و روز از دست تو رفت پیری و برنائی

شاه یقین

[ص ۵۳۰] شاه یقین (۲) مغل ولایت زاست ۔ درویش مزاج ، مستغنی از شاه و گدا ، و از این و آن گسسته ، فارغ بکنج فراغت نشسته ۔ اکثر دیدنش در قهوه خانهٔ چاندنی چوک میسر آید ۔ در عالم رساے نشاً تریاک بخیال شعر نیز می پردازد ۔ صاحب دیوان است ۔ من اشعاره :

۱- صبح گلشن : بر

۲- تذکرهٔ بے نظیر میں یہی عبارت به ادنیٰ تغیر نقل ہوئی ہے ۔ مخزن الغرائب (قلمی) ۳۸۲ ب : ”از مردم ولایت است ۔ در لباس درویشی سیر دهلی می کرد“ (آگے انہیں میں سے دو شعر نقل کیے ہیں)

مارا نبود طاقت بر خاستن از جا چون داغ بهر جا که نشستیم نشستیم
گر باد برد تخت جم و افسر خاقان پشمے نشود کم ز کلاه نمد ما
[ص ۵۳۱] اسیر نقش خود نقش گردد از هنرمندی
دلم را برده رنگ آمیزیٔ نیرنگ تصویرم

محمد عاقل یکتا

محمد عاقل یکتا (۱) مضامین متقدمین را بلباس زیبا آراسته در نظر مردم جلوه می دهد ۔

نالد از بخت سیه هر که ز اهل رقم است
حجت ناطق این حرف صریر قلم است

احمد یار خان یکتا

احمد یار خان پسر الله یار خان تهانه دار غزنی یکتا تخلص می نماید ۔ شاعر کهنه است ۔ اکثر اوستادان را دیده و در مشاعره‌ها شریک مانده ۔ در قصیده گوئی [ص ۵۳۲] قصد هاے عالی دارد ۔

وقتے محمد عاقل یکتا و ایشان در لاهور یک جا شدند ۔ محمد عاقل تکلیف کرد که صاحب این مرا بگذارید ۔ احمد خان گفت که هر کسے شعر خوب بگوید تخلص ازوست ۔

آخر الامر احمد یار خان محضرے بر کمال شاعری خود نوشته ، پیش صاحب سخنان آن شهر براے گواهی فرستاد ۔ همه مهر خود ثبت کردند ، هرگاه پیش شاه آفرین لاهوری [آمد(۲)] شاه مذکور این بیت دستخط کرد (۳) :
بریں معنی گواهیم آفرین [ما که احمد یار خان یکتا ست یکتا]

۱- احمد یار خان کا عنوان لکھ کر کاٹا ہے اور پھر محمد عاقل یکتا کا نام لکھا ہے ۔ چند سطروں کے بعد اسی صفحے پر پھر احمد یار خان کا حال درج ہے ۔ سفینۂ هندی میں ہے کہ محمد عاقل کا اصل نام محمد اشرف ہے ۔
۲- تکمیل از روے مخزن الغرائب قلمی [جس نے یہ تمام عبارت بغیر حوالے کے درج کی ہے ۔ اشعار سرو آزاد اور مخزن‌الغرائب میں مشترک ہیں ، اخلاص کا حاشیے میں درج شدہ شعر دونوں سے غیر حاضر ہے ۔]
۳- تکمیل از روے سرو آزاد ۔

غزلش در سخن سنجان مشهور است :

[ص ۵۲۳] تا خطش طرح جهانگیری و کاؤسی ریخت
لشکر زنگ چو رومی بسر رومی ریخت
[جلوهٔ پر تو (۱) حسنش چو بطور آتش زد
آب شد سنبله افشار کف موسی ریخت (۲)]
بامیدے که شود جلوه گر آں سرو رواں
خاک شد جبهه و در راه قدم بوسی ریخت
سرمه آلود نگاهے (۳) که بیادم آمد
که سرشکے شفقی از مژه ام طوسی ریخت
بر در بت کده از ناله [زارم] ناقوس
همه تن اشک شد و در بر ناقوسی ریخت
[شمع] از رشک (۴) رخش بوقلموں سوخت[به بزم]
جای اشکش همه خاکستر طاؤسی ریخت (۵)

۳- سفینه هندی : نگاه - یه شعر سرو آزاد میں بھی نہیں ہے -
۴- نتائج الافکار : اشک
۵- نتائج الافکار میں یه شعر بھی ہے :
لن ترانی که جواب آمده از پردهٔ غیب
نمکے بود که بر زخم دل موسی ریخت
وفات یکتا ۱۱۶۷ھ